ଭକ୍ତିଯୋଗ

ସ୍ୱାମୀ ବିବେକାନନ୍ଦ

ରାମକୃଷ୍ଣ ମଠ
ଭୁବନେଶ୍ୱର

ପ୍ରକାଶକ
ସ୍ୱାମୀ ଆତ୍ମପ୍ରଭାନନ୍ଦ
ଅଧ୍ୟକ୍ଷ, ରାମକୃଷ୍ଣ ମଠ
ବିବେକାନନ୍ଦ ମାର୍ଗ
ଭୁବନେଶ୍ୱର-୭୫୧୦୦୨
ଫୋନ୍ : (୦୬୭୪) ୨୪୩ ୨୦୨୮/୦୦୫୯
Email : bhubaneswar@rkmm.org

ସର୍ବସ୍ୱତ୍ୱ ସଂରକ୍ଷିତ

ପ୍ରଥମ ସଂସ୍କରଣ : ୨୦ ସେପ୍ଟେମ୍ବର ୧୯୮୫
ଷଷ୍ଠ ପୁନର୍ମୁଦ୍ରଣ : ୧୦ ନଭେମ୍ବର ୨୦୧୫
ଶ୍ରୀଶ୍ରୀ କାଳୀପୂଜା
୩୦୦୦

ମୂଲ୍ୟ : ଟ. ୩୦.୦୦ ମାତ୍ର

ମୁଦ୍ରାକର
ହିନ୍ଦୁସ୍ଥାନ ପ୍ରିଣ୍ଟିଙ୍ଗ୍ ଏଣ୍ଡ୍ ବାଇଣ୍ଡିଂ ୱାର୍କ୍ସ
ଏ/୪୮, ରାମେଶ୍ୱର ପାଟଣା
ଭୁବନେଶ୍ୱର-୨

BHAKTIYOGA **by** Swami Vivekananda; Published by Ramakrishna Math, Vivekananda Marg, Bhubaneswar-751002; 6th Reprint on 10th November 2015; **Price: ₹. Thirty Only.**

ପ୍ରଥମ ସଂସ୍କରଣରେ ପ୍ରକାଶକଙ୍କ ନିବେଦନ

ଶ୍ରୀଶ୍ରୀଭଗବାନଙ୍କ ଅଶେଷ କରୁଣାରୁ ସ୍ୱାମୀ ବିବେକାନନ୍ଦଙ୍କ 'ଭକ୍ତିଯୋଗ'ର ଓଡ଼ିଆ ସଂସ୍କରଣ ପ୍ରକାଶିତ ହେଲା । ଏହି ପୁସ୍ତକର ପ୍ରଥମରୁ ଯେଉଁ କେତୋଟି ଅଧ୍ୟାୟରେ ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ, ରାମାନୁଜ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପ୍ରାଚୀନ ଆଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ଭାଷ୍ୟସମୂହରୁ ଦୀର୍ଘ ଉଦ୍ଧୃତିମାନ ସନ୍ନିବେଶିତ ହୋଇଛି, ସେଗୁଡ଼ିକୁ ସ୍ୱାମୀ ବିବେକାନନ୍ଦ ସ୍ୱୟଂ ଲେଖି 'ବ୍ରହ୍ମବାଦିନ୍' ପତ୍ରିକାରେ ପ୍ରକାଶିତ କରାଇଥିଲେ । ଏହି ଅଧ୍ୟାୟଗୁଡ଼ିକ ବ୍ୟତୀତ ସମଗ୍ର ଗ୍ରନ୍ଥଟି ନିଉୟର୍କରେ ଶିକ୍ଷାର୍ଥୀମାନଙ୍କ ନିକଟରେ ପ୍ରଦତ୍ତ 'ଭକ୍ତି' ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଭାଷଣକୁ ଅବଲମ୍ବନ କରି ସଂକଳିତ ହୋଇଛି ।

ସାଙ୍କେତିକ-ଲିପିରେ ଗୃହୀତ ଭାଷଣଗୁଡ଼ିକର ଭାଷାରେ ରୂପାୟିତ ହେବା ସମୟରେ କିଛି ତ୍ରୁଟିବିଚ୍ୟୁତି ରହିଥିଲା । ସ୍ୱାମୀ ବିବେକାନନ୍ଦଙ୍କର ଗୁରୁଭ୍ରାତା ସ୍ୱାମୀ ସାରଦାନନ୍ଦ ଏହି ପୁସ୍ତକଟିର ସମ୍ପାଦନା-ଭାର ଗ୍ରହଣ କରି ସ୍ୱାମୀଜୀଙ୍କର ବକ୍ତବ୍ୟ ଯଥାସମ୍ଭବ ସ୍ପଷ୍ଟ କରିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ଭାଷା ଓ ଯତିଚିହ୍ନର ପରିବର୍ତ୍ତନ କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କର କୁଶଳ ସମ୍ପାଦନା ଯୋଗୁ ହିଁ ପାଠକମାନଙ୍କର ଉପଯୋଗୀ ହୋଇ ଗ୍ରନ୍ଥଟି ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇପାରିଥିଲା ।

ବର୍ତ୍ତମାନର ଓଡ଼ିଆ ସଂସ୍କରଣଟି ସ୍ୱାମୀଜୀଙ୍କର ଜନ୍ମ-ଶତବାର୍ଷିକୀ ଉପଲକ୍ଷେ ଭୁବନେଶ୍ୱରସ୍ଥ ରାମକୃଷ୍ଣ ମଠରୁ ଓଡ଼ିଆରେ ପ୍ରକାଶିତ 'ସ୍ୱାମୀ ବିବେକାନନ୍ଦଙ୍କ ବାଣୀ ଓ ରଚନା'ରୁ ସଂଗୃହୀତ ହୋଇ ମୁଦ୍ରିତ ହୋଇଅଛି ।

ପ୍ରାଧ୍ୟାପକ ଶ୍ରୀ ମହାପାତ୍ର ନୀଳମଣି ସାହୁ ଏହାର ପାଣ୍ଡୁଲିପି ଆମୂଳଚୂଳ ପଢ଼ି ସଂଶୋଧନ କରିଥିବାରୁ ଆମେ ତାଙ୍କୁ ଆନ୍ତରିକ ଧନ୍ୟବାଦ ଓ ଶ୍ରଦ୍ଧା ଜ୍ଞାପନ କରୁଛୁ ।

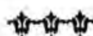
ପ୍ରାଧ୍ୟାପକ ଶ୍ରୀ ତତ୍ତ୍ୱକନ୍ଦର ମିଶ୍ର ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥଟିର ମୁଦ୍ରଣରେ ସମସ୍ତ ଦାୟିତ୍ୱ ଅକ୍ଳାନ୍ତ ଚିତ୍ତରେ ଓ ସୁଚାରୁରୂପେ ତୁଲାଇଥିବାରୁ ଆମେ ତାଙ୍କର ଉତ୍ତରୋତ୍ତର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଉନ୍ନତି କାମନା କରୁଛୁ ।

ଓଡ଼ିଶାବାସୀମାନେ ସ୍ୱଭାବତଃ ଭକ୍ତିମାର୍ଗର ଅନୁସରଣକାରୀ । ତେଣୁ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥଟି ନିଶ୍ଚିତ ଭାବରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଆଦୃତ ହେବ ବୋଲି ଆମମାନଙ୍କର ଆଶା ଓ ବିଶ୍ୱାସ । ଏହାର ପାଠକପାଠିକାଗଣ ଭଗବଦ୍‌ଭକ୍ତିରେ ଉଦ୍‌ବୁଦ୍ଧ ହେଲେ ଆମମାନଙ୍କର ପ୍ରୟାସ ସାର୍ଥକ ହେବ ।

ମହାଳୟା, ୧୯୮୫
ଭୁବନେଶ୍ୱର

ବିନୀତ
ପ୍ରକାଶକ

ସୂଚୀପତ୍ର

ଭକ୍ତିର ଲକ୍ଷଣ

ଅକପଟଭାବରେ ଈଶ୍ୱରାନୁସନ୍ଧାନ ହିଁ ଭକ୍ତିଯୋଗ, ପ୍ରୀତି ଏହାର ଆଦି, ମଧ୍ୟ ଓ ସମାପ୍ତି । ମୁହୂର୍ତ୍ତସ୍ଥାୟୀ ଭଗବଦ୍-ପ୍ରେମୋନ୍ମତ୍ତତା ମଧ୍ୟରୁ ବି ଶାଶ୍ୱତୀ ମୁକ୍ତି ଆସିପାରେ । ନାରଦ ତଦୀୟ 'ଭକ୍ତିସୂତ୍ର'ରେ କହିଛନ୍ତି "ଭଗବାନଙ୍କଠାରେ ପରମ ପ୍ରେମ ହିଁ ଭକ୍ତି ।" "ଜୀବ ଏହା ଲାଭ କରିଲେ ସର୍ବଭୂତଙ୍କଠାରେ ପ୍ରେମବାନ୍ ଓ ଘୃଣାଶୂନ୍ୟ ହୁଏ ଏବଂ ଅନନ୍ତ କାଳ ପାଇଁ ତୁଷ୍ଟି ଲାଭ କରେ ।" "ଏହି ପ୍ରେମ ଦ୍ୱାରା କୌଣସି କାମ୍ୟ ବସ୍ତୁ ଲାଭ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ, କାରଣ ବିଷୟବାସନା ଥିବାଯାଏ ଏହି ପ୍ରେମର ଉଦୟ ହୁଏନାହିଁ ।" "ଭକ୍ତି—କର୍ମ, ଜ୍ଞାନ ଓ ଯୋଗଠାରୁ ମଧ୍ୟ ଶ୍ରେଷ୍ଠତର । କାରଣ ସାଧ୍ୟବିଶେଷ ହିଁ ସେମାନଙ୍କର ଲକ୍ଷ୍ୟ, କିନ୍ତୁ ଭକ୍ତି ସ୍ୱୟଂ ମଧ୍ୟ ସାଧ୍ୟ ଓ ସାଧନାସ୍ୱରୂପ ।"[୧]

ଆମ ଦେଶର ସକଳ ମହାପୁରୁଷମାନେ ହିଁ ଭକ୍ତିତତ୍ତ୍ୱର ଆଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି । ଶାଣ୍ଡିଲ୍ୟ, ନାରଦାଦି ଭକ୍ତିତତ୍ତ୍ୱର ବିଶେଷ ବ୍ୟାଖ୍ୟାତାଗଣଙ୍କୁ ଛାଡ଼ିଦେଲେ ମଧ୍ୟ, ସ୍ପଷ୍ଟତଃ ଜ୍ଞାନମାର୍ଗସମର୍ଥନକାରୀ ବ୍ୟାସସୂତ୍ରର ମହାନ୍ ଭାଷ୍ୟକାରମାନେ ମଧ୍ୟ ଭକ୍ତିସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅନେକ ଇଙ୍ଗିତ କରିଛନ୍ତି । ସମୁଦାୟ ନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଅଧିକାଂଶ ସୂତ୍ରଗୁଡ଼ିକ ଶୁଷ୍କ ଜ୍ଞାନସୂଚକ ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିବାର ଆଗ୍ରହ ଭାଷ୍ୟକାରମାନଙ୍କର ଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ସୂତ୍ରଗୁଡ଼ିକର-ବିଶେଷତଃ ଉପାସନା-ବିଷୟକ ସୂତ୍ରମାନଙ୍କର ଅର୍ଥ ନିରପେକ୍ଷଭାବରେ ଅନୁସନ୍ଧାନ କଲେ ସହଜରେ ସେଗୁଡ଼ିକର ସେହିପ୍ରକାର ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଚଳିପାରେ ନାହିଁ ।

ସାଧାରଣତଃ ଲୋକେମାନେ ଭାବନ୍ତି ଯେ ଜ୍ଞାନ ଓ ଭକ୍ତି ପୃଥକ୍ ବସ୍ତୁ; ବାସ୍ତବିକ ତାହା ନୁହେଁ । ପରେ ବୁଝିହେବ, ଜ୍ଞାନ ଓ ଭକ୍ତି ଶେଷରେ କିପରି ଗୋଟିଏ ଲକ୍ଷ୍ୟସ୍ଥଳକୁ ଘେନିଯାଆନ୍ତି । ରାଜଯୋଗର ମଧ୍ୟ ତାହା ହିଁ ଲକ୍ଷ୍ୟ । ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟବଶତଃ ଜୁଆଚୋର ଓ ଗୁପ୍ତବିଦ୍ୟା ନାମରେ ଛଳନାକାରୀ ମାନଙ୍କ ହସ୍ତରେ ପଡ଼ି ରାଜଯୋଗ ପ୍ରାୟ ଅସାବଧାନ ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କ ଆଖିରେ ଧୂଳି ନିକ୍ଷେପ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥାଏ ।

ଭକ୍ତିଯୋଗରେ ଗୋଟିଏ ବିଶେଷ ସୁବିଧା ଯେ, ଏହା ଆମମାନଙ୍କର ଚରମ ଲକ୍ଷ୍ୟ ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ନିକଟରେ ପହଞ୍ଚିବାର ଅତି ସହଜ ଓ ସ୍ୱାଭାବିକ ପନ୍ଥା । କିନ୍ତୁ ଏଥିରେ ବିଶେଷ ବିପଦାଶଙ୍କା ଏହି ଯେ, ନିମ୍ନସ୍ତରର ଭକ୍ତି ଅନେକ ସମୟରେ ଭୟାନକ ମତାନ୍ଧତାରୂପ ଧାରଣ କରେ । ହିନ୍ଦୁ, ମୁସଲମାନ ଓ ଖ୍ରୀଷ୍ଟଧର୍ମାନ୍ତର୍ବର୍ତ୍ତୀ ଧର୍ମାନ୍ଧଦଳ ଏହି ନିମ୍ନସ୍ତରର ଭକ୍ତିସାଧକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରାୟ ଅନେକ ସମୟରେ ଦେଖାଯାଆନ୍ତି । ଯେଉଁ ଇଷ୍ଟନିଷ୍ଠା ବ୍ୟତୀତ ପ୍ରକୃତ ପ୍ରେମର ଉତ୍ପତ୍ତି ମଧ୍ୟ ଅସମ୍ଭବ,

---

[୧] ଓଁ ସା ତୁ ଅସ୍ମିନ୍ ପରମପ୍ରେମରୂପା । ନାରଦ-ସୂତ୍ର, ୧ମ ଅନୁବାକ୍, ୨ୟ ସୂତ୍ର
ଓଁ ସା ନ କାମୟମାନା ନିରୋଧରୂପତ୍ୱାତ୍ । - ନାରଦ-ସୂତ୍ର, ୨ୟ ଅନୁବାକ୍, ୭ମ ସୂତ୍ର
ଓଁ ସା ତୁ କର୍ମଜ୍ଞାନ ଯୋଗେଭ୍ୟୋଽପ୍ୟଧିକତରା । -ନାରଦ-ସୂତ୍ର, ୪ର୍ଥ ଅନୁବାକ୍, ୨୫ଶ ସୂତ୍ର
ଓଁ ସ୍ୱୟଂ ଫଳରୂପତେତି ବ୍ରହ୍ମକୁମାରାଃ । ନାରଦ-ସୂତ୍ର ୪ର୍ଥ ଅନୁବାକ୍, ୩୦ଶ ସୂତ୍ର

ଅନେକ ସମୟରେ ତାହା ଅନ୍ୟ ସମୁଦାୟ ମତ ଉପରେ ତୀବ୍ର ଆକ୍ରମଣ ଓ ଦୋଷାରୋପର ମଧ କାରଣ । ସବୁ ଧର୍ମ ଓ ସବୁ ଦେଶର ଦୁର୍ବଳାଧିକାରୀ ଅବିକଶିତ-ମସ୍ତିଷ୍କ ବ୍ୟକ୍ତିମାନେ ଗୋଟିଏ ମାତ୍ର ଉପାୟରେ ହିଁ ସେମାନଙ୍କ ଆଦର୍ଶ ସତ୍ୟକୁ ଭଲ ପାଇଥାଆନ୍ତି । ସେ ଉପାୟଟି ହେଉଛି— ଅପର ସମୁଦାୟ ଆଦର୍ଶ ପ୍ରତି ଘୃଣା ପୋଷଣ କରିବା । ନିଜ ଈଶ୍ୱରାଦର୍ଶ, ନିଜ ଧର୍ମାଦର୍ଶ ପ୍ରତି ଏକାନ୍ତ ଅନୁରକ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତିଗଣ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଆଦର୍ଶ ବିଷୟ ଶୁଣିଲେ କାହିଁକି ନାନା ପ୍ରକାର ମତାନ୍ଧତା କରି ଚିତ୍କାର କରିଥାଆନ୍ତି, ତାହାର କାରଣ ଏଥିରୁ ବୁଝାଯାଏ । ଏହିପରି ପ୍ରେମ ହେଲା —ପ୍ରଭୁଙ୍କ ବିଷୟରେ ଅନ୍ୟମାନଙ୍କର ହସ୍ତକ୍ଷେପ ନିବାରଣ କୁକୁରସୁଲଭ ସହଜ ପ୍ରବୃତ୍ତି ସ୍ୱରୂପ । ତେବେ ପ୍ରଭେଦ ଏହି ଯେ, କୁକୁରର ଏହି ସହଜ ପ୍ରବୃତ୍ତି ମାନବଯୁକ୍ତିଠାରୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠତର । ପ୍ରଭୁ ଯେଉଁ ବେଶଧାରୀ ହୋଇ ତା' ସମ୍ମୁଖକୁ ଆସନ୍ତୁ ନା କାହିଁକି, କୁକୁର ତାଙ୍କୁ କଦାପି ଶତ୍ରୁ ବୋଲି ଭ୍ରମରେ ବି ଦେଖେ ନାହିଁ । ଧର୍ମାନ୍ଧ କିନ୍ତୁ ସମୁଦାୟ ବିଚାରଶକ୍ତି ହରାଇବସେ । ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ବିଷୟରେ ତାହାର ଏତେ ଅଧିକ ଦୃଷ୍ଟି ଯେ, କେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତି କଅଣ କହୁଛି, ତାହା ସତ୍ୟ କି ମିଥ୍ୟା, ତାହାର ମତରେ ତାକୁ ଦେଖିବାର କିଛି ପ୍ରୟୋଜନ ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ କିଏ ଏ କଥା କହୁଛି, ସେହି ବିଷୟରେ ତାହାର ବିଶେଷ ଦୃଷ୍ଟି । ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତି ନିଜ ସଂପ୍ରଦାୟର ନିଜ ସହିତ ଏକମତ ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କ ଉପରେ ଦୟାଶୀଳ, ନ୍ୟାୟପର ଓ ପ୍ରେମଯୁକ୍ତ, ସେହି ପୁଣି ନିଜ ସଂପ୍ରଦାୟ ବହିର୍ଭୂତ ଲୋକମାନଙ୍କର ଅନିଷ୍ଟ କରିବାକୁ ପଛାଏ ନାହିଁ ।

ତେବେ ଏ ଆଶଙ୍କା କେବଳ ଭକ୍ତିର ନିମ୍ନସ୍ତରରେ ଥାଏ । ଏହି ଅବସ୍ଥାର ନାମ ଗୌଣୀ । ଏହା ଟିକିଏ ପରିପକ୍ୱ ହୋଇ ପରାଭକ୍ତିରୂପେ ପରିଣତ ହେଲେ ଆଉ ଏପରି ଭୟାନକ ଧର୍ମାନ୍ଧତା ଆସିବାର ଆଶଙ୍କା ନ ଥାଏ । ଏହି ପରାଭକ୍ତିରେ ଅଭିଭୂତ ବ୍ୟକ୍ତି ପ୍ରେମସ୍ୱରୂପ ଭଗବାନଙ୍କର ଏତେ ନିକଟରେ ପହଞ୍ଚିଥାଆନ୍ତି ଯେ, ସେ ଆଉ ଅନ୍ୟପ୍ରତି ଘୃଣାଭାବ ବିସ୍ତାର କରିବାରେ ଯନ୍ତ୍ରସ୍ୱରୂପ ହୋଇପାରନ୍ତି ନାହିଁ ।

ଏ ଜୀବନରେ ସମସ୍ତେ ଯେ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟର ସହିତ ଚରିତ୍ର ଗଠନ କରିବେ, ତାହା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ତେବେ ଆମେମାନେ ଜାଣୁ ଯେଉଁ ଚରିତ୍ରରେ ଜ୍ଞାନ, ଭକ୍ତି ଓ ଯୋଗ ସମଭାବରେ ବିରାଜମାନ, ସେହି ଚରିତ୍ର ହିଁ ସର୍ବାପେକ୍ଷା ଉଚ୍ଚସ୍ତରର । ପକ୍ଷୀଟି ଉଡ଼ିବାକୁ ହେଲେ ତିନୋଟି ଜିନିଷ ଆବଶ୍ୟକ— ଦୁଇଟି ପକ୍ଷ ଓ ଚଳାଇବା ପାଇଁ ଆହୁଲାସ୍ୱରୂପ ଗୋଟିଏ ପୁଚ୍ଛ । ଜ୍ଞାନ ଓ ଭକ୍ତି ଦୁଇଟି ପକ୍ଷ, ଯୋଗ ଏଥିମଧ୍ୟରେ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ରକ୍ଷା ପାଇଁ ପୁଚ୍ଛସ୍ୱରୂପ । ଯେଉଁମାନେ ଏହି ତିନିରୂପ ସାଧନପ୍ରଣାଳୀ ଏକସଙ୍ଗରେ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ସହିତ ଅନୁଷ୍ଠାନ କରି ନ ପାରି ଭକ୍ତିକୁ କେବଳ ଏକମାତ୍ର ପଥସ୍ୱରୂପ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଏହା ସର୍ବଦା ସ୍ମରଣ ରଖିବା ଆବଶ୍ୟକ ଯେ, ବାହ୍ୟ ଅନୁଷ୍ଠାନ ଓ କ୍ରିୟାକଳାପ ପ୍ରଥମ ଅବସ୍ଥାରେ ସାଧକପକ୍ଷରେ ଅତ୍ୟାବଶ୍ୟକ ହେଲେ ହେଁ ଭଗବାନଙ୍କ ପ୍ରତି ପ୍ରଗାଢ଼ ପ୍ରେମ ଜାତ କରାଇବା ବ୍ୟତିତ ସେଗୁଡ଼ିକର ଅନ୍ୟ କୌଣସି ପ୍ରକାର ଉପଯୋଗିତା ନାହିଁ ।

ଜ୍ଞାନମାର୍ଗ ଓ ଭକ୍ତିମାର୍ଗର ଉପଦେଷ୍ଟାମାନଙ୍କ ଭିତରେ ଟିକିଏ ସାମାନ୍ୟ ମତଭେଦ ଅଛି, ଯଦ୍ୟପି ଉଭୟେ ଭକ୍ତିର ପ୍ରଭାବରେ ବିଶ୍ୱାସୀ । ଜ୍ଞାନୀମାନେ ଭକ୍ତିକୁ ମୁକ୍ତିର ଉପାୟମାତ୍ର ବୋଲି ବିଶ୍ୱାସ କରନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ଭକ୍ତମାନେ ଏହାକୁ ଉପାୟ ଓ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଉଭୟ ବୋଲି କହିଥାଆନ୍ତି । ମୋର ମନେହୁଏ, ଏ ପ୍ରଭେଦ କେବଳ ନାମମାତ୍ର । ପ୍ରକୃତ ପକ୍ଷରେ, ଭକ୍ତିକୁ ସାଧନସ୍ୱରୂପ ଧରିଲେ ନିମ୍ନସ୍ତରର ଉପାସନାମାତ୍ର ବୁଝାଏ । ଆଉ ଏହି ନିମ୍ନସ୍ତରର ଉପାସନା ଟିକିଏ ଅଗ୍ରସର ହେଲେ ଉଚ୍ଚ ସ୍ତରର ଭକ୍ତି ସହିତ ଅଭେଦଭାବ ଧାରଣ କରେ । ସମସ୍ତେ ହିଁ ବୋଧହୁଏ, ଯେପରି କି ନିଜ ନିଜ ସାଧନପ୍ରଣାଳୀ ଉପରେ ଜୋର୍ ଦେଇଥାଆନ୍ତି । ପୂର୍ଣ୍ଣଭକ୍ତି ସହିତ ପ୍ରକୃତ ଜ୍ଞାନ ଅଯାଚିତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଆସିବ ହିଁ ଆସିବ; ପୂର୍ଣ୍ଣ ଜ୍ଞାନ ସହିତ ପ୍ରକୃତ ଭକ୍ତି ଯେ ଅଭେଦ—ଏ ସତ୍ୟ ସେମାନେ ଯେପରି ଭୁଲି ନ ଯାଆନ୍ତି ।

ଏହା ମନେରଖି ଏ ବିଷୟରେ ପୂଜନୀୟ ବେଦାନ୍ତଭାଷ୍ୟକାରମାନେ କଅଣ କହିଛନ୍ତି, ଦେଖାଯାଉ । 'ଆବୃତ୍ତିରସକୃଦୁପଦେଶାତ୍'—ଏହି ସୂତ୍ର ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିବାକୁ ଯାଇ ଭଗବାନ୍ ଶଙ୍କର କହିଛନ୍ତି, "ଲୋକେ ଏପରି କହନ୍ତି—ଅମୁକ ଗୁରୁର ଭକ୍ତ, ଅମୁକ ରାଜାର ଭକ୍ତ । ଯିଏ ଗୁରୁର ବା ରାଜାର ନିର୍ଦ୍ଦେଶାନୁବର୍ତ୍ତୀ ହୁଏ ଏବଂ ସେହି ନିର୍ଦ୍ଦେଶାନୁବର୍ତ୍ତନକୁ ଏକମାତ୍ର ଲକ୍ଷ୍ୟ ରଖି କାର୍ଯ୍ୟ କରେ, ତାହାକୁ ହିଁ ଏହିପରି କହିଥାଆନ୍ତି । ଆଉ ମଧ୍ୟ ଏହିପରି ଲୋକେ କହନ୍ତି-ପତିପ୍ରାଣା ସ୍ତ୍ରୀ ବିଦେଶଗତ ପତିର ଧ୍ୟାନ କରୁଛି । ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ଏକ ପ୍ରକାର ସାଗ୍ରହ ଅବିଚ୍ଛିନ୍ନ ସ୍ମୃତି ଲକ୍ଷିତ ହେଉଛି ।"[୧] ଶଙ୍କରଙ୍କ ମତରେ ଏହା ହିଁ ଭକ୍ତି ।

ଆଉ ମଧ୍ୟ ଭଗବାନ୍ ରାମାନୁଜ 'ଅଥାତୋ ବ୍ରହ୍ମଜିଜ୍ଞାସା' ସୂତ୍ରର ବ୍ୟାଖ୍ୟାରେ କହିଛନ୍ତି, "ଏକ ପାତ୍ରରୁ ଅପର ପାତ୍ରକୁ ଅବିଚ୍ଛିନ୍ନ ତୈଳଧାରା ପରି ପ୍ରବାହିତ ଧ୍ୟେୟ ବସ୍ତୁର ନିରନ୍ତର ସ୍ମରଣର ନାମ ଧ୍ୟାନ ।" ଯେତେବେଳେ ଏହିପରି ଭଗବତ୍ ସ୍ମୃତିର ଅବସ୍ଥା ଲାଭ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ସକଳ ବନ୍ଧନର ନାଶ ହୁଏ । ଏହି ଭାବରେ ଶାସ୍ତ୍ର ଏହି ନିରନ୍ତର ସ୍ମରଣକୁ ମୁକ୍ତିର କାରଣ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ଏହି ସ୍ମୃତି ପୁଣି ଦର୍ଶନଠାରୁ ଅଭେଦ । କାରଣ 'ସେହି ପର ଓ ଅପର (ଦୂର ଓ ସନ୍ନିହିତ) ପୁରୁଷଙ୍କୁ ଦେଖିଲେ ହୃଦୟଗ୍ରନ୍ଥୀ ନାଶ ହୁଏ, ସମୁଦାୟ ସଂଶୟ ଛିନ୍ନ ହୋଇଯାଏ ଏବଂ କର୍ମକ୍ଷୟ ହୁଏ ।' ଏହି ଶାସ୍ତ୍ରୋକ୍ତ ବାକ୍ୟରେ 'ସ୍ମୃତି' ଦର୍ଶନ ସହିତ ସମାନାର୍ଥକରୂପେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଛି । ଯେ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ତାହାକୁ ଦେଖାଯାଇପାରେ, କିନ୍ତୁ ଯେ ଦୂରବର୍ତ୍ତୀ ତାହାକୁ କେବଳ ସ୍ମରଣ ମାତ୍ର କରାଯାଇପାରେ, ତଥାପି ଶାସ୍ତ୍ର ଆମମାନଙ୍କୁ ସନ୍ନିହିତ ଓ ଦୂରସ୍ଥ ଉଭୟଙ୍କୁ ଦେଖିବାକୁ କହିଛନ୍ତି; ସୁତରାଂ ଏପରି ସ୍ମରଣ ଓ ଦର୍ଶନ ସମକାର୍ଯ୍ୟ ବୋଲି ସୂଚିତ ହେଲା । ଏହି ସ୍ମୃତି ପ୍ରଗାଢ଼

---

୧ ତଥା ହି ଲୋକେ ଗୁରୁମୁପାସ୍ତେ ରାଜାନମୁପାସ୍ତେ ଇତି ଚ ଯସ୍ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟେଣ ଗୁର୍ବାଦୀନନୁବର୍ତ୍ତତେ ସ ଏବମୁଚ୍ୟତେ । ତଥା ଧ୍ୟାୟତି ପ୍ରୋଷିତନାଥା ପତିମିତି ବା ନିରନ୍ତରସ୍ମରଣା ପତିଂ ପ୍ରତି ସୋତ୍କଣ୍ଠା ସୈବମଭିଧୀୟତେ ।

—ଶାଙ୍କରଭାଷ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମସୂତ୍ର, ୪ର୍ଥ ଅଧ୍ୟାୟ, ୧ମ ପାଦ, ୧ମ ସୂତ୍ର

ହେଲେ ଦର୍ଶନ ତୁଲ୍ୟ ହୋଇଯାଏ । ...ଆଉମଧ୍ୟ ଉପାସନା ଅର୍ଥ ଯେ ସର୍ବଦା ସ୍ମରଣ, ଏହା ଶାସ୍ତ୍ରର ପ୍ରଧାନ ପ୍ରଧାନ ଶ୍ଳୋକରୁ ଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ଜ୍ଞାନ, ଯାହା ନିରନ୍ତର ଉପାସନା ସହିତ ଅଭେଦ, ତାହା ମଧ୍ୟ ନିରନ୍ତର ସ୍ମରଣ ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟାଖ୍ୟାତ ହୋଇଛି । ...ସୁତରାଂ ସ୍ମୃତି ଯେତେବେଳେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାନୁଭୂତି ଆକାର ଧାରଣକରେ, ତାହାକୁ ହିଁ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ମୁକ୍ତିର କାରଣ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । 'ନାନାବିଧ ବିଦ୍ୟାଦ୍ୱାରା, ବୁଦ୍ଧିଦ୍ୱାରା କିମ୍ବା ବହୁ ବେଦାଧ୍ୟୟନ ଦ୍ୱାରା ଆତ୍ମା ଲଭ୍ୟ ନୁହନ୍ତି । ଯାହାକୁ ଏହି ଆତ୍ମା ବରଣ କରନ୍ତି, ସେ ଏକା ଏହି ଆତ୍ମାକୁ ଲାଭ କରନ୍ତି ।' ତାଙ୍କ ନିକଟରେ ଆତ୍ମା ଆପଣାର ସ୍ୱରୂପ ପ୍ରକାଶ କରନ୍ତି । ଏ ସ୍ଥଳରେ ପ୍ରଥମେ ଶ୍ରବଣ, ମନନ ଓ ନିଦିଧ୍ୟାସନଦ୍ୱାରା ଆତ୍ମା ଲବ୍ଧ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ ବୋଲି ପରେ କହୁଛନ୍ତି, 'ଆତ୍ମା ଯାହାକୁ ବରଣ କରନ୍ତି, ତାହାଙ୍କଦ୍ୱାରା ହିଁ ଆତ୍ମା ଲବ୍ଧ ହୁଅନ୍ତି ।' ଅତ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରିୟ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ 'ବରଣ' କରିବା ସମ୍ଭବ । ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତି ଆତ୍ମାକୁ ଅତିଶୟ ଭଲପାଆନ୍ତି, ଆତ୍ମା ତାହାଙ୍କୁ ହିଁ ଅତିଶୟ ଭଲ ପାଆନ୍ତି । ଏହି ପ୍ରିୟ ବ୍ୟକ୍ତି ଯେଉଁରୂପେ ଆତ୍ମାକୁ ଲାଭ କରିପାରିବେ, ସେ ବିଷୟରେ ଭଗବାନ ସ୍ୱୟଂ ତାହାଙ୍କୁ ସାହାଯ୍ୟ କରନ୍ତି । କାରଣ, ଭଗବାନ୍ ସ୍ୱୟଂ କହିଛନ୍ତି, 'ଯେଉଁମାନେ ମୋଠାରେ ନିରନ୍ତର ଆସକ୍ତ ଏବଂ ମୋତେ ପ୍ରେମର ସହିତ ଉପାସନା କରନ୍ତି, ମୁଁ ସେମାନଙ୍କର ବୁଦ୍ଧିକୁ ଏପରିଭାବରେ ଚାଳିତ କରେ, ଯାହାଦ୍ୱାରା ସେମାନେ ମୋତେ ଲାଭ କରିପାରିବେ ।'

ଧ୍ୟାନଂ ତୈଳଧାରାବଦବିଚ୍ଛିନ୍ନ ସ୍ମୃତିସନ୍ତାନରୂପା ଧ୍ରୁବା ସ୍ମୃତିଃ । ସ୍ମୃତ୍ୟୁପଲମ୍ଭେ ସର୍ବଗ୍ରନ୍ଥୀନାଂ ବିପ୍ରମୋକ୍ଷଃ ଇତି ଧ୍ରୁବାୟାଃ ସ୍ମୃତେରପବର୍ଗୋପାୟତ୍ୱଶ୍ରବଣାତ୍ । ସା ଚ ସ୍ମୃତିଦର୍ଶନସମାନାକାରା; 'ଭିଦ୍ୟତେ ହୃଦୟଗ୍ରନ୍ଥିଶ୍ଛିଦ୍ୟନ୍ତେ ସର୍ବସଂଶୟାଃ । କ୍ଷୀୟନ୍ତେ ଚାସ୍ୟ କର୍ମାଣି ତସ୍ମିନ୍ ଦୃଷ୍ଟେ ପରାବରେ' ଇତ୍ୟନେନୈକାର୍ଥ୍ୟାତ୍ ଏବଂ ଚ ସତି 'ଆତ୍ମା ବାରେ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟଃ' ଇତ୍ୟନେନ ନିଦିଧ୍ୟାସନସ୍ୟ ଦର୍ଶନରୂପତା ବିଧୀୟତେ । ଭବତି ଚ ସ୍ମୃତେର୍ଭାବନପ୍ରକର୍ଷାଦ୍ଦର୍ଶନରୂପତା । ବାକ୍ୟକାରେଣୈତଦ୍ ସର୍ବଂ ପ୍ରପଞ୍ଚିତମ୍ । 'ବେଦନମୁପାସନମ୍ ସ୍ୟାତ୍ ତଦ୍‌ବିଷୟେ ଶ୍ରବଣାଦିତି' । ସର୍ବାସୁପନିଷତ୍ସୁ ମୋକ୍ଷସାଧନତୟା ବିହିତଂ 'ବେଦନମୁପାସନମ୍' ଇତ୍ୟୁକ୍ତଂ 'ସକୃତ୍‌ପ୍ରତ୍ୟୟଂ କୁର୍ଯ୍ୟାଚ୍ଛବ୍ଦାର୍ଥସ୍ୟ କୃତତ୍ୱାତ୍ ପ୍ରଯାଜାଦିବତ୍' ଇତି ପୂର୍ବପକ୍ଷଂ କୃତ୍ୱା 'ସିଦ୍ଧଂ ତୂପାସନଶବ୍ଦାତ୍' ଇତିବେଦନମସକୃଦାବୃତ୍ତଂ ମୋକ୍ଷସାଧନମିତି ନିର୍ଣ୍ଣୀତମ୍ । 'ଉପାସନଂ ସ୍ୟାଦ୍ଧ୍ରୁବାନୁସ୍ମୃତିଦର୍ଶନାନ୍ନିର୍ବଚନାଚ୍ଚେତି' ତସ୍ୟୈବ ବେଦନସ୍ୟୋପାସନରୂପସ୍ୟାସକୃଦାବୃତ୍ତସ୍ୟ ଧ୍ରୁବାନୁସ୍ମୃତିତ୍ୱମୁପବର୍ଣ୍ଣିତମ୍ । ସେୟଂ ସ୍ମୃତିଦର୍ଶନରୂପା ପ୍ରତିପାଦିତା, ଦର୍ଶନରୂପା ଚ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତାପତ୍ତିଃ । ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତାପନ୍ନାମପବର୍ଗ ସାଧନଭୂତାଂ ସ୍ମୃତିଂ ବିଶିନଷ୍ଟି– 'ନାୟମାତ୍ମା ପ୍ରବଚନେନ ଲଭ୍ୟୋ ନ ମେଧୟା ନ ବହୁନା ଶ୍ରୁତେନ ଯମେବୈଷ ବୃଣୁତେ ତେନ ଲଭ୍ୟସ୍ତସ୍ୟୈଷ ଆତ୍ମା ବିବୃଣତେ ତନୁଂ ସ୍ୱାମ୍' ଇତି ଅନେନ କେବଳ ଶ୍ରବଣମନନନିଦିଧ୍ୟାସନାନାମାତ୍ମପ୍ରାପ୍ତ୍ୟ–ନୁପାୟତାମୁକ୍ତ୍ୱା 'ଯମେବୈଷ ଆତ୍ମା ବୃଣୁତେ ତେନୈବ ଲଭ୍ୟଃ' ଇତ୍ୟୁକ୍ତମ୍ । ପ୍ରିୟତମ ଏବ ହି ବରଣୀୟୋ ଭବତି, ଯସ୍ୟାୟଂ ନିରତିଶୟପ୍ରିୟଃ ସ ଏବାସ୍ୟ ପ୍ରିୟତମୋ ଭବତି । ଯଥାୟଂ ପ୍ରିୟତମ ଆତ୍ମାନଂ ପ୍ରାପ୍ନୋତି, ତଥା ସ୍ୱୟମେବ ଭଗବାନ୍ ପ୍ରଯତତ ଇତି ଭଗବତୈବୋକ୍ତଂ 'ତେଷାଂ ସତତଯୁକ୍ତାନାଂ ଭଜତାଂ ପ୍ରୀତିପୂର୍ବକଂ । ଦଦାମି ବୁଦ୍ଧିଯୋଗଂ ତଂ ଯେନ ମାମୁପଯାନ୍ତି ତେ' ଇତି

ପ୍ରିୟୋ ହି ଜ୍ଞାନିନୋଽତ୍ୟର୍ଥମହଂ ସ ଚ ମମ ପ୍ରିୟଃ' ଇତି ଚା ଅତଃ ସାକ୍ଷାତ୍କାରରୂପା ସ୍ମୃତିଃ, ସ୍ମର୍ଯ୍ୟମାଣତ୍ୟର୍ଥପ୍ରିୟତ୍ୱେନ ସ୍ୱୟମପ୍ୟତ୍ୟର୍ଥପ୍ରିୟା ଯସ୍ୟ ସ ଏବ ପରମାତ୍ମାନା ବରଣୀୟୋ ଭବତୀତି ତେନୈବ ଲଭ୍ୟତେପରମାତ୍ମେତ୍ୟୁକ୍ତଂ ଭବତି, ଏବଂ ରୂପା ଧ୍ରୁବାନୁସ୍ମୃତିରେବ ଭକ୍ତିଶବ୍ଦେନାଭିଧୀୟ-ତେ।–ବ୍ରହ୍ମସୂତ୍ର, ପ୍ରଥମ ସୂତ୍ରର ରାମାନୁଜଭାଷ୍ୟ ।

ଅତଏବ କଥିତ ଅଛି ଯେ, ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଅନୁଭବାତ୍ମକ ଏହି ସ୍ମୃତି ଯେଉଁ ମାନଙ୍କର ଅତି ପ୍ରିୟ (ତାହା ସେହି ସ୍ମୃତିର ବିଷୟୀଭୂତ ପୁରୁଷଙ୍କର ଅତି ପ୍ରିୟ ବୋଲି) ତାହାଙ୍କୁ ସେହି ପରାମାତ୍ମା ବରଣ କରନ୍ତି, ତାଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସେହି ପରମାତ୍ମା ଲବଧି ହୁଅନ୍ତି । ଏହି ନିରନ୍ତର ସ୍ମରଣ 'ଭକ୍ତି' ଶବ୍ଦ ଦ୍ୱାରା ଲକ୍ଷିତ ହୋଇଛି ।

ପାତଞ୍ଜଳିଙ୍କର 'ଈଶ୍ୱରପ୍ରଣିଧାନାଦ୍ୱା' ସୂତ୍ରଟିର ବ୍ୟାଖ୍ୟାରେ ଭୋଜ କହନ୍ତି—''ପ୍ରଣିଧାନ ଅର୍ଥରେ ସେହିପରି ଭକ୍ତି, ଯାହାଦ୍ୱାରା ସମୁଦାୟ ଫଳାକାଙ୍କ୍ଷା (ଯଥା ଇନ୍ଦ୍ରିୟମାନଙ୍କର ଭୋଗାଦି) ତ୍ୟକ୍ତ ହୋଇ ସମୁଦାୟ କର୍ମ ସେହି ପରମ ଗୁରୁଙ୍କ ଉପରେ ସମର୍ପିତ ହୁଏ ।''[୧] ପୁନଶ୍ଚ ଭଗବାନ ବ୍ୟାସ ଏହାର ବ୍ୟାଖ୍ୟାରେ କହିଛନ୍ତି, ''ପ୍ରଣିଧାନ ଅର୍ଥରେ ଭକ୍ତିବିଶେଷ, ଯଦ୍ୱାରା ଯୋଗୀ ନିକଟରେ ସେହି ପରମପୁରୁଷଙ୍କ କୃପାର ଆବିର୍ଭାବ ହୁଏ ଏବଂ ତାଙ୍କର ବାସନା ସକଳ ପୂରଣ କରେ ।''[୨] ଶାଣ୍ଡିଲ୍ୟଙ୍କ ମତରେ ''ଈଶ୍ୱରଙ୍କଠାରେ ପରମାନୁରକ୍ତି ହିଁ ଭକ୍ତି ।''[୩] ଭକ୍ତରାଜ ପ୍ରହ୍ଲାଦ କିନ୍ତୁ ଭକ୍ତିର ଯେଉଁ ସଂଜ୍ଞା ଦେଇଛନ୍ତି, ତାହାହିଁ ସର୍ବାପେକ୍ଷା ସମୀଚୀନ ବୋଧହୁଏ । ''ଅଜ୍ଞ ଲୋକମାନଙ୍କର ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ବିଷୟରେ ଯେପରି ମହାନ ଆଗ୍ରହ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ, ତୁମକୁ ସ୍ମରଣ କରିବା ସମୟରେ ତୁମପ୍ରତି ସେହିପରି ତୀବ୍ର ଆସକ୍ତି ଯେପରି ମୋର ହୃଦୟରୁ ଅପସାରିତ ନ ହୁଏ ।''[୪] ଆସକ୍ତି କାହାପାଇଁ? ପରମ ପ୍ରଭୁ ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ନିମିତ୍ତ । ଆଉ କୌଣସି ପୁରୁଷଙ୍କ (ସେ ଯେତେ ବଡ଼ ହୁଅନ୍ତୁ ନା କାହିଁକି) ପ୍ରତି ଆସକ୍ତି କଦାପି 'ଭକ୍ତି' ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ଏହାର ପ୍ରମାଣସ୍ୱରୂପ ରାମାନୁଜ ଶ୍ରୀଭାଷ୍ୟରେ ଜଣେ ପ୍ରାଚୀନ ଆଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ଉକ୍ତି ଉଦ୍ଧୃତ କରିଛନ୍ତି, ଯଥା—''ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କଠାରୁ କ୍ଷୁଦ୍ର ତୃଣ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଜଗଦନ୍ତର୍ଗତ ସକଳ ପ୍ରାଣୀ କର୍ମହେତୁ ଜନ୍ମ ଓ ମୃତ୍ୟୁର ବଶୀଭୂତ; ସେମାନେ

---

[୧] ପ୍ରଣିଧାନଂ ତତ୍ର ଭକ୍ତିବିଶେଷୋ ବିଶିଷ୍ଟମୁପାସନ ସର୍ବକ୍ରିୟାଣାମପି ତତ୍ରାର୍ପଣଂ ।
ବିଷୟସୁଖାଦିକଂ ଫଳମନିଚ୍ଛନ୍ ସର୍ବାଃ କ୍ରିୟାସ୍ତଲସ୍ମିନ୍ ପରମଗୁରାବର୍ପୟତି ।
— ପାତଞ୍ଜଳିଦର୍ଶନ, ୧ ମ ଅଧ୍ୟାୟ । ସମାଧିପାଦ, ୨୩ ଶ ସୂତ୍ରର ଭୋଜବୃତ୍ତି ।

[୨] ପ୍ରଣିଧାନାଦ୍ଭକ୍ତିବିଶେଷାବର୍ଜ୍ଜିତ ଈଶ୍ୱରସ୍ତମନୁଗୃହ୍ଣାତ୍ୟଭିଧାନମାତ୍ରେଣ ଇତ୍ୟାଦି
—ପାତଞ୍ଜଳିଦର୍ଶନ, ୧ ମ ଅଧ୍ୟାୟ, ସମାଧିପାଦ, ୨୩ ଶ ସୂତ୍ର । ବ୍ୟାସଭାଷ୍ୟ ।

[୩] ସା ପରାନୁରକ୍ତିରୀଶ୍ୱରେ – ଶାଣ୍ଡିଲ୍ୟସୂତ୍ର ୧ ମ ଆଃ, ୨ ୟ ସୂତ୍ର ।

[୪] ଯା ପ୍ରୀତିରବିବେକାନାଂ ବିଷୟେଷ୍ୱନପାୟିନୀ ।
ତ୍ୱାମନୁସ୍ମରତଃ ସା ମେ ହୃଦୟାନ୍ମାପସର୍ପତୁ ।
— ବିଷ୍ଣୁପୁରାଣ, ୧ମ ଅଂଶ, ୨୦ ଅଧ୍ୟାୟ, ୧୯ ଶ୍ଳୋକ ।

ଅଜ୍ଞାନର ଅନ୍ତର୍ଗତ ଓ ପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳ ବୋଲି ସାଧକର ଧ୍ୟାନର ସହାୟକ ନୁହନ୍ତି ।''[୧] ଶାଣ୍ଡିଲ୍ୟସୂତ୍ରସ୍ଥ 'ଅନୁରକ୍ତି' ଶବ୍ଦ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିବାକୁ ଯାଇ ସ୍ୱପ୍ନେଶ୍ୱର କହନ୍ତି, ଏହାର ଅର୍ଥ: ଅନୁ-ପଶ୍ଚାତ୍, ଓ ରକ୍ତି-ଆସକ୍ତି, ଅର୍ଥାତ୍ ''ଭଗବାନଙ୍କ ସ୍ୱରୂପ ଓ ମହିମାଜ୍ଞାନ ପରେ ତାଙ୍କ ପ୍ରତି ଯେଉଁ ଆସକ୍ତି ଆସେ ।''[୨] ତାହା ନ ହେଲେ ଯେ କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତି ପ୍ରତି, ଯେପରି ସ୍ତ୍ରୀ-ପୁତ୍ରାଦିଙ୍କ ପ୍ରତି ଅନ୍ଧ ଆସକ୍ତି ମଧ୍ୟ ଭକ୍ତି ହୋଇଯାଏ । ଅତଏବ ଆମେ ସ୍ପଷ୍ଟ ଦେଖୁଛୁ ଯେ, ସାଧାରଣ ପୂଜାପାଠାଦିଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଈଶ୍ୱରଙ୍କଠାରେ ପ୍ରଗାଢ଼ ଅନୁରାଗପୂର୍ଣ୍ଣ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଅନୁଭୂତି ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା ପରମ୍ପରାର ନାମ ଭକ୍ତି ।

ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ସ୍ୱରୂପ

ଈଶ୍ୱର କିଏ ? ''ଯାହାଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସୃଷ୍ଟି, ସ୍ଥିତି ଓ ଲୟ ହେଉଛି ।''[୩] ସେ ଈଶ୍ୱର-''ଅନନ୍ତ, ଶୁଦ୍ଧ, ନିତ୍ୟମୁକ୍ତ, ସର୍ବଶକ୍ତିମାନ୍, ସର୍ବଜ୍ଞ, ପରମକାରୁଣିକ, ଗୁରୁଙ୍କ ଗୁରୁ''[୪] ଆଉ ମଧ୍ୟ ସବୁରି ଉପରେ ''ସେ ଅନିର୍ବଚନୀୟ ପ୍ରେମସ୍ୱରୂପ ।''[୫]

ଏଗୁଡ଼ିକ ଅବଶ୍ୟ ହିଁ ସଗୁଣ ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ସଂଜ୍ଞା । ତେବେ କଅଣ ଈଶ୍ୱର ଦୁଇ ଜଣ ? ଜ୍ଞାନୀ 'ନେତି ନେତି' କରି ଯେଉଁ ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦଙ୍କଠାରେ ଉପନୀତ ହୁଅନ୍ତି, ସେ କଅଣ ଜଣେ ଏବଂ ଭକ୍ତର ପ୍ରେମମୟ ଭଗବାନ ଆଉ ଜଣେ ? ନା, ସେହି ଜଣେ ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦ ପ୍ରେମମୟ ଭଗବାନ ହିଁ ଅଟନ୍ତି; ସେ ସଗୁଣ ଓ ନିର୍ଗୁଣ, ଉଭୟ । ସର୍ବଦା ମନେ ରଖିବାକୁ ହେବ ଯେ, ଭକ୍ତର ଉପାସ୍ୟ ସଗୁଣ ଈଶ୍ୱର, ବ୍ରହ୍ମଙ୍କଠାରୁ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ବା ପୃଥକ୍ ନୁହନ୍ତି । ସବୁ ସେହି 'ଏକମେବା- ଦ୍ୱିତୀୟମ୍ ବ୍ରହ୍ମ'। ତେବେ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ଏହି ନିର୍ଗୁଣ ସ୍ୱରୂପ ଅତି ସୂକ୍ଷ୍ମ ବୋଲି ପ୍ରେମ ବା ଉପାସନାର ଯୋଗ୍ୟ ନୁହନ୍ତି । ଏହି କାରଣରୁ ଭକ୍ତ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ସଗୁଣ ଭାବ ଅର୍ଥାତ୍ ପରମନିୟନ୍ତା ଈଶ୍ୱରଙ୍କୁ ଉପାସ୍ୟରୂପେ ସ୍ଥିର କରନ୍ତି । ଗୋଟିଏ ଉପମାଦ୍ୱାରା ବୁଝାଇ ଦିଆଯାଉ —

ବ୍ରହ୍ମ ଯେପରି ମୃତ୍ତିକା ବା ଉପାଦାନ-ସେଥିରୁ ଅନେକ ବସ୍ତୁ ନିର୍ମିତ ହୋଇଛି । ମୃତ୍ତିକା ରୂପେ ସେଗୁଡ଼ିକ ଏକ ସତ୍ୟ, କିନ୍ତୁ ରୂପ ବା ପ୍ରକାଶ ସେମାନଙ୍କୁ ପୃଥକ୍ କରିଛି । ଉତ୍ପତ୍ତି ପୂର୍ବରୁ

---

୧ ଆବ୍ରହ୍ମସ୍ତମ୍ବପର୍ଯ୍ୟନ୍ତା ଜଗଦନ୍ତର୍ବ୍ୟବସ୍ଥିତାଃ ।
ପ୍ରାଣାନଃକର୍ମଜନିତସଂସାରବଶବର୍ତ୍ତିନଃ ॥
ଯତସ୍ତତୋ ନ ତେ ଧ୍ୟାନେ ଧ୍ୟାନିନାମୁପକାରକାଃ ।
ଅବିଦ୍ୟାନ୍ତର୍ଗତାଃ ସର୍ବେ ତେ ହି ସଂସାରଗୋଚରାଃ ॥

୨ ଭଗବନ୍ମହିମାଦିଜ୍ଞାନାଦନୁପଶ୍ଚାଜ୍ଜାୟମାନତ୍ୱଦନୁରକ୍ତିରିତ୍ୟୁକ୍ତମ୍ ।
— ଶାଣ୍ଡିଲ୍ୟସୂତ୍ର, ୧ ମ ଆହ୍ନିକ, ୨ ୟ ସୂତ୍ର, ସ୍ୱପ୍ନେଶ୍ୱରଟୀକା ।

୩ ଜନ୍ମାଦସ୍ୟ ଯତଃ । —ବ୍ରହ୍ମସୂତ୍ର, ୧ମ ଅଧ୍ୟାୟ, ୧ ମ ପାଦ, ୨ୟ ସୂତ୍ର ।

୪ ପାତଞ୍ଜଳ ଯୋଗସୂତ୍ର, ସମାଧିପାଦ, ୨୪-୨୬ ।

୫ ସ ଈଶ୍ୱରୋଽନିର୍ବଚନୀୟପ୍ରେମସ୍ୱରୂପଃ ।—ଶାଣ୍ଡିଲ୍ୟସୂତ୍ର ।

ସେଗୁଡ଼ିକ ସେହି ମୃତ୍ତିକାରେ ହିଁ ଗୂଢ଼ଭାବରେ ଥିଲେ । ଉପାଦାନ ହିସାବରେ ସେମାନେ ଏକ, କିନ୍ତୁ ଯେତେବେଳେ ସେମାନେ ବିଶେଷ ବିଶେଷ ରୂପ ଧାରଣ କରନ୍ତି ଏବଂ ଯେତେ ଦିନ ଯାଏ ସେହି ରୂପ ଥାଏ, ସେତେଦିନ ଯାଏ ସେମାନେ ପୃଥକ୍ ପୃଥକ୍ । ମାଟିର ମୂଷିକ କଦାପି ମାଟିର ହସ୍ତୀ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । କାରଣ, ଗଠିତାବସ୍ଥାରେ ବିଶେଷ ଆକୃତି ହିଁ ସେମାନଙ୍କ ବିଶେଷତ୍ୱର ଜ୍ଞାପକ । ବିଶେଷ ଆକୃତିହୀନ ମୃତ୍ତିକା ହିସାବରେ ଅବଶ୍ୟ ଏମାନେ ଏକ । ଈଶ୍ୱର ସେହି ପୂର୍ଣ୍ଣ ସତ୍ୟସ୍ୱରୂପର ଉଚ୍ଚତମ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ଅଥବା ମନୁଷ୍ୟମନର ସର୍ବୋଚ୍ଚ ଉପଲବ୍ଧି । ସୃଷ୍ଟି ଅନାଦି, ଈଶ୍ୱର ମଧ୍ୟ ଅନାଦି ।

ବେଦାନ୍ତସୂତ୍ରର ଚତୁର୍ଥ ଅଧ୍ୟାୟର ଚତୁର୍ଥ ପାଦରେ ମୁକ୍ତିଲାଭ ପରେ ମୁକ୍ତାତ୍ମାର ଯେ ଏପରି ଅନନ୍ତ ଶକ୍ତି ଓ ଜ୍ଞାନ ଆସେ, ତାହା ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ବ୍ୟାସ ଆଉ ଏକ ସୂତ୍ରରେ କହିଛନ୍ତି, ''କିନ୍ତୁ କେହି ହେଲେ ସୃଷ୍ଟି, ସ୍ଥିତି, ପ୍ରଳୟର ଶକ୍ତି ଲାଭ କରିବେ ନାହିଁ, ତାହା କେବଳ ଈଶ୍ୱରଙ୍କର ।''[୧] ଏହି ସୂତ୍ର ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିବା ସମୟରେ ଦ୍ୱୈତବାଦୀ ଭାଷ୍ୟକାରଗଣ ପରତନ୍ତ୍ର ଜୀବ ପକ୍ଷରେ ଈଶ୍ୱରଙ୍କର ଅନନ୍ତ ଶକ୍ତି ଓ ପୂର୍ଣ୍ଣ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରତା ଲାଭ କରିବା ଯେ କୌଣସି କାଳରେ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ, ତାହା ଅନାୟାସରେ ଦେଖାଇପାରନ୍ତି । ଘୋର ଦ୍ୱୈତବାଦୀ ଭାଷ୍ୟକାର ମଧ୍ୱାଚାର୍ଯ୍ୟ ବରାହପୁରାଣରେ ଗୋଟିଏ ଶ୍ଳୋକ ଦେଖାଇ ତାଙ୍କର ପ୍ରିୟ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ଉପାୟରେ ଏହି ସୂତ୍ରଟି ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିଛନ୍ତି ।

ଏହି ସୂତ୍ରକୁ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିବାକୁ ଯାଇ ବିଶିଷ୍ଟାଦ୍ୱୈତ ଭାଷ୍ୟକାର ରାମାନୁଜ କହିଛନ୍ତି, ''ସଂଶୟ ଉପସ୍ଥିତ ହୁଏ ଯେ, ମୁକ୍ତାତ୍ମାମାନଙ୍କର ଶକ୍ତି ମଧ୍ୟରେ ପରମପୁରୁଷଙ୍କର ଅସାଧାରଣ ଶକ୍ତି ଅର୍ଥାତ୍ ଜଗତ୍‌ସୃଷ୍ଟି ଆଦି ସର୍ବନିୟନ୍ତୃତ୍ୱ କ'ଣ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ? ଅଥବା ତା' ଅଭାବରେ ପରମପୁରୁଷଙ୍କ ସାକ୍ଷାତ୍ ଦର୍ଶନ ହିଁ କେବଳ ସେମାନଙ୍କର ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ ? ଏହି ସଂଶୟ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେ ପୂର୍ବପକ୍ଷ ଉପସ୍ଥିତ ହୁଏ ଯେ, ମୁକ୍ତାତ୍ମା ଜଗତର ନିୟନ୍ତୃତ୍ୱ ଲାଭ କରନ୍ତି, ଏହା ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ; କାରଣ 'ମୁକ୍ତାତ୍ମା ପରମ ଏକତ୍ୱ ଲାଭ କରନ୍ତି' (ମୁଣ୍ଡକ ଉପନିଷଦ୍ ୩/୧/୩) । ଏହି ଶାସ୍ତ୍ରବାକ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ଏହା କଥିତ ହୋଇଛି ଯେ, ସେ ପରମପୁରୁଷଙ୍କ ସହିତ ଏକତ୍ୱ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି । ଅନ୍ୟ ସ୍ଥଳରେ ଏହା ମଧ୍ୟ ଉକ୍ତ ହୋଇଛି ଯେ, 'ତାଙ୍କର ସମସ୍ତ ବାସନା ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୁଏ ।' ବର୍ତ୍ତମାନ କଥା ଏହି, ପରମ ଏକତ୍ୱ ଓ ସମୁଦାୟ ବାସନାର ପରିପୂରଣ ପରମପୁରୁଷଙ୍କ ଅସାଧାରଣ ଶକ୍ତି ଜଗନ୍ନିୟନ୍ତୃତ୍ୱ ବ୍ୟତୀତ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ଅତଏବ ସମୁଦାୟ ବାସନାର ପରିପୂରଣ ଓ ପରମ ଏକତା ଲାଭ ହୁଏ ବୋଲି ମାନିବାକୁ ହେବ ଯେ, ମୁକ୍ତାତ୍ମା ସମୁଦାୟ ଜଗତ୍‌ର ନିୟନ୍ତୃତ୍ୱ ଲାଭ କରନ୍ତି । ଏହାର ଉତ୍ତରରେ ଆମେ କହିବୁ, ମୁକ୍ତାତ୍ମା କେବଳ ଜଗନ୍ନିୟନ୍ତୃତ୍ୱ ବ୍ୟତିତ ଆଉ ସମୁଦାୟ ଶକ୍ତି ଲାଭ କରନ୍ତି । ଜଗନ୍ନିୟମନ ଅର୍ଥରେ—ଜଗତର ସମୁଦାୟ ସ୍ଥାବର ଜଙ୍ଗମଙ୍କର ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର ସ୍ୱରୂପ, ସ୍ଥିତି ଓ ବାସନାର ନିୟନ୍ତୃତ୍ୱ । ମୁକ୍ତାତ୍ମାମାନଙ୍କର କିନ୍ତୁ ଏହି ଜଗନ୍ନିୟମନ—ଶକ୍ତି ନାହିଁ, ସେମାନଙ୍କର

[୧] ଜଗଦ୍‌ବ୍ୟାପାରବର୍ଜ୍ଜଂ ପ୍ରକରଣାଦସନ୍ନିହିତତ୍ୱାଚ୍ଚ ।

— ବ୍ରହ୍ମସୂତ୍ର, ୪ର୍ଥ ଅଧ୍ୟାୟ ୪ ର୍ଥ ପାଦ, ୧୨ଶ ସୂତ୍ର ।

ଅବଶ୍ୟ ପରମାତ୍ମାଦୃଷ୍ଟିର ଆବରଣ ଘୁଞ୍ଚିଯାଇଛି ଏବଂ ସେମାନଙ୍କର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ବ୍ରହ୍ମାନୁଭୂତି ହୁଏ– ଏହା ହିଁ ସେମାନଙ୍କର ଏକମାତ୍ର ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ । ଏହା କିପରି ଜାଣିଲ? ଶାସ୍ତ୍ରବାକ୍ୟ ବଳରେ ଏହା ଜଣାଯାଏ । ନିଖିଳ ଜଗନ୍ନିୟନ୍ତୃତ୍ୱ କେବଳ ପରବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ହିଁ ଗୁଣ ବୋଲି ଶାସ୍ତ୍ରରେ କଥିତ ଅଛି, ଯଥା–'ଯାହାଠାରୁ ସମୁଦାୟ ବସ୍ତୁ ଜନ୍ମେ, ଯାହାଙ୍କଠାରେ ଅବସ୍ଥାନ କରେ ଏବଂ ଯାହାଙ୍କଠାରେ ପ୍ରଳୟକାଳରେ ସମସ୍ତେ ପ୍ରବେଶ କରନ୍ତି, ତାଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଜାଣିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କର, ସେ ବ୍ରହ୍ମ' (ତୈତ୍ତିରୀୟ ଉପ., ୩/୧) ଯଦି ଜଗନ୍ନିୟନ୍ତୃତ୍ୱ ମୁକ୍ତାତ୍ମାମାନଙ୍କର ମଧ୍ୟ ସାଧାରଣ ଗୁଣ ହୁଏ, ତେବେ ଉଦ୍ଧୃତ ଶ୍ଳୋକ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ଲକ୍ଷଣ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ, କାରଣ ତାଙ୍କର ନିୟନ୍ତୃତ୍ୱ ଗୁଣଦ୍ୱାରା ତାଙ୍କର ଲକ୍ଷଣ କରାହୋଇଛି । ଅସାଧାରଣ ଗୁଣଗୁଡ଼ିକ ହିଁ ବିଶେଷ ଲକ୍ଷଣ ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ଅତଏବ, ନିମ୍ନୋଦ୍ଧୃତ ଶାସ୍ତ୍ରବାକ୍ୟସମୂହରେ ପରମପୁରୁଷଙ୍କୁ ଜଗନ୍ନିୟମନର କର୍ତ୍ତାରୂପେ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରାଯାଇଛି, ଆଉ ସେହି ସ୍ଥଳରେ ମୁକ୍ତାତ୍ମାର ଏପରି ବର୍ଣ୍ଣନା ନାହିଁ, ଯାହା ଫଳରେ ଜଗନ୍ନିୟନ୍ତୃତ୍ୱ ସେମାନଙ୍କ ଉପରେ ଆରୋପିତ ହୋଇପାରେ । ଶାସ୍ତ୍ରବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ଏହ—"ବତ୍ସ, ଆଦିରେ ଏକମେବାଦ୍ୱିତୀୟମ୍ ଥିଲେ । ସେ ଆଲୋଚନା କଲେ, ମୁଁ ବହୁ ସୃଷ୍ଟି କରିବି । ସେ ତେଜ ସୃଷ୍ଟି କଲେ ।" "କେବଳ ବ୍ରହ୍ମ ହିଁ ଆରମ୍ଭରେ ଥିଲେ । ସେ ପରିଣତ ହେଲେ । ସେ କ୍ଷତ୍ର ନାମରେ ଗୋଟିଏ ସୁନ୍ଦର ରୂପ ସୃଷ୍ଟି କଲେ ।" ସକଳ ଦେବତା ଯଥା— ବରୁଣ, ସୋମ, ରୁଦ୍ର, ପର୍ଜ୍ଜନ୍ୟ, ଯମ, ମୃତ୍ୟୁ, ଈଶାନ—ଏମାନେ ସମସ୍ତେ କ୍ଷତ୍ର । "ଆଦ୍ୟରେ ଆତ୍ମା ହିଁ ଥିଲେ । କ୍ରିୟାଶୀଳ ଆଉ କିଛି ମାତ୍ର ନ ଥିଲା । ସେ ଆଲୋଚନା କଲେ, ମୁଁ ଜଗତ୍ ସୃଷ୍ଟି କରିବି— ପରେ ସେ ଏହି ଜଗତ୍ ସୃଜନ କରିଥିଲେ ।" "ଏକମାତ୍ର ନାରାୟଣ ହିଁ ଥିଲେ । ବ୍ରହ୍ମା, ଈଶାନ, ଦ୍ୟାବ୍ୟା–ପୃଥିବୀ, ତାରା, ଜଳ, ଅଗ୍ନି, ସୋମ କିମ୍ବା ସୂର୍ଯ୍ୟ କେହି ନ ଥିଲେ । ସେ ଏକାକୀ ସୁଖୀ ହେଲେ ନାହିଁ । ଧ୍ୟାନ ପରେ ତାଙ୍କର ଗୋଟିଏ କନ୍ୟା ଓ ଦଶ–ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଜନ୍ମିଲା ।" "ଯେ ପୃଥିବୀରେ ନିବାସ କରି ପୃଥିବୀଠାରୁ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର," "ଯେ ଆତ୍ମାରେ ବାସ କରି" ଇତ୍ୟାଦି । (କିଂ ମୁକ୍ତସ୍ୟୈଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟଂ ଜଗତ୍ ସୃଷ୍ଟ୍ୟାଦି ପରମପୁରୁଷସାଧାରଣଂ ସର୍ବେଶ୍ୱରତ୍ୱମପି ଉତ ତଦ୍ରହିତଂ କେବଳପରମପୁରୁଷାନୁଭବିଷୟମିତି ସଂଶୟଃ, କିଂ ଯୁକ୍ତଂ, ଜଗଦୀଶ୍ୱରତ୍ୱମପୀତ, କୁତଃ ନିରଞ୍ଜନ ପରମଂ ସାମ୍ୟମୁପୈତୀତି ପରମପୁରୁଷେଣ ପରମସ୍ୟାମ୍ୟାପତ୍ତିଶ୍ରୁତେଃ, ସତ୍ୟସଙ୍କଳ୍ପତ୍ୱଶ୍ରୁତେଶ୍ଚ, ନ ହି ପରମସାମ୍ୟସତ୍ୟସଙ୍କଳ୍ପତ୍ୱେ ସର୍ବେଶ୍ୱରାସାଧାରଣ ଜଗଦ୍‌ବ୍ୟାପାରରୂପ–ଜଗନ୍ନିୟମନେନ ବିନୋପପଦ୍ୟତେ ଅତଃ ସତ୍ୟସଂକଳ୍ପତା ପରସାମ୍ୟୋପପତ୍ତୟେ ସମସ୍ତଜନ୍ନିୟମନରୂପମପି ମୁକ୍ତୈଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟମିତ୍ୟେବଂ ପ୍ରାପ୍ତେଃ, ପ୍ରଚକ୍ଷ୍ମହେ, ଜଗଦ୍‌ବ୍ୟାପାରବର୍ଜ୍ଜମିତି, ଜଗଦ୍‌ବ୍ୟାପାର–ନିଖିଳଚେତନା ଚେତନସ୍ୱରୂପ ସ୍ଥିତିପ୍ରବୃତ୍ତିଭେଦନିୟମନତଦ୍‌ବର୍ଜ୍ଜଂ ନିରସ୍ତନିଖିଳତିରୋଧାନସ୍ୟ ନିର୍ବ୍ୟାଜବ୍ରହ୍ମାନୁଭବରୂପଂ ମୁକ୍ତସ୍ୟୈଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟଂ, କୁତଃ ପ୍ରକରଣାତ୍ ନିଖିଳଜଗନ୍ନିୟମନଂ ହି ପରଂବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରକୃତ୍ୟାମ୍ନାୟତେ, 'ଯତୋ ବା ଇମାନି ଭୂତାନି ଜାୟନ୍ତେ, ଯେନ ଜାତାନି ଜୀବନ୍ତି, ଯତ୍ ପ୍ରୟନ୍ତ୍ୟଭିସଂବିଶନ୍ତି ତଦ୍‌ବିଜିଜ୍ଞାସସ୍ୱ ତଦ୍‌ବ୍ରହ୍ମେତି' । ଯଦ୍ୟେତନ୍ନିଖିଳଜଗନ୍ନିୟମନଂ ମୁକ୍ତାନାମପି ସାଧାରଣଂ ସ୍ୟାତ୍, ତତଶ୍ଚେଦଂ ଜଗଦୀଶ୍ୱରତ୍ୱରୂପଂ ବ୍ରହ୍ମଲକ୍ଷଣଂ ନ ସଂଗଚ୍ଛତେ । ଅସାଧାରଣସ୍ୟ

ହି, ଲକ୍ଷଣତ୍ୱଂ ତଥା 'ସଦେବ ସୌମ୍ୟେଦମଗ୍ର ଆସୀଦେକମେବାଦ୍ୱିତୀୟଂ ତଦୈକ୍ଷତ ବହୁ ସ୍ୟାଂ ପ୍ରଜାୟେୟେତି ତତ୍ତେଜୋଽସୃଜତେତି ବ୍ରହ୍ମ ବା ଇଦମେକମେବାଗ୍ର ଆସୀତ୍ ଦେକଂ ସନ୍ନବ୍ୟଭବତ୍, ତଚ୍ଛ୍ରେୟୋରୂପମତ୍ୟସୃଜତ କ୍ଷତ୍ରଂ ଯାନ୍ୟେତାନି ଦେବ କ୍ଷତ୍ରାଣୀନ୍ଦ୍ରୋ ବରୁଣଃ ସୋମଃ ରୁଦ୍ରଃ ପର୍ଜନ୍ୟୋ ଯମୋ ମୃତ୍ୟୁରୀଶାନ' ଇତି 'ଆତ୍ମା ବା ଇଦମେକ ଏବାଗ୍ର ଆସୀତ୍ ନାନ୍ୟତ୍ କିଞ୍ଚନମିଷତ୍ ସ ଐକ୍ଷତ ଲୋକାନ୍ନୁସୃଜା, ଇତି ସ ଇମାଲ୍ଲୋଁକାନସୃଜତ' ଇତି । ଏକୋ ହ ବୈ ନାରାୟଣ ଆସୀନ୍ନ ବ୍ରହ୍ମା ନେଶାନୋ ନେମେ ଦ୍ୟାବାପୃଥିବୀ ନ ନକ୍ଷତ୍ରାଣି ନାପୋ ନାଗ୍ନିର୍ନ ସୋମୋ ନ ସୂର୍ଯ୍ୟଃ ସ ଏକାକୀ ନ ରମତେ ତସ୍ୟ ଧ୍ୟାନାନ୍ତସ୍ଥସ୍ୟୈକା କନ୍ୟା ଦଶେନ୍ଦ୍ରିୟାଣି' ଇତ୍ୟାଦିଷୁ 'ଯଃ ପୃଥିବ୍ୟାଂ ତିଷ୍ଠିନ୍ପୃଥିବ୍ୟା ଅନ୍ତର' ଇତ୍ୟାରଭ୍ୟ 'ଯ ଆତ୍ମନିତିଷ୍ଠନ୍ ଇତ୍ୟାଦିଷୁଚ ନିଖିଳଜଗନ୍ନିୟମନଂ ପରମପୁରୁଷଂ ପ୍ରକୃତୈବ୍ୟ ଶ୍ରୂୟତେ' ଅସନ୍ନିହିତତ୍ୱାଚ୍ଚ, ନ ଚୈତେଷୁ ନିଖିଳଜଗନ୍ନିୟମ୍ନପ୍ରସଙ୍ଗେଷୁ ମୁକ୍ତସ୍ୟ ସନ୍ନିଧାନମସ୍ତି ଯେନ ଜଗଦ୍‌ବ୍ୟାପାରସ୍ତସ୍ୟାପି ସ୍ୟାତ୍ । ବ୍ରହ୍ମସୂତ୍ର, ୪ ଅଃ, ୪ର୍ଥ ପାଃ, ୧୭ ସୂଃ, ରାମାନୁଜଭାଷ୍ୟ)

ପରସୂତ୍ର ବ୍ୟାଖ୍ୟାରେ ରାମାନୁଜ କହିଛନ୍ତି, ''ଯଦି କହ ଏହା ସତ୍ୟ ନୁହେଁ, କାରଣ ବେଦରେ ଏହାର ବିପରୀତାର୍ଥପାଦକ ଅନେକ ଶ୍ଳୋକ ଅଛି, ତେବେ କହିବି ଯେ ତାହା ନିମ୍ନଦେବଲୋକରେ ମୁକ୍ତାତ୍ମାର ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟବର୍ଣ୍ଣନ ମାତ୍ର ।''[୧] ଏହା ଏକପ୍ରକାର ସହଜ ମୀମାଂସା ହେଲା । ଯଦିଚ ରାମାନୁଜଙ୍କ ମତରେ ସମଷ୍ଟିର ଏକତା ସ୍ୱୀକୃତ ହୋଇଛି, ତଥାପି ତାଙ୍କ ମତରେ ଏହି ସମଷ୍ଟି ମଧ୍ୟରେ ନିତ୍ୟ ଭେଦସମୂହ ଅଛି । ଅତଏବ ଏହି ମତ ମଧ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟତଃ ଦ୍ୱୈତ ବୋଲି ଜୀବାତ୍ମା ଓ ସଗୁଣ ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ଭେଦ ରକ୍ଷା କରିବା ରାମାନୁଜଙ୍କ ମତରେ ସହଜ ହୋଇଅଛି ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ଆମେ ଅଦ୍ୱୈତ ମତର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ବ୍ୟାଖ୍ୟାତା ଏ ବିଷୟରେ, କ'ଣ କହିଛନ୍ତି, ତାହା ବୁଝିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିବା । ଆମେ ଦେଖିବା, ଅଦ୍ୱୈତ ମତ କିପରି ଦ୍ୱୈତବାଦୀଙ୍କର ସମସ୍ତ ଆଶା ଆକାଂକ୍ଷାକୁ ଅକ୍ଷୁଣ୍ଣ ରଖି ତତ୍ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ମାନବଜାତିର ମହୋଚ୍ଚ ଦିବ୍ୟଭାବ ସହିତ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ରଖି ନିଜ ସିଦ୍ଧାନ୍ତଟି ସ୍ଥାପନ କରୁଛନ୍ତି । ଯେଉଁମାନେ ମୁକ୍ତିଲାଭ ପରେ ମଧ୍ୟ ଆପଣାର ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ ରକ୍ଷା କରିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରନ୍ତି ଓ ଭଗବାନଙ୍କଠାରୁ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ରହିବାକୁ କାମନା କରନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କର ଆକାଂକ୍ଷା ଚରିତାର୍ଥ କରିବା ଓ ସଗୁଣ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ସମ୍ଭୋଗ କରିବାର ଯଥେଷ୍ଟ ଅବସର ଅଛି । ଏମାନଙ୍କର କଥା ଭାଗବତ ପୁରାଣରେ ଏହି ପ୍ରକାରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି–''ହେ ରାଜନ୍, ହରିଙ୍କର ଏତାଦୃଶ ଗୁଣରାଶି ଯେ, ଯେଉଁସବୁ ମୁନି, ଆତ୍ମାରାମ, ଯେଉଁମାନଙ୍କର ସମୁଦାୟ ବନ୍ଧନ ଚାଲିଯାଇଛି, ସେମାନେ ମଧ୍ୟ ଭଗବାନଙ୍କ ପ୍ରତି ଅହେତୁକୀ ଭକ୍ତି କରିଥାଆନ୍ତି'' ।[୨]

[୧] ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷୋପଦେଶାନ୍ନେତିଚେନ୍ନାଧିକାରିକମଣ୍ଡଳସ୍ଥୋକ୍ତେଃ ।

— ଏହି ସୂତ୍ରର (ବ୍ରହ୍ମସୂତ୍ର, ୪/୪/୧୮) ରାମାନୁଜ ଭାଷ୍ୟ ଦେଖ ।

[୨] ଆତ୍ମାରାମାଶ୍ଚ ମୁନୟୋ ନିର୍ଗ୍ରନ୍ଥା ଅପ୍ୟୁରୁକ୍ରମେ ।
କୁର୍ବନ୍ତ୍ୟହୈତୁକୀ ଭକ୍ତିମିତ୍‌ଥମ୍ଭୂତଗୁଣୋ ହରିଃ ॥

— ଶ୍ରୀମଦ୍‌ଭାଗବତ, ୧ମ ସ୍କନ୍ଧ, ୭ମ ଅଧ୍ୟାୟ, ୧୦ ଶ୍ଳୋକ ।

ସାଂଖ୍ୟରେ ଏମାନେ 'ପ୍ରକୃତିଲୀନ' ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛନ୍ତି । ସିଦ୍ଧିଲାଭ କରି ଏମାନେ ପରକଳ୍ପରେ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ଜଗତର ଶାସନକର୍ତ୍ତା ରୂପେ ଆବିର୍ଭୂତ ହୁଅନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ କେହି ହେଲେ କୌଣସି ସମୟରେ ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ତୁଲ୍ୟ ହୋଇପାରନ୍ତି ନାହିଁ । ଯେଉଁମାନେ ଏପରି ଅବସ୍ଥାରେ ଉପନୀତ ହୁଅନ୍ତି, ଯେଉଁଠାରେ କି ସୃଷ୍ଟି, ସୃଷ୍ଟ ବା ସ୍ରଷ୍ଟା ନାହିଁ, ଯେଉଁଠାରେ ଜ୍ଞାତା, ଜ୍ଞେୟ ବା ଜ୍ଞାନ ନାହିଁ, ଯେଉଁଠାରେ ମୁଁ, ତୁମେ ବା ସେ ନାହିଁ, ଯେଉଁଠାରେ ପ୍ରମାତା, ପ୍ରମେୟ ବା ପ୍ରମାଣ ନାହିଁ, ''ସେଠାରେ କିଏ କାହାକୁ ଦେଖିବ ?'' ଏପରି ବ୍ୟକ୍ତି ସମୁଦାୟର ବାହାରକୁ ଯାଇଛନ୍ତି, ''ଯେଉଁଠାକୁ ବାକ୍ୟ ଅଥବା ମନ ମଧ୍ୟ ଯାଇପାରେ ନାହିଁ ।'' ସେ ବ୍ୟକ୍ତି ଏପରି ସ୍ଥାନକୁ ଯାଇଛନ୍ତି, ଯାହାକୁ ଶ୍ରୁତି 'ନେତି' 'ନେତି' ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ଯେଉଁମାନେ ଏପରି ଅବସ୍ଥା ଲାଭ କରିପାରନ୍ତି ନାହିଁ ବା ଏପରି ଅବସ୍ଥାକୁ ଯିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରନ୍ତି ନାହିଁ, ସେମାନେ ସେହି ଏକ ଅବିଭକ୍ତ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ପ୍ରକୃତି, ଆତ୍ମା ଓ ଏହି ଉଭୟର ଅନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମୀ ଈଶ୍ୱର ଏପରି ତ୍ରିଧା ବିଭକ୍ତରୂପରେ ଦେଖିବେ । ଭକ୍ତିର ଆତିଶଯ୍ୟରେ ପ୍ରହ୍ଲାଦ ଯେତେବେଳେ ଆପଣାକୁ ଭୁଲିଗଲେ, ସେତେବେଳେ ସେ ଜଗତ୍ ଓ ତାହାର କାରଣ କିଛିମାତ୍ର ତ ଦେଖିବାକୁ ପାଇଲେ ନାହିଁ, ସମୁଦାୟ ତାଙ୍କ ନିକଟରେ ନାମରୂପରେ ଅବିଭକ୍ତ, ଏକ ଅନନ୍ତ ରୂପରେ ପ୍ରତୀୟମାନ ହୋଇଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଯେତେବେଳେ ତାଙ୍କର ବୋଧ ହେଲା, 'ମୁଁ ପ୍ରହ୍ଲାଦ', ସେତେବେଳେ ତାଙ୍କ ନିକଟରେ ଜଗତ୍ ଓ ଅଶେଷକଲ୍ୟାଣଗୁଣରାଶିର ଆଧାରସ୍ୱରୂପ ଜଗଦୀଶ୍ୱର ପ୍ରକାଶିତ ହେଲେ । ମହାଭାଗା ଗୋପୀମାନଙ୍କର ମଧ୍ୟ ଏହି ଅବସ୍ଥା ଘଟିଥିଲା । ଯେତେବେଳଯାଏ ସେମାନେ କୃଷ୍ଣଙ୍କ ପ୍ରତି ଗଭୀର ପ୍ରେମ ହେତୁ ଅହଂଜ୍ଞାନଶୂନ୍ୟ ଥିଲେ, ସେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେମାନେ ସମସ୍ତେ କୃଷ୍ଣରୂପରେ ପରିଣତ ହୋଇଥିଲେ । ପୁଣି ଯେତେବେଳେ ସେମାନେ ତାଙ୍କୁ ଉପାସ୍ୟରୂପେ ଭେଦଭାବରେ ଚିନ୍ତା କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ, ସେତେବେଳେ ସେମାନେ ପୁଣି ଗୋପୀଭାବ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥିଲେ । ସେତେବେଳେ ସମ୍ମୁଖରେ ମୁଖକମଳରେ ମୃଦହାସ୍ୟଯୁତ, ପୀତାମ୍ବରଧାରୀ, ମାଲ୍ୟଭୂଷିତ ଓ ସାକ୍ଷାତ୍ ମନ୍ମଥର ମନମନ୍ଥନକାରୀ କୃଷ୍ଣ ଆବିର୍ଭୂତ ହେଲେ ।''[୧]

ବର୍ତ୍ତମାନ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶଙ୍କରଙ୍କ କଥା ବିଚାର କରାଯାଉ । ଶଙ୍କର କହନ୍ତି, ଯେଉଁମାନେ ସଗୁଣ ବ୍ରହ୍ମୋପାସନାବଳରେ ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କ ସହିତ ଏକୀଭୂତ ହୁଅନ୍ତି, ଅଥଚ ଯାହାଙ୍କର ମନ ଲୟ ହୁଏ ନାହିଁ, ଅବ୍ୟାହିତ ଥାଏ, ସେମାନଙ୍କର ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ ସସୀମକି ଅସୀମ ? ଏ ସଂଶୟ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେ ପୂର୍ବପକ୍ଷ ଉପସ୍ଥିତ ହୁଏ ଯେ, ସେମାନଙ୍କର ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ ଅସୀମ, କାରଣ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ମିଳେ ଯେ 'ସେ ସ୍ୱରାଜ୍ୟ ଲାଭ କରନ୍ତି', 'ସମୁଦାୟ ଦେବତା ତାଙ୍କର ପୂଜା କରନ୍ତି', ସମୁଦାୟ ଜଗତରେ ତାଙ୍କ କାମନାର ପୂର୍ତ୍ତି ହୁଏ ।' ଏହାର ଉତ୍ତରରେ ବ୍ୟାସ କହନ୍ତି, ''ଜଗଦ୍‌ବ୍ୟାପାର

[୧] ତାସାମାବିରଭୂଚ୍ଛୌରିଃ ସ୍ମୟମାନମୁଖାମ୍ବୁଜଃ ।
ପୀତାମ୍ବରଧରଃ ସ୍ରଗ୍‌ବୀ ସାକ୍ଷାନ୍ମନ୍ମଥମନ୍ମଥଃ

—ଶ୍ରୀମଦ୍‌ଭାଗବତ, ୧୦ମ ସ୍କନ୍ଧ, ୩୨ଶ ଅଧ୍ୟାୟ, ୨ୟ ଶ୍ଳୋକ ।

ବର୍ଜମ୍ ।'' ମୁକ୍ତାତ୍ମାଗଣ ଜଗତ୍‌ର ସୃଷ୍ଟି, ସ୍ଥିତି ଓ ପ୍ରଳୟବ୍ୟତିତ ଅଣିମାଦି ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଶକ୍ତି ଲାଭ କରନ୍ତି । ଜଗତ୍‌ର ନିୟନ୍ତୃତ୍ୱ କେବଳ ନିତ୍ୟଶୁଦ୍ଧ ଈଶ୍ୱରଙ୍କର । କାରଣ ସୃଷ୍ଟି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯେତେସବୁ ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ବଚନ ଅଛି, ସେସବୁଥିରେ କେବଳ ଈଶ୍ୱର କଥିତ ହୋଇଛନ୍ତି । ସେହି ସ୍ଥଳରେ ମୁକ୍ତାତ୍ମାର କୌଣସି ପ୍ରସଙ୍ଗ ନାହିଁ । ସେହି ପରମ ପୁରୁଷ ହିଁ କେବଳ ଜଗନ୍ନିୟନ୍ତୃତ୍ୱରେ ନିଯୁକ୍ତ । ସୃଷ୍ଟ୍ୟାଦି ବିଷୟରେ ଯେତେଗୁଡ଼ିଏ ଶ୍ରୁତି ଅଛି, ସେ ସମସ୍ତ ହିଁ ତାହାଙ୍କୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରୁଛି । ଆଉ ମଧ୍ୟ 'ନିତ୍ୟଶୁଦ୍ଧ' ଏହି ବିଶେଷଣଟି ଦିଆଯାଇଛି । ପୁଣି ଶାସ୍ତ୍ର କହନ୍ତି ଯେ, ଅନ୍ୟମାନଙ୍କର ଅଣିମାଦିଶକ୍ତି ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ଉପାସନା ଓ ଈଶ୍ୱରାନ୍ୱେଷଣରୁ ଲବ୍‌ଧ ହୁଏ । ସେହି ଶକ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ଅସୀମ ନୁହେଁ । ସୁତରାଂ ଜଗତର ନିୟନ୍ତୃତ୍ୱ ବିଷୟରେ ସେମାନଙ୍କର କୌଣସି ସ୍ଥାନ ନାହିଁ । ପୁଣି, ସେମାନଙ୍କ ନିଜ ମନର ଅସ୍ତିତ୍ୱବଶତଃ ଏପରି ସମ୍ଭବ ଯେ, ପରସ୍ପରର ଇଚ୍ଛା ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ହୋଇପାରେ । ଜଣେ ହୁଏତ ସୃଷ୍ଟି ଇଚ୍ଛା କଲେ, ଅନ୍ୟ ଜଣେ ପ୍ରଳୟ କରିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କଲେ । ଏହି ଗଣ୍ଡଗୋଳ ଦୂର କରିବାର ଏକମାତ୍ର ଉପାୟ– ସମୁଦାୟ ଇଚ୍ଛା ଗୋଟିଏ ମହତୀ ଇଚ୍ଛାର ଅଧୀନ ହେବା । ଅତଏବ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଏହି ଯେ, ମୁକ୍ତ ପୁରୁଷମାନଙ୍କର ଇଚ୍ଛା ସେହି ପରମପୁରୁଷଙ୍କର ଅଧୀନ । (ଯେ ସଗୁଣବ୍ରହ୍ମୋପାସନାତ୍ ସହୈବ ମନସେଶ୍ୱରସାୟୁଜ୍ୟଂ ବ୍ରଜନ୍ତି କିନ୍ତେଷାଂ ନିରବଗ୍ରହମୈଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟଂ ଭବତ୍ୟାହୋସ୍ୱିତ୍ ସାବଗ୍ରହମିତି ସଂଶୟଃ । କିନ୍ତାବତ୍ ପ୍ରାପ୍ତମ୍ ? ନିରଙ୍କୁଶମେବୈଷାମୈଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟଂ ଭବିତୁମର୍ହତି 'ଆପ୍ନୋତି ସ୍ୱାରାଜ୍ୟମ୍' 'ସର୍ବେଽସ୍ମୈ ଦେବା ବଳିମାବହନ୍ତି' 'ତେଷାଂ ସର୍ବେଷୁ ଲୋକେଷୁ କାମାଚାରୋ ଭବତି' ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିଭ୍ୟଃ ଇତ୍ୟେବଂ ପ୍ରାପ୍ତେ ପଠତିଜଗଦ୍‌ବ୍ୟାପାରବର୍ଜମିତି । ଜଗଦୁପତ୍ତ୍ୟାଦିବ୍ୟାପାରଂ ବର୍ଜୟିତ୍ୱାଽନ୍ୟଦଣିମାଦ୍ୟାତ୍ମକମୈଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟଂ ମୁକ୍ତାନାଂ ଭବିତୁମର୍ହତି, ଜଗଦ୍‌ବ୍ୟାପାରସ୍ତୁ ନିତ୍ୟସିଦ୍ଧସୈବେଶ୍ୱରସ୍ୟ । କୁତଃ ? ତସ୍ୟ ତତ୍ର ପ୍ରକୃତତ୍ୱାଦସନ୍ନିହିତତ୍ୱାଚ୍ଚେତରେଷାମ୍ । ପର ଏବ ହୀଶ୍ୱରୋ ଜଗଦ୍‌ବ୍ୟାପାରେଽଧିକୃତଃ ତ୍ୱମେବ ପ୍ରକୃତ୍ୟୋପ୍ରତ୍ତ୍ୟା ହ୍ୟୁପଦେଶାନ୍ନିତ୍ୟଶବ୍ଦନିବନ୍ଧନତ୍ୱାଚ୍ଚ । ତଦନ୍ୱେଷଣବିଜିଜ୍ଞାସନପୂର୍ବ କମିତରେଷାମାଦିମଦୈଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟଂ ଶ୍ରୁୟତେ । ତେନାସନ୍ନିହିତାସ୍ତେ ଜଗଦ୍‌ବ୍ୟାପରେ । ସମନସ୍କତ୍ୱାଦେବ ଚୈଷାମନୈକମତ୍ୟେ କସ୍ୟଚିତ୍ ସ୍ଥିତ୍ୟଭିପ୍ରାୟଃ, କସ୍ୟଚିତ୍ ସଂହାରାଭିପ୍ରାୟ ଇତ୍ୟେବଂ ନିରୋଧୋଽପି କଦାଚିତ୍ ସ୍ୟାତ୍ । ଅଥ କସ୍ୟଚିତ୍ ସଂକଳ୍ପମନ୍ୱନ୍ୟସ୍ୟ ସଂକଳ୍ପ ଇତ୍ୟବିରୋଧଃ ସମର୍ଥ୍ୟେତ, ତତଃ ପରମେଶ୍ୱରାତକୂତନ୍ତ୍ରତ୍ୱମେ ବେତରେଷାମିତି ବ୍ୟବତିଷ୍ଠନ୍ତେ । -- ବ୍ରହ୍ମସୂତ୍ର, ୪ ଅଃ, ୪ ପାଃ, ୧୭ ସୂଃ, ଶାଙ୍କରଭାଷ୍ୟ)

ଅତଏବ ସଗୁଣ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ପ୍ରତି ଭକ୍ତି ପ୍ରୟୋଗ ହିଁ ସମ୍ଭବ । ''ଯେଉଁମାନେ ଅବ୍ୟକ୍ତ ନିର୍ଗୁଣ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ଉପାସକ ସେମାନଙ୍କର କ୍ଳେଶ ଅଧିକତର ।''[୧] ଭକ୍ତି ଆମମାନଙ୍କର ପ୍ରକୃତି ଅନୁକୂଳରେ ସହଜଭାବରେ ପ୍ରବାହିତ । ଆମେମାନେ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ମାନବୀୟ ଭାବ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଭାବ ଧାରଣ କରିପାରୁ ନାହିଁ, ଏହା ସତ୍ୟ କଥା । କିନ୍ତୁ ବାସ୍ତବିକ ଆମମାନଙ୍କ ଜ୍ଞାତ ଅନ୍ୟ ସକଳ ବସ୍ତୁ

---

[୧] ଅବ୍ୟକ୍ତା ହି ଗତିର୍ଦୁଃଖଂ ଦେହବଦ୍‌ଭିରବାପ୍ୟତେ ।

— ଭଗବଦ୍‌ଗୀତା, ୧୨ଅଃ ୫ମ ଶ୍ଳୋକ ।

ସମ୍ବନ୍ଧରେ କ'ଣ ଏହା ସତ୍ୟ ନୁହେଁ? ଜଗତର ସର୍ବୋଚ୍ଚ ମନୋବିଜ୍ଞାନବିତ୍ ଭଗବାନ କପିଳ ସହସ୍ର ବର୍ଷ ପୂର୍ବେ ପ୍ରମାଣ କରିଛନ୍ତି ଯେ, ଆମମାନଙ୍କର ବାହ୍ୟ ବା ଅନ୍ତର ସର୍ବପ୍ରକାର ବିଷୟର ଜ୍ଞାନ ବା ଧାରଣା ମଧ୍ୟରେ ମାନବୀୟ ଚେତନା ବା ବୁଦ୍ଧି ଗୋଟିଏ ଉପାଦାନ । ଶରୀରଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିଚାର କଲେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳିବ, ଆମମାନଙ୍କର ଅନୁଭୂତ ସମୁଦାୟ ବସ୍ତୁ ହିଁ ବୁଦ୍ଧି ଓ ତା' ସହିତ ଅପର ଗୋଟିଏ ବସ୍ତୁର ମିଶ୍ରଣ, ତାହା ଯାହା ହେଉ ନା କାହିଁକି । ପୁଣି ଏହି ଅବଶ୍ୟମ୍ଭାବୀ ମିଶ୍ରଣ ହିଁ ତାହା ଯାହାକୁ ଆମେମାନେ ସଚରାଚର ସତ୍ୟ ବୋଲି ବୋଧ କରୁଁ । ବାସ୍ତବିକ ବର୍ତ୍ତମାନ ବା ଭବିଷ୍ୟତ, ମାନବ ମନ ପକ୍ଷେ ସତ୍ୟର ଜ୍ଞାନ ଯେତେ ଦୂର ସମ୍ଭବ, ତାହା ଏହାର ଅତିରିକ୍ତ ଆଉ କିଛି ନୁହେଁ । ଅତଏବ ଈଶ୍ୱର ମାନବ ଧର୍ମକ ବୋଲି ତାହାଙ୍କୁ ଅସତ୍ୟ ବୋଲି କହିବା ଏକ ଅସମ୍ବନ୍ଧ ପ୍ରଳାପ ମାତ୍ର । ଏହା ଯେପରି ପାଶ୍ଚାତ୍ୟଙ୍କ ବିଜ୍ଞାନବାଦ (Idialism) ଓ ସର୍ବାସ୍ତିତ୍ୱବାଦ (Realism) ମଧ୍ୟରେ ବିଚାରସଦୃଶ । ଏହି ବିବାଦ ଆପାତତଃ ଶୁଣିବାକୁ ଅତି ଭୟଙ୍କର ବୋଧ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ବାସ୍ତବିକ ଏହା, 'ସତ୍ୟ' ଶବ୍ଦଟିର ଅର୍ଥ ଘେନି ମାରପେଞ୍ଚ ଉପରେ ସ୍ଥାପିତ । 'ସତ୍ୟ' ଶବ୍ଦ ଦ୍ୱାରା ଯେତେ ପ୍ରକାର ଭାବ ସୂଚିତ ହୋଇଛି, 'ଈଶ୍ୱର' ଭାବଟି ତତ୍‌ସମୁଦୟଭାବବ୍ୟଞ୍ଜକ । ଜଗତର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବସ୍ତୁ ଯେତେଦୂର ସତ୍ୟ, ଈଶ୍ୱର ମଧ୍ୟ ସେତେଦୂର ସତ୍ୟ । ପୁଣି ବାସ୍ତବିକ 'ସତ୍ୟ' ଶବ୍ଦ ଏଠାରେ ଯେଉଁ ଅର୍ଥରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହେଲା, 'ସତ୍ୟ' ଶବ୍ଦ ଦ୍ୱାରା ତଦପେକ୍ଷା ଅଧିକ କିଛି ବୁଝାଯାଏ ନାହିଁ । ଏହା ହିଁ ଆମମାନଙ୍କର ଈଶ୍ୱର ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଦାର୍ଶନିକ ଧାରଣା ।

ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାନୁଭୂତି ହିଁ ଧର୍ମ

ଭକ୍ତ ପକ୍ଷରେ ଏହି ସକଳ ଶୁଷ୍କ ବିଷୟ ଜାଣିବାର ପ୍ରୟୋଜନ–କେବଳ ନିଜର ଇଚ୍ଛାଶକ୍ତିକୁ ଦୃଢ଼ କରିବା ମାତ୍ର । ଏତଦ୍‌ବ୍ୟତୀତ ସେ ସବୁର ଆଉ କୌଣସି ଉପଯୋଗିତା ନାହିଁ । କାରଣ ସେ ଏପରି ଏକ ପଥରେ ବିଚରଣ କରନ୍ତି, ଯାହା ଶୀଘ୍ର ତାଙ୍କୁ ଯୁକ୍ତିର କୁହେଳିକାମୟ ଓ ଅଶାନ୍ତିପ୍ରଦ ରାଜ୍ୟର ସୀମା ଛାଡ଼ି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାନୁଭୂତିର ରାଜ୍ୟକୁ ଘେନିଯାଏ । ସେ ଶୀଘ୍ର ଈଶ୍ୱରଙ୍କ କୃପାରୁ ଏପରି ଏକ ଅବସ୍ଥାରେ ଉପନୀତ ହୁଅନ୍ତି, ଯେଉଁଠାରେ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟାଭିମାନୀମାନଙ୍କର ପ୍ରିୟ ଅକ୍ଷମ ଯୁକ୍ତି ଅନେକ ପଛରେ ପଡ଼ିରହେ, ପୁଣି ବୁଦ୍ଧି ସାହାଯ୍ୟରେ ଅନ୍ଧକାର ମଧ୍ୟରେ ବୃଥାନ୍ୱେଷଣ ସ୍ଥାନରେ ପ୍ରତ୍ୟାକ୍ଷାନୁଭୂତିର ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ଦିବାଲୋକ ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ । ସେତେବେଳେ ସେ ବିଚାର ବା ବିଶ୍ୱାସ କିଛି କରନ୍ତି ନାହିଁ । ସେ ଏକ ପ୍ରକାର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଅନୁଭବ କରନ୍ତି । ସେ ଆଉ ତର୍କ ନ କରି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କରନ୍ତି । ଏହି ଭଗବାନଙ୍କୁ ଦେଖିବା, ତାଙ୍କୁ ଉପଲବ୍‌ଧ କରିବା ଓ ତାଙ୍କୁ ସମ୍ଭୋଗ କରିବା, କଅଣ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସମୁଦାୟ ବିଷୟଠାରୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ନୁହେଁ ? କେବଳ ଏତିକି ନୁହେଁ, ଅନେକ ଭକ୍ତ ଅଛନ୍ତି, ଯେଉଁମାନେ ଭକ୍ତିକୁ ମୁକ୍ତିଠାରୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ଆଉ ଏହା କ'ଣ ଆମମାନଙ୍କ ଜୀବନର ସର୍ବୋଚ୍ଚ ପ୍ରୟୋଜନ ନୁହେଁ ? ଏପରି ଲୋକ ଜଗତରେ ଅଛନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କର ସଂଖ୍ୟା ମଧ୍ୟ ଅନେକ, ଯେଉଁମାନେ ସ୍ଥିରସିଦ୍ଧାନ୍ତ କରିଛନ୍ତି ଯେ, ଯାହା ମନୁଷ୍ୟକୁ ସୁଖ ପ୍ରଦାନ କରିପାରେ,

ତହିଁରେ ହିଁ ବାସ୍ତବିକ୍ ପ୍ରୟୋଜନ ଓ ଉପକାରିତା ଅଛି । ଧର୍ମ, ଈଶ୍ୱର, ପରକାଳ ଓ ଆତ୍ମା, ଏହିପରି ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବିଷୟଗୁଡ଼ିକ କୌଣସି କାର୍ଯ୍ୟର ନୁହେଁ । କାରଣ ଏମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଅର୍ଥ ବା ଦୈହିକ ସୁଖ ମିଳେ ନାହିଁ । ଏପରି ଲୋକଙ୍କ ମତରେ ଯାହାଦ୍ୱାରା ସେମାନଙ୍କର ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଚରିତାର୍ଥ ନ ହୁଏ, ଯାହାଦ୍ୱାରା ସେମାନଙ୍କର ଲାଳସା ପରିପୂର୍ତ୍ତି ନ ହୁଏ, ତହିଁରେ କୌଣସି ପ୍ରୟୋଜନ ନାହିଁ । ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତିର ପୁଣି ଯେଉଁ ବିଷୟରେ ଆଗ୍ରହ ପ୍ରବଳ, ତାହାର ତହିଁରେ ଅଧିକ ଲାଭବୋଧ । ସୁତରାଂ ଯେଉଁମାନେ ପାନଭୋଜନ, ଅପତ୍ୟୋତ୍ପାଦନ ଓ ତତ୍‌ପରେ ମୃତ୍ୟୁ—ଏଗୁଡ଼ିକର ଉପରକୁ ଉଠିପାରନ୍ତି ନାହିଁ, ସେମାନଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଲାଭବୋଧ କେବଳ ଇନ୍ଦ୍ରିୟସୁଖରେ । ସେମାନଙ୍କ ହୃଦୟରେ ଉଚ୍ଚତର ବିଷୟ ପ୍ରତି ସାମାନ୍ୟ ବ୍ୟାକୁଳତା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଜନ୍ମିବାକୁ ଅନେକ ଜନ୍ମ ଲାଗିବ । ଯେଉଁମାନଙ୍କ ଚକ୍ଷୁରେ କିନ୍ତୁ ଆତ୍ମାର ଉନ୍ନତିସାଧନ ଐହିକ ଜୀବନର କ୍ଷଣିକ ସୁଖାପେକ୍ଷା ଗୁରୁତର ବୋଲି ବୋଧହୁଏ , ଯେଉଁମାନଙ୍କ ଚକ୍ଷୁରେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟପରିତୃପ୍ତି କେବଳ ଅବୋଧ ଶିଶୁର କ୍ରୀଡ଼ାପରି ବୋଧହୁଏ, ସେମାନଙ୍କ ନିକଟରେ ଭଗବାନ୍ ଓ ଭଗବତ୍‌ପ୍ରେମ ହିଁ ମାନବଜୀବନର ସର୍ବୋଚ୍ଚ ଓ ଏକମାତ୍ର ପ୍ରୟୋଜନ ବୋଲି ବିବେଚିତ ହୁଏ । ଈଶ୍ୱରେଚ୍ଛାରେ ଏହି ଘୋର ଭୋଗଲିପ୍‌ସାପୂର୍ଣ୍ଣ ଜଗତରେ ଏପରି ମହାତ୍ମା ଏବେ ମଧ୍ୟ ବିରଳ ନୁହଁନ୍ତି ।

ପୂର୍ବରୁ କହିଛି, ଭକ୍ତି ପରା ଓ ଗୌଣୀ ଏହି ଦୁଇ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ । ଗୌଣୀ ଅର୍ଥ ସାଧନଭକ୍ତି; ପରାଭକ୍ତି ତାହାର ପରିପକ୍ୱାବସ୍ଥା । କ୍ରମଶଃ ବୁଝାଯିବ, ଏହି ଭକ୍ତିମାର୍ଗରେ ଅଗ୍ରସର ହେବାକୁ ହେଲେ ସାଧନାବସ୍ଥାରେ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ବାହ୍ୟ ସାହାଯ୍ୟ ନ ନେଲେ ଚଳିବ ନାହିଁ । ବାସ୍ତବିକ ସବୁ ଧର୍ମର ପୌରାଣିକ ଓ ରୂପକ ଭାଗ ହିଁ ନିଜେ ନିଜେ ଆସିଥାଏ ଏବଂ ପ୍ରଥମାବସ୍ଥାରେ ଉନ୍ନତିକାମୀ ଆତ୍ମାକୁ ଭଗବାନଙ୍କ ଆଡକୁ ଅଗ୍ରସର ହେବାରେ ସାହାଯ୍ୟ କରେ । ଆହୁରି ମଧ୍ୟ ଏହା ଗୋଟିଏ ବିଶେଷ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିବାର ବିଷୟ ଯେ, ଯେଉଁସବୁ ଧର୍ମପ୍ରଣାଳୀ ପୌରାଣିକ ଭାବବହୁଳ ଓ ଅନୁଷ୍ଠାନ ପ୍ରଚୁର, ସେହିସବୁ ଧର୍ମସମ୍ପ୍ରଦାୟରେ ହିଁ ବଡ଼ ବଡ଼ ଧର୍ମବୀର ଜନ୍ମିଥିଲେ । ଧର୍ମପ୍ରଣାଳୀରେ ଯାହା କିଛି କବିତ୍ୱମୟ, ଯାହା କିଛି ସୁନ୍ଦର, ଯାହା କିଛି ମହାନ୍, ଯାହା କିଛି ଭଗବଦ୍‌ପଥରେ ସ୍ଖଳିତ ପଦରେ ଅଗ୍ରସର ସୁକୁମାର ମନର ଦୃଢ଼ ଅବଲମ୍ବନ ସ୍ୱରୂପ, ସେହିସବୁ ଭାବଗୁଡ଼ିକୁ ଯେଉଁସବୁ ଶୁଷ୍କ ମତାନ୍ଧତାପୂର୍ଣ୍ଣ ଧର୍ମପ୍ରଣାଳୀ ଏକାଥରକେ ଉତ୍‌ପାଟନ କରି ଫିଙ୍ଗି ଦେବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରିଥାଏ, ଯେଉଁସବୁ ଧର୍ମପ୍ରଣାଳୀରେ ଧର୍ମରୂପ ଛାତର ଅବଲମ୍ବନ ସ୍ତମ୍ଭଗୁଡ଼ିକ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଭାଙ୍ଗି ଦେବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରାଯାଏ, ଏବଂ ସତ୍ୟସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅଜ୍ଞାନ ଓ ଭ୍ରମପୂର୍ଣ୍ଣ ଧାରଣା ନେଇ ଯାହା କିଛି ଜୀବନୀଶକ୍ତିସଞ୍ଚାରକ, ଯାହା କିଛି ମାନବହୃଦୟରେ କ୍ରମବର୍ଦ୍ଧମାନ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଜୀବନରୂପ ଲତିକାର ଗଠନୋପଯୋଗୀ ଉପାଦାନଗୁଡ଼ିକୁ ସେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଦୂର କରିଦେବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରେ, ସେହିସବୁ ଧର୍ମରେ ଶୀଘ୍ର ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ଯେ, କେବଳ ଅନ୍ତଃସାରଶୂନ୍ୟ ଅନନ୍ତ ଶବ୍ଦରାଶି ଓ ତର୍କାଭାସର ସ୍ତୂପମାତ୍ର ରହିଅଛି । ହୁଏତ ଟିକିଏ ସାମାଜିକ-ନିରାକରଣ ବା ତଥାକଥିତ ସଂସ୍କାରପ୍ରିୟତାର ଆଭାସମାତ୍ର ହୋଇପଡ଼ିଛି । ଯେଉଁମାନଙ୍କର ଧର୍ମ ଏପରି, ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ, ଅନେକ ଜ୍ଞାତସାରରେ ବା ଅଜ୍ଞାତସାରରେ ଜଡ଼ବାଦୀ; ସେମାନଙ୍କ ଐହିକ ପାରତ୍ରିକ ଜୀବନର ଲକ୍ଷ୍ୟ

କେବଳ ଭୋଗ; ତାହା ହିଁ ସେମାନଙ୍କ ମତରେ ମାନବଜୀବନର ସର୍ବସ୍ୱ, ତାହା ହିଁ ସେମାନଙ୍କର ଇଷ୍ଟାପୂର୍ତ୍ତି । ମନୁଷ୍ୟର ଐହିକ ସ୍ୱାଚ୍ଛନ୍ଦ୍ୟ ନିମିତ୍ତ ଅଭିପ୍ରେତ ରାସ୍ତାରେ ଝାଡୁଦେବା ପ୍ରଭୃତି କାର୍ଯ୍ୟ ଏମାନଙ୍କ ମତରେ ମାନବ ଜୀବନର ସର୍ବସ୍ୱ । ଏହି ଅଜ୍ଞାନ ଓ ମତାନ୍ଧତାର ଅଦ୍‌ଭୁତ ମିଶ୍ରଣରୂପ ମତାବଲମ୍ବୀଗଣ ଯେତେ ଶୀଘ୍ର ସେମାନଙ୍କର ପ୍ରକୃତ ବେଶରେ ବାହାରି ନାସ୍ତିକ ଜଡ଼ବାଦୀମାନଙ୍କ ଦଳରେ ଯୋଗ ଦିଅନ୍ତି (ଏହା ହିଁ ସେମାନଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଉପଯୁକ୍ତ) ସେତେ ହିଁ ସଂସାର ପକ୍ଷରେ ମଙ୍ଗଳ । ଏକବିନ୍ଦୁ ଧର୍ମାନୁଷ୍ଠାନ ଓ ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତି ରାଶି ରାଶି ବାକ୍‌ପ୍ରପଞ୍ଚ ଓ ମୂର୍ଖସୁଲଭ ଭାବୋଚ୍ଛ୍ୱାସ ଅପେକ୍ଷା ସହସ୍ରଗୁଣରେ ଶ୍ରେଷ୍ଠତର । ଅଜ୍ଞାନ ଓ ମତାନ୍ଧତାର ଏହି ଶୁଷ୍କ ଧୂଳିମୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଜଣେ-କେବଳ ଜଣେ ଅମିତତେଜ ଧର୍ମବୀର ଜନ୍ମିଛନ୍ତି, ଦେଖାଇପାରିବ କି ? ନ ପାରିବ ତ ତୁନି ହୋଇ ରହ । ହୃଦୟ-କବାଟ ଖୋଲିଦିଅ, ସତ୍ୟର ବିମଳାଲୋକ ପ୍ରବେଶ କରୁ, ଆଉ ଯେଉଁମାନେ ନ ବୁଝି କିଛି କହନ୍ତି ନାହିଁ, ସେହି ଭାରତୀୟ ସାଧୁମାନଙ୍କ ପଦତଳେ ବାଳକପରି ବସି ସେମାନେ କଅଣ କହୁଛନ୍ତି ଶୁଣ । ତାହାହେଲେ ଆସ, ସେମାନେ କଅଣ କହୁଛନ୍ତି, ଅବଧାନପୂର୍ବକ ଶ୍ରବଣ କରିବା ।

ଗୁରୁଙ୍କର ପ୍ରୟୋଜନୀୟତା

ଜୀବ ମାତ୍ରେ ପୂର୍ଣ୍ଣତା ଲାଭ କରିବେ ହିଁ କରିବେ—ଶେଷରେ ସମସ୍ତେ ସିଦ୍ଧାବସ୍ଥା ଲାଭ କରିବେ । ଆମେମାନେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଯାହା ଅଛୁ, ତାହା ଆମମାନଙ୍କର ଅତୀତ କାର୍ଯ୍ୟ ଓ ଚିନ୍ତାରାଶିର ଫଳସ୍ୱରୂପ । ଆଉ ବର୍ତ୍ତମାନ ଯେପରି ଚିନ୍ତା ଓ କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଛୁ, ଭବିଷ୍ୟତରେ ତାହାର ଫଳ ଲାଭ କରିବୁଁ । କିନ୍ତୁ ଆମେ ନିଜେ ହିଁ ନିଜର ଅଦୃଷ୍ଟ ଗଠନ କରୁଛୁ ବୋଲି ଯେ ବାହାରୁ ଆମର କୌଣସି ସହାୟତାର ଆବଶ୍ୟକ ନାହିଁ, ତାହା ନୁହେଁ; ବରଂ ଅଧିକାଂଶ ସ୍ଥଳରେ ଏପରି ସହାୟତା ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରୟୋଜନ । ଯେତେବେଳେ ଆମେ ଏହି ସହାୟତା ପ୍ରାପ୍ତ ହେଉ, ସେତେବେଳେ ଆତ୍ମାର ଉଚ୍ଚତର ଶକ୍ତି ଓ ଆପାତଅବ୍ୟକ୍ତ ଭାବଗୁଡ଼ିକ ଫୁଟି ଉଠେ, ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଜୀବନ ସତେଜ ହୋଇଉଠେ, ତାହାର ଉନ୍ନତି ତ୍ୱରାନ୍ୱିତ ହୁଏ, ସାଧକ ଶେଷରେ ଶୁଦ୍ଧସ୍ୱଭାବ ଓ ସିଦ୍ଧ ହୋଇଯାଏ ।

ଏହି ସଞ୍ଜିବନୀ ଶକ୍ତି ଗ୍ରନ୍ଥରୁ ମିଳେ ନାହିଁ । ଆତ୍ମା କେବଳ ଅପର ଏକ ଆତ୍ମାଠାରୁ ଶକ୍ତି ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇପାରେ, ଆଉ କୌଣସି ଠାରୁ ନୁହେଁ । ଜଣେ ସାରାଜୀବନ ପୁସ୍ତକ ପାଠ କରିପାରେ, ଖୁବ୍ ବୁଦ୍ଧିଜୀବୀ ହୋଇପାରେ, କିନ୍ତୁ ଶେଷରେ ଦେଖିବ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଉନ୍ନତି କିଛି ହୋଇ ନାହିଁ । ବୁଦ୍ଧିବୃତ୍ତିର ଉନ୍ନତି ହେଲେ ଯେ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଉନ୍ନତି ମଧ୍ୟ ଖୁବ୍ ହୋଇଯିବ ତାହାର କୌଣସି ଅର୍ଥ ନାହିଁ । ଗ୍ରନ୍ଥ ପାଠ କରୁ କରୁ ଅନେକ ସମୟରେ ଭ୍ରମବଶତଃ ଆମେ ଭାବୁ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଉପକାର ଲାଭ ହେଉଛି, କିନ୍ତୁ ଯଦି ଗ୍ରନ୍ଥପାଠରେ ଆମର କି ଫଳ ହୋଇଛି, ତାହା ଧୀର ଭାବରେ ଆଲୋଚନା କରିବୁ, ତେବେ ଦେଖିବୁ, ଖୁବ୍ ବେଶୀ ହେଲେ ଆମର ବୁଦ୍ଧିବୃତ୍ତି ଟିକିଏ ସତେଜ ହୋଇଛି, ଅନ୍ତରାତ୍ମାର କିଛି ହେଲେ ହୋଇ ନାହିଁ । ଆମମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରାୟ ସମସ୍ତଙ୍କର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ବାକ୍ୟବିନ୍ୟାସରେ ଅଦ୍ଭୁତ ନୈପୁଣ୍ୟ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟ ବେଳେ, ପ୍ରକୃତ

ଧର୍ମ ଭାବରେ ଜୀବନଯାପନ କରିବା ସମୟରେ, କାହିଁକି ଏତେ ଭୟାନକ ନ୍ୟୂନତା ଲକ୍ଷିତ ହୁଏ, ତାହାର କାରଣ, ଗ୍ରନ୍ଥରାଶି ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଜୀବନର ଉନ୍ନତି ପକ୍ଷରେ ପର୍ଯ୍ୟାପ୍ତ ନୁହେଁ । ଜୀବାତ୍ମାର ଶକ୍ତି ଜାଗ୍ରତ କରିବାକୁ ହେଲେ ଅପର ଏକ ଆତ୍ମାର ଶକ୍ତିସଞ୍ଚାର ଆବଶ୍ୟକ ।

ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କ ଆତ୍ମାରୁ ଅପର ଏକ ଆତ୍ମାଠାରେ ଶକ୍ତି ସଞ୍ଚାରିତ ହୁଏ, ତାହାଙ୍କୁ ଗୁରୁ କହନ୍ତି, ଏବଂ ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତିର ଆତ୍ମାରେ ଶକ୍ତି ସଞ୍ଚାରିତ ହୁଏ, ତାହାକୁ ଶିଷ୍ୟ କହନ୍ତି । ଏହିପରି ଶକ୍ତିସଞ୍ଚାର କରିବାକୁ ହେଲେ ପ୍ରଥମେ ଯେ ସଞ୍ଚାର କରିବେ, ତାଙ୍କର ଏହି ସଞ୍ଚାର କରିବାର ଶକ୍ତି ଥିବା ଆବଶ୍ୟକ । ଆଉ ଯାହାଙ୍କଠାରେ ସଞ୍ଚାରିତ ହେବ, ତାଙ୍କର ମଧ୍ୟ ଗ୍ରହଣ କରିବାର ଶକ୍ତି ଥିବା ଆବଶ୍ୟକ । ବୀଜ ସତେଜ ହେବା ଆବଶ୍ୟକ, ଭୂମି ମଧ୍ୟ ଉର୍ବର ଥିବା ଆବଶ୍ୟକ । ଯେଉଁଠାରେ ଏହି ଉଭୟ ବିଦ୍ୟମାନ, ସେହିଠାରେ ପ୍ରକୃତ ଧର୍ମର ଅପୂର୍ବ ବିକାଶ ଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ''ଧର୍ମର ପ୍ରକୃତ ବକ୍ତା ଅବଶ୍ୟ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ପୁରୁଷ ହେବେ ଓ ଶ୍ରୋତା ସୁନିପୁଣ ହେବା ମଧ୍ୟ ଆବଶ୍ୟକ ।''[୧] ଯେତେବେଳେ ଉଭୟେ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ଓ ସୁନିପୁଣ ହୁଅନ୍ତି, ସେତେବେଳେ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ, ଉନ୍ନତି ଘଟେ, ଅନ୍ୟସ୍ଥଳରେ ନୁହେଁ । ଏହିପରି ବ୍ୟକ୍ତି ହିଁ ପ୍ରକୃତ ଗୁରୁ, ଏହିପରି ବ୍ୟକ୍ତି ହିଁ ପ୍ରକୃତ ଶିଷ୍ୟ, ମୁମୁକ୍ଷୁ । ଆଉ ସମସ୍ତେ ଧର୍ମକୁ ଧରି ପିଲାଖେଳ କରନ୍ତି ମାତ୍ର । ସେମାନଙ୍କର କେବଳ ଟିକିଏ କୌତୂହଳ, ଟିକିଏ ଜାଣିବାର ଇଚ୍ଛାମାତ୍ର ହୋଇଛି । କିନ୍ତୁ ସେମାନେ ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ଧର୍ମଚକ୍ରବାଳର ବହିର୍ଦ୍ଦେଶରେ ଅଛନ୍ତି । ଅବଶ୍ୟ ଏହାର କିଛି ମୂଲ୍ୟ ଅଛି, କାରଣ ଉପଯୁକ୍ତ ସମୟରେ ଏଥିରୁ ପ୍ରକୃତ ଧର୍ମପିପାସା ଆସିପାରେ । ଆଉ ପ୍ରକୃତିର ଏହି ବିଚିତ୍ର ନିୟମ ଯେ, ଯେତେବେଳେ କ୍ଷେତ୍ର ଉପଯୁକ୍ତ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ବୀଜ ନିଶ୍ଚୟ ଆସିବ, ଆସିଥାଏ ମଧ୍ୟ । ଯେତେବେଳେ ଆତ୍ମାର ଧର୍ମପିପାସା ପ୍ରବଳ ହେବ ସେତେବେଳେ ଧର୍ମଶକ୍ତିସଞ୍ଚାରକ ପୁରୁଷ ସେହି ଆତ୍ମାର ସହାୟତା ନିମିତ୍ତ ନିଶ୍ଚୟ ଆସିବେ, ଆସିଥାଆନ୍ତି ମଧ୍ୟ । ଯେତେବେଳେ ଗ୍ରହୀତାର ଧର୍ମାଲୋକାକର୍ଷିଣୀ ଶକ୍ତି ପୂର୍ଣ୍ଣା ଓ ପ୍ରବଳା ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ସେହି ଆକର୍ଷଣଦ୍ୱାରା ଆକୃଷ୍ଟ ଆଲୋକଦାୟିନୀ ଶକ୍ତି ଅବଶ୍ୟ ଆସିଥାଏ ।

ତଥାପି ପଥରେ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ମହାବିଘ୍ନ ରହିଅଛି, ଯଥା—କ୍ଷଣସ୍ଥାୟୀ ଭାବୋଚ୍ଛ୍ୱାସକୁ ପ୍ରକୃତ ଧର୍ମପିପାସା ବୋଲି ଭ୍ରମ ହେବାର ସମ୍ଭାବନା । ଆମେମାନେ ନିଜ ନିଜ ଜୀବନରେ ଏହା ପର୍ଯ୍ୟବେକ୍ଷଣ କରି ପାରିବା । ଆମ ଜୀବନରେ ଅନେକ ସମୟରେ ଏପରି ଦେଖାଯାଏ-ହୁଏତ କାହାକୁ ଖୁବ୍ ଭଲପାଉ, ତା'ର ମୃତ୍ୟୁ ହେଲା, ଆଘାତ ପାଇଲୁ । ମନରେ ହେଲା ଯାହାକୁ ଧରୁଛୁ ତାହା ହାତରୁ ଖସି ଚାଲିଯାଉଛି । ବର୍ତ୍ତମାନ କୌଣସି ଦୃଢ଼ତର, ଉଚ୍ଚତର ଆଶ୍ରୟ ଆବଶ୍ୟକ— ଆମକୁ ନିଶ୍ଚୟ ଧର୍ମ କରିବାକୁ ହେବ । କେତେଦିନ ମଧ୍ୟରେ ଏହି ଭାବତରଙ୍ଗ କୁଆଡ଼େ ଚାଲିଗଲା । ଆମେ ଯେଉଁଠାରେ ଥିଲୁ ସେହିଠାରେ ପଡ଼ି ରହିଲୁ । ଆମେ ସମସ୍ତେ ଏହିପରି ଭାବୋଚ୍ଛ୍ୱାସକୁ ପ୍ରକୃତ ଧର୍ମପିପାସା ବୋଲି ଅନେକ ସମୟରେ ଭ୍ରମରେ ପଡ଼ିଥାଉ । କିନ୍ତୁ ଯେତେଦିନଯାଏ ଏହି

[୧] ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟୋ ବକ୍ତା କୁଶଳୋଽସ୍ୟ ଲବ୍ଧା ଇତ୍ୟାଦି ।

—କଠ ଉପନିଷଦ୍, ୧/୩/୭

କ୍ଷଣସ୍ଥାୟୀ ଭାବୋଚ୍ଛ୍ୱାସଗୁଡ଼ିକୁ ଭ୍ରମବଶତଃ ପ୍ରକୃତ ଧର୍ମପିପାସା ବୋଲି ମନେ କରିବୁ, ସେତେଦିନ ଧର୍ମ ପାଇଁ ପ୍ରାଣରେ ଯଥାର୍ଥ ସ୍ଥାୟୀ ବ୍ୟାକୁଳତା ଜନ୍ମିବ ନାହିଁ, ଆଉ ସେତେଦିନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଶକ୍ତିସଞ୍ଚାରକାରୀ ପୁରୁଷଙ୍କର ମଧ୍ୟ ସାକ୍ଷାତ୍କାର ଲାଭ ହେବ ନାହିଁ। ଏହି କାରଣରୁ ଯେତେବେଳେ ଆମର ମନରେ ଆସେ ଯେ, ଆମର ସତ୍ୟ ଲାଭ ପାଇଁ ଏହି ଚେଷ୍ଟାସମୂହ ବୃଥା ହେଉଛି, ସେତେବେଳେ ଏପରି ମନେକରିବା ଅପେକ୍ଷା ନିଜ ନିଜର ଅନ୍ତରର ଅନ୍ତସ୍ଥଳକୁ ଅନ୍ୱେଷଣ କରି ଦେଖିବା ଉଚିତ, ହୃଦୟରେ ପ୍ରକୃତ ଆଗ୍ରହ ଜନ୍ମିଛି କି ନାହିଁ। ଏପରି କଲେ ଅଧିକାଂଶ ସ୍ଥଳରେ ଆମେ ଦେଖିବା, ଆମେ ସତ୍ୟଗ୍ରହଣର ଉପଯୁକ୍ତ ନୋହୁଁ; ଆମର ପ୍ରକୃତ ଧର୍ମପିପାସା ହୋଇ ନାହିଁ।

ପୁନଶ୍ଚ ଶକ୍ତିସଞ୍ଚାରକ ଗୁରୁ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆହୁରି ଅନେକ ବିଘ୍ନ ଅଛି । ଅନେକ ଅଛନ୍ତି, ଯେଉଁମାନେ ସ୍ୱୟଂ ଅଜ୍ଞାନାଚ୍ଛନ୍ନ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ଅହଂକାରରେ ଆପଣାକୁ ସର୍ବଜ୍ଞ ମନେ କରନ୍ତି । କେବଳ ତାହା ନୁହେଁ, ଅନ୍ୟକୁ ମଧ୍ୟ ନିଜ ସ୍କନ୍ଧରେ ଘେନିଯିବେ ବୋଲି ଘୋଷଣା କରନ୍ତି। ଏହିପରି ଅନ୍ଧ ଅନ୍ଧକୁ ପଥ ଦେଖାଇ ନେଇ ଯାଉ ଯାଉ ଉଭୟେ ଖାଲରେ ପଡ଼ିଯାଆନ୍ତି । ''ଅଜ୍ଞାନରେ ଆଚ୍ଛନ୍ନ, ଅତି ନିର୍ବୋଧ ହେଲେହେଁ ଆପଣାକୁ ମହାପଣ୍ଡିତ ମନେ କରି ମୂଢ଼ ବ୍ୟକ୍ତିଗଣ ଅନ୍ଧଦ୍ୱାରାନୀୟମାନ ଅନ୍ଧପରି ପ୍ରତି ପଦବିକ୍ଷେପରେ ସ୍ଖଳିତପଦ ହୋଇ ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ ବିଚରଣ କରନ୍ତି''।[୧]

ଜଗତ୍ ଏତଦ୍‌ବିଧ ଜନଗଣଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ । ସମସ୍ତେ ଗୁରୁ ହେବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରନ୍ତି, ''ନିଜେ ଶୋଇବାକୁ ସ୍ଥାନ ମିଳୁ ନାହିଁ, ଶଙ୍କରାକୁ ଡାକ'' । ଏପରି ଲୋକ ସମସ୍ତଙ୍କ ନିକଟରେ ହାସ୍ୟାସ୍ପଦ ହେଲାପରି ଏହି ସକଳ ଆଚାର୍ଯ୍ୟଗଣ ମଧ୍ୟ ତଦ୍ରୂପ ।

ଗୁରୁ ଓ ଶିଷ୍ୟର ଲକ୍ଷଣ

ତାହାହେଲେ ଗୁରୁଙ୍କୁ ଚିହ୍ନିବା କିପରି ? ସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କୁ ପ୍ରକାଶ କରିବାକୁ କୌଣସି ମଶାଲର ଆବଶ୍ୟକତା ହୁଏ ନାହିଁ। ତାଙ୍କୁ ଦେଖିବା ନିମିତ୍ତ ଆଉ ପ୍ରଦୀପ ଜଳାଇବାକୁ ପଡ଼େ ନାହିଁ। ସୂର୍ଯ୍ୟ ଉଦିତ ହେଲେ ଆମେ ଆପେ ଜାଣିପାରୁ ଯେ, ଏହା ଉଠିଛି, ଆଉ ଜୀବୋଦ୍ଧାର ପାଇଁ ଲୋକଗୁରୁଙ୍କର ଆଗମନ ହେଲେ ଆତ୍ମା ସ୍ୱଭାବତଃ ଜାଣି ପାରନ୍ତି ଯେ, ତାଙ୍କ ଉପରେ ସତ୍ୟର ସୂର୍ଯ୍ୟାଲୋକ

---

[୧] ଅବିଦ୍ୟାୟାମନ୍ତରେ ବର୍ତ୍ତମାନାଃ
ସ୍ୱୟଂ ଧୀରାଃ ପଣ୍ଡିତମ୍ମନ୍ୟମାନାଃ ।
ଜଙ୍ଘନ୍ୟମାନାଃ ପରିଯନ୍ତି ମୂଢ଼ା
ଅନ୍ଧେନୈବ ନୀୟମାନା ଯଥାନ୍ଧାଃ ॥
— ମୁଣ୍ଡକ ଉପନିଷଦ୍, ୧ମ ମୁଣ୍ଡକ, ୨ୟ ଖଣ୍ଡ, ୮ମ ଶ୍ଳୋକ ।

ପତିତ ହେବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରିଛି । ସତ୍ୟ ସ୍ୱତଃପ୍ରମାଣ, ଏହାକୁ ପ୍ରମାଣ କରିବାକୁ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ସାକ୍ଷ୍ୟର ପ୍ରୟୋଜନ ନାହିଁ, ଏହା ସ୍ୱପ୍ରକାଶ, ଏହା ଆମମାନଙ୍କ ପ୍ରକୃତିର ଅନ୍ତଃସ୍ଥଳରେ ପ୍ରବେଶ କରେ–ଏହାର ସମ୍ମୁଖରେ ସମସ୍ତ ଜଗତ୍ ଦଣ୍ଡାୟମାନ ହୋଇ କହେ–'ଏହା ହିଁ ସତ୍ୟ' । ଯେଉଁସବୁ ଆଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ହୃଦୟରେ ଜ୍ଞାନ ଓ ସତ୍ୟ ସୂର୍ଯ୍ୟାଲୋକ ପରି ପ୍ରତିଭାତ, ସେମାନେ ଜଗତ୍ ମଧ୍ୟରେ ସର୍ବୋଚ୍ଚ ମହାପୁରୁଷ, ଆଉ ଜଗତର ଅଧିକାଂଶ ଲୋକ ତାଙ୍କୁ ଈଶ୍ୱର ବୋଲି ପୂଜା କରନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଆମେମାନେ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଅଳ୍ପଜ୍ଞାନୀଙ୍କ ନିକଟରୁ ମଧ୍ୟ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ସାହାଯ୍ୟ ଲାଭ କରିପାରୁ । ତେବେ ଆମର ଏପରି ଅନ୍ତର୍ଦୃଷ୍ଟି ନାହିଁ ଯେ, ଆମେ ଆମର ଆଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯଥାର୍ଥ ବିଚାର କରିପାରିବା, ଏହି କାରଣରୁ ଗୁରୁଶିଷ୍ୟ ଉଭୟଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ପରୀକ୍ଷା ଆବଶ୍ୟକ ।

ଶିଷ୍ୟର ଏହି ଗୁଣଗୁଡ଼ିକ ଆବଶ୍ୟକ—ପବିତ୍ରତା, ପ୍ରକୃତ ଜ୍ଞାନପିପାସା ଓ ଅଧ୍ୟବସାୟ । ଅଶୁଦ୍ଧାତ୍ମା ପୁରୁଷ କଦାପି ପ୍ରକୃତ ଧାର୍ମିକ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । କାୟମନୋବାକ୍ୟରେ ପବିତ୍ର ନ ହେଲେ କେହି କଦାପି ଧାର୍ମିକ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ଆଉ ଜ୍ଞାନତୃଷ୍ଣା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏହା କୁହାଯାଇ ପାରେ ଯେ, ଆମେ ଯାହା ଚାହୁଁ ତାହା ପାଉଁ, ଏହା ଗୋଟିଏ ସନାତନ ସତ୍ୟ । ଆମେ ଯେଉଁ ବସ୍ତୁକୁ ଅନ୍ତରର ସହିତ ଅନୁସନ୍ଧାନ ନ କରୁ, ଆମେ ସେହି ବସ୍ତୁ ଲାଭ କରିପାରୁ ନାହିଁ । ଧର୍ମ ଲାଗି ପ୍ରକୃତ ବ୍ୟାକୁଳତା ବଡ଼ କଠିନ ଜିନିଷ–ଆମେ ସଚରାଚର ଏହାକୁ ଯେତେ ସହଜ ବୋଲି ମନେକରୁ, ତାହା ସେତେ ସହଜ ନୁହେଁ । କେବଳ ଧର୍ମକଥା ଶୁଣିଲେ ବା ଧର୍ମପୁସ୍ତକ ପଢ଼ିଲେ ଯେ ବାସ୍ତବିକ ହୃଦୟରେ ଧର୍ମଭାବ ପ୍ରବଳ ହୋଇଛି, ତାହାର ପ୍ରମାଣ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯେତେଦିନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରାଣରେ ବ୍ୟାକୁଳତା ଜାଗରିତ ନ ହୁଏ ଏବଂ ଆମେ ପ୍ରବୃତ୍ତି ଉପରେ ଜୟଲାଭ କରି ନ ପାରୁ, ସେତେଦିନ ସଦାସର୍ବଦା ଅଭ୍ୟାସ ଓ ଆମର ପାଶବପ୍ରକୃତି ସହିତ ନିରନ୍ତର ସଂଗ୍ରାମ ଆବଶ୍ୟକ । ଏହା ଦୁଇ ଏକ ଦିନର କାର୍ଯ୍ୟ ନୁହେଁ, କତିପୟ ବର୍ଷ ବା କତିପୟ ଜନ୍ମର କର୍ମ ନୁହେଁ; ଶତ ଶତ ଜନ୍ମ ଧରି ଏହି ସଂଗ୍ରାମ ଚାଲିପାରେ । ସିଦ୍ଧି ଲାଭ କାହା ପକ୍ଷରେ ଅଳ୍ପକାଳ ମଧ୍ୟରେ ଘଟିପାରେ, କିନ୍ତୁ ଯଦି ଅନନ୍ତ କାଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅପେକ୍ଷା କରିବାକୁ ହୁଏ, ଧୈର୍ଯ୍ୟର ସହିତ ସେଥିପାଇଁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ଥିବା ଆବଶ୍ୟକ । ଯେଉଁ ଶିଷ୍ୟ ଏପରି ଅଧ୍ୟବସାୟ ସହକାରେ ସାଧନାରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୁଏ, ତାହାର ସିଦ୍ଧି ଅବଶ୍ୟମ୍ଭାବୀ ।

ଗୁରୁଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏହା ହିଁ ବୁଝିବା ଆବଶ୍ୟକ ଯେ, ସେ ଯେପରି ଶାସ୍ତ୍ରର ମର୍ମଜ୍ଞ ହୁଅନ୍ତି । ଜଗତରେ ସମସ୍ତେ ବେଦ–ବାଇବେଲ–କୋରାନ ପାଠରେ ଅନୁରକ୍ତ । ଏଗୁଡ଼ିକ ତ ଶବ୍ଦ ସମଷ୍ଟି ମାତ୍ର–ଧର୍ମର କେତେ ଖଣ୍ଡ ଶୁଷ୍କ ଅସ୍ଥିମାତ୍ର । ଯେଉଁ ଗୁରୁ ଶବ୍ଦ ନେଇ ବେଶୀ ଘଣ୍ଟାଚକଟା କରନ୍ତି ଓ ମନକୁ କେବଳ ଶବ୍ଦର ଶକ୍ତି ଦ୍ୱାରା ଚାଳିତ କରନ୍ତି, ସେ ଭାବ ହରାଇ ପକାନ୍ତି । ଯେ ଶାସ୍ତ୍ରର ମର୍ମ ଜାଣନ୍ତି, ସେ ଯଥାର୍ଥ ଧର୍ମାଚାର୍ଯ୍ୟ । ଶାସ୍ତ୍ରର ଶବ୍ଦଜାଲ ଯେପରି ମହାବନସ୍ୱରୂପ, ମନୁଷ୍ୟ ଆପଣାକୁ ଏଥିମଧ୍ୟରେ ହରାଇ ଦିଏ, ପଥ ଖୋଜି ପାଏ ନାହିଁ । ''ଶବ୍ଦଜାଲ ମହାବନ ସଦୃଶ, ଚିତ୍ତଭ୍ରମଣର କାରଣ'' ।[୧] ''ଶବ୍ଦଯୋଜନା, ସୁନ୍ଦର ଭାଷାରେ ବକ୍ତୃତା ଓ ଶାସ୍ତ୍ରମର୍ମ ବ୍ୟାଖ୍ୟା

କରିବାର ବିଭିନ୍ନ ଉପାୟ–ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କର ବିଚାର ଓ ଆମୋଦର ବିଷୟମାତ୍ର, ତାହାଦ୍ୱାରା ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଦୃଷ୍ଟିର ବିକାଶ ହୁଏ ନାହିଁ।''[୨] ଯେଉଁମାନେ ଧର୍ମବ୍ୟାଖ୍ୟା ସମୟରେ ଏପରି ପ୍ରଣାଳୀ ଅବଲମ୍ବନ କରନ୍ତି, ସେମାନେ କେବଳ ଆପଣାର ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ଦେଖାଇବାକୁ ଇଚ୍ଛୁକ; ସେମାନଙ୍କର ଇଚ୍ଛା, ଲୋକମାନେ ଆମକୁ ମହାପଣ୍ଡିତ ବୋଲି ସମ୍ମାନ କରନ୍ତୁ । ଜଗତ୍‌ର କୌଣସି ପ୍ରଧାନ ଧର୍ମାଚାର୍ଯ୍ୟ ଏପରି ଶାସ୍ତ୍ରର ନାନାବିଧ ବ୍ୟାଖ୍ୟାରେ ଅଗ୍ରସର ହୋଇ ନାହାନ୍ତି । ସେମାନେ ଶାସ୍ତ୍ରର ଶ୍ଳୋକାର୍ଥ ଯଥେଷ୍ଟ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିନାହାନ୍ତି । ଶବ୍ଦାର୍ଥ ଓ ଧାତ୍ୱର୍ଥ ଘେନି କ୍ରମାଗତ ମାରପେଞ୍ଚ କରିନାହାନ୍ତି । ସେମାନେ କେବଳ ଜଗତ୍‌କୁ ଅତି ସୁନ୍ଦର ଶିକ୍ଷା ଦେଇଛନ୍ତି । ଆଉ ଯେଉଁମାନଙ୍କର କିଛି ଶିଖାଇବାର ନାହିଁ, ସେମାନେ ହୁଏତ ଗୋଟିଏ ଶବ୍ଦ ନେଇ ତାହା ଉପରେ ତିନି ଖଣ୍ଡ ପୁସ୍ତକ ରଚନା କଲେ । ସେହି ଶବ୍ଦର ଆଦି କ'ଣ, କିଏ ଏହି ଶବ୍ଦଟି ପ୍ରଥମେ ବ୍ୟବହାର କରିଥିଲେ, ସେ କ'ଣ ଖାଉଥିଲେ, କେତେ ସମୟ ଶୋଉଥିଲେ, ଏହିପରି ବିଷୟ ଧରି ସେ ହୁଏତ ଆଲୋଚନା କରିଗଲେ ।

ଭଗବାନ ଶ୍ରୀରାମକୃଷ୍ଣ ଗୋଟିଏ ଗଳ୍ପ କହନ୍ତି– ''ଗୋଟିଏ ବଗିଚାରେ ଦୁଇଜଣ ଲୋକ ଭ୍ରମଣ କରିବାକୁ ଯାଇଥିଲେ, ତାଙ୍କ ଭିତରେ ଯାହାର ବିଷୟବୁଦ୍ଧି ବେଶୀ, ସେ ବଗିଚାରେ ପ୍ରବେଶ କରି କେତୋଟି ଆମ୍ବଗଛ, କେଉଁ ଗଛରେ କେତେ ଆମ୍ବ ହୋଇଛି, ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଡାଳରେ କେତେ ପତ୍ର, ବଗିଚାର ଦାମ କେତେ ହୋଇପାରେ, ଇତ୍ୟାଦି ନାନାପ୍ରକାର ବିଚାର କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ଅପର ବ୍ୟକ୍ତି ବଗିଚାର ମାଲିକ ସହିତ ଆଳାପ କରି ଗଛତଳେ ବସି ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ପଚୁଥିବା ଆମ୍ବ ଖାଇବାକୁ ଲାଗିଲେ । କହ ଦେଖି, କିଏ ବୁଦ୍ଧିମାନ ? ଆମ୍ବ ଖାଅ, ପେଟ ପୂରିବ, କେବଳ ପତ୍ର ଗଣି ହିସାବକିତାବ କରି ଲାଭ କ'ଣ ? ଏହି ଡାଳପତ୍ରଗଣା ଓ ଅପରକୁ ଏହାଦ୍ୱାରା ସଂଖ୍ୟା ଜଣାଇବାର ଚେଷ୍ଟା ବରାବର ଛାଡ଼ିଦିଅ । ଅବଶ୍ୟ ଏହାର ମଧ୍ୟ ଉପଯୋଗୀତା ଅଛି, କିନ୍ତୁ ଧର୍ମରାଜ୍ୟରେ ନୁହେଁ । ଯେଉଁମାନେ ଏହିପରି ପତ୍ର ଗଣି ବୁଲନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଜଣେ ହେଲେ ଧର୍ମବୀର ବାହାର କରିପାରିବା ନାହିଁ । ଧର୍ମ, ଯାହା ମାନବ ଜୀବନର ସର୍ବୋଚ୍ଚ ଲକ୍ଷ୍ୟ, ମନୁଷ୍ୟର ସର୍ବୋଚ୍ଚ ଗୌରବର ଜିନିଷ, ତହିଁରେ ପତ୍ରଗଣିବାରୂପ ଏତେ ପରିଶ୍ରମର ଆବଶ୍ୟକ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯଦି ତୁମେ ଭକ୍ତ ହେବାକୁ ଚାହଁ, ତାହାହେଲେ କୃଷ୍ଣ ମଥୁରାରେ କି ବ୍ରଜରେ ଜନ୍ମିଥିଲେ, ସେ କଅଣ କରିଥିଲେ ବା ଠିକ୍ କେଉଁଦିନ ଗୀତା ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ, ତାହା ଜାଣିବାର କୌଣସି ଆବଶ୍ୟକତା ନାହିଁ । ଗୀତାରେ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ଓ ପ୍ରେମ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଯେଉଁ ସୁନ୍ଦର ଶିକ୍ଷା ଅଛି, ଆଗ୍ରହର ସହିତ ତାହାର ଅନୁସରଣ କରିବା ତୁମର ଆବଶ୍ୟକ । ଏହା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବା ଏହାର ପ୍ରଣେତାଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବିଶେଷ ବିବରଣ ଜାଣିବା କେବଳ ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କର ଆମୋଦର ବିଷୟ ।

[୧] ଶବ୍ଦଜାଲଂ ମହାରଣ୍ୟଂ ଚିତ୍ତଭ୍ରମଣକାରଣମ୍

— ବିବେକଚୂଡ଼ାମଣି, ୬୦ ଶ୍ଳୋକ ।

[୨] ବାଗ୍‌ବୈଖରୀ ଶବ୍ଦଝରୀ ଶାସ୍ତ୍ରବ୍ୟାଖ୍ୟାନକୌଶଳମ୍ ।
ବୈଦୁଷ୍ୟଂ ବିଦୁଷାଂ ତଦ୍‌ବଦ୍ ଭୁକ୍ତୟେ ନ ତୁ ମୁକ୍ତୟେ ॥

—ବିବେକଚୂଡ଼ାମଣି, ୫୮ ଶ୍ଳୋକ ।

ସେମାନେ ଯାହା ଚାହାଁନ୍ତି ତାହା ଘେନି ରହିଥାଆନ୍ତୁ । ସେମାନଙ୍କର ପାଣ୍ଡିତ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ ତର୍କ ବିଚାରରେ 'ଶାନ୍ତିଃ ଶାନ୍ତିଃ' କହି ଆସ, ଆମେମାନେ ଆମ୍ବ ଖାଇବାରେ ଲାଗିବା ।

ଦ୍ୱିତୀୟତଃ, ଗୁରୁ ନିଷ୍ପାପ ହେବା ଆବଶ୍ୟକ । ଅନେକ ସମୟରେ ଲୋକେ କହିଥାଆନ୍ତି, ''ଗୁରୁଙ୍କ ଚରିତ୍ର, ଗୁରୁ କଅଣ କରନ୍ତି ନ କରନ୍ତି, ସେସବୁ ଦେଖିବାର ପ୍ରୟୋଜନ କଅଣ ? ସେ ଯାହା କହନ୍ତି, ତାକୁ ଗ୍ରହଣ କରି ଆମକୁ କାର୍ଯ୍ୟ କରିବାକୁ ହେବ,'' ଏକଥା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ଗତିବିଜ୍ଞାନ, ରସାୟନ ବା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ପଦାର୍ଥବିଜ୍ଞାନ ଶିଖାଇବାକୁ ହେଲେ ଶିକ୍ଷକ ଯାହା ହୁଅନ୍ତୁ ନା କାହିଁକି, କିଛି ଯାଏଆସେ ନାହିଁ । କାରଣ ଏଥିରେ କେବଳ ବୁଦ୍ଧିବୃତ୍ତିର ଚାଳନା, ବୁଦ୍ଧିବୃତ୍ତିକୁ କିଞ୍ଚିତ ସତେଜ କରିବା ହିଁ ପ୍ରୟୋଜନ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ଅଧ୍ୟାତ୍ମବିଜ୍ଞାନର ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଅଶୁଦ୍ଧଚିତ୍ତ ହେଲେ ତାଙ୍କଠାରେ ଆଦୌ ଧର୍ମାଲୋକ ରହିପାରେ ନାହିଁ । ଅଶୁଦ୍ଧଚିତ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତି ପୁଣି କି ଧର୍ମ ଶିଖାଇବ ? ନିଜେ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ସତ୍ୟ ଉପଲବ୍ଧ କରିବାର ବା ଅପରଠାରେ ସଞ୍ଚାର କରାଇବାର ଏକମାତ୍ର ଉପାୟ—ହୃଦୟ ଓ ମନର ପବିତ୍ରତା । ଯେତେ ଦିନ ଯାଏ ଚିତ୍ତଶୁଦ୍ଧି ହୋଇନାହିଁ, ସେତେଦିନଯାଏ ଭଗବଦ୍ଦର୍ଶନ ବା ସେହି ଅତୀନ୍ଦ୍ରିୟ ସତ୍ତାର ଆଭାସଜ୍ଞାନ ମଧ୍ୟ ଅସମ୍ଭବ । ସୁତରାଂ ଧର୍ମାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପ୍ରଥମେ ସେ କିଭଳି ଚରିତ୍ରର ଲୋକ, ତାହା ଦେଖିବା ଆବଶ୍ୟକ, ତାହାପରେ ସେ କ'ଣ କହୁଛନ୍ତି, ତାହା ଦେଖିବାକୁ ହେବ । ତାଙ୍କର ସଂପୂର୍ଣ୍ଣରୂପେ ଚିତ୍ତଶୁଦ୍ଧି ହେବା ଆବଶ୍ୟକ; ତାହାହେଲେ ତାଙ୍କ କଥାରେ ପ୍ରକୃତ ଗୁରୁତ୍ୱ ଥାଏ; କାରଣ ତାହାହେଲେ ସେ ପ୍ରକୃତ ଶକ୍ତିସଞ୍ଚାର କରାଇବାକୁ ଯୋଗ୍ୟ ହୋଇ ପାରିବେ । ନିଜ ଭିତରେ ଯଦି ଶକ୍ତି ନ ଥାଏ, ତେବେ ସେ ସଞ୍ଚାର କରିବେ କଅଣ ? ଗୁରୁଙ୍କ ମନ ଏପରି ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ସ୍ପନ୍ଦନବିଶିଷ୍ଟ ହେବା ଆବଶ୍ୟକ ଯେ, ତାହା ଯେପରି ସମବେଦନାବଶରେ ଶିଷ୍ୟଠାରେ ସଞ୍ଚାରିତ ହୋଇଯିବ । ଗୁରୁଙ୍କର ବାସ୍ତବିକ ଏହା ହିଁ କାର୍ଯ୍ୟ—କିଛି ସଞ୍ଚାର କରିବା, କେବଳ ଶିଷ୍ୟର ବୁଦ୍ଧିଶକ୍ତି ବା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଶକ୍ତି ଉତ୍ତେଜିତ କରିଦେବା ନୁହେଁ । ଅତି ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବରେ ବୁଝାଯାଏ ଯେ, ଗୁରୁଙ୍କଠାରୁ ଶିଷ୍ୟ ନିକଟକୁ ଯଥାର୍ଥରେ ଗୋଟିଏ ଶକ୍ତି ଆସୁଛି । ସୁତରାଂ ଗୁରୁଙ୍କର ଶୁଦ୍ଧଚିତ୍ତ ହେବା ଆବଶ୍ୟକ ।

ତୃତୀୟତଃ, ଗୁରୁଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ କଅଣ, ଦେଖିବା ଆବଶ୍ୟକ । ଗୁରୁ ଯେପରି ଅର୍ଥ, ନାମ ବା ଯଶରୂପକ କୌଣସି ସ୍ୱାର୍ଥସିଦ୍ଧି ପାଇଁ ଧର୍ମଶିକ୍ଷା ଦେବାରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ନ ହୁଅନ୍ତି । ସମୁଦାୟ ମାନବଜାତି ପ୍ରତି ପବିତ୍ର ପ୍ରେମ ହିଁ ଯେପରି ତାଙ୍କର କାର୍ଯ୍ୟର ନିୟାମକ ହୁଏ । ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଶକ୍ତି ଶୁଦ୍ଧ ପ୍ରେମସୂତ୍ର ମଧ୍ୟରେ ସଞ୍ଚାରିତ କରାଯାଇପାରେ । କୌଣସି ପ୍ରକାର ସ୍ୱାର୍ଥପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାବ, ଯଥା ଲାଭ ବା ଯଶର ଇଚ୍ଛା, ମୂହୂର୍ତ୍ତକ ମଧ୍ୟରେ ଏହି ସୂତ୍ରକୁ ଛିନ୍ନ କରିପକାଏ । ଭଗବାନ ପ୍ରେମସ୍ୱରୂପ, ଆଉ ଯେ ଭଗବାନଙ୍କୁ ପ୍ରେମସ୍ୱରୂପ ବୋଲି ଜାଣିଛି, ସେ ମନୁଷ୍ୟକୁ ଶୁଦ୍ଧସତ୍ତ୍ୱ ଓ ଈଶ୍ୱରତତ୍ତ୍ୱ ଜାଣିବାକୁ ଶିକ୍ଷା ଦେଇପାରନ୍ତି ।

ଯଦି ଦେଖିବ ଗୁରୁଙ୍କଠାରେ ଏହିସବୁ ଲକ୍ଷଣଗୁଡ଼ିକ ବିଦ୍ୟମାନ, ତାହାହେଲେ ଜାଣିବ, ତୁମର କୌଣସି ଆଶଙ୍କା ନାହିଁ । ନଚେତ୍ ତାଙ୍କ ନିକଟରେ ଶିକ୍ଷାରେ ବିପଦ ଅଛି, କାରଣ ସେ ଯଦି

ହୃଦୟରେ ସାଧୁଭାବ ସଞ୍ଚାର କରି ନ ପାରନ୍ତି, ତେବେ ହୁଏତ ଅସାଧୁଭାବ ସଞ୍ଚାର କରିବେ । ଏହି ବିପଦଠାରୁ ଆପଣାକୁ ସର୍ବତୋଭାବେ ସାବଧାନରେ ରଖିବାକୁ ହେବ । "ଯେ ବିଦ୍ୱାନ, ନିଷ୍ପାପ, କାମଗନ୍ଧହୀନ ଯେ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ବ୍ରହ୍ମବିତ୍,"[୧] ସେ ହିଁ ପ୍ରକୃତ ସଦ୍‌ଗୁରୁ । ଯାହା କୁହାଗଲା, ସେଥିରୁ ଏହା ସହଜରେ ପ୍ରତୀତ ହେବ ଯେ, ଧର୍ମରେ ଅନୁରାଗୀ ହେବାରେ, ଧର୍ମର ମର୍ମବୋଧ କରିବାରେ ଏବଂ ଏହାକୁ ଜୀବନରେ ପରିଣତ କରିବାରେ ଉପଯୋଗୀ ଶିକ୍ଷା ଯେ କୌଣସି ଲୋକ ନିକଟରୁ ମିଳେ ନାହିଁ । "ପର୍ବତ ନିକଟରୁ ଧର୍ମୋପଦେଶ ଶ୍ରବଣ, କଳନାଦିନୀ ସ୍ରୋତସ୍ୱିନୀରେ ଗ୍ରନ୍ଥପାଠ ଓ ସକଳ ବିଷୟରେ ଶୁଭମୟ ଦର୍ଶନ,"[୨] ଆଳଙ୍କାରିକ ବର୍ଣ୍ଣନା ହିସାବରେ ସତ୍ୟ ହୋଇପାରେ; କିନ୍ତୁ ଯେଉଁମାନଙ୍କର ନିଜ ଭିତରେ ଅପରିସ୍ଫୁଟ ଭାବରେ ସୁଦ୍ଧା ଧର୍ମର ବୀଜ ନିହିତ ନାହିଁ, କେହି ହେଲେ ତାକୁ ସାମାନ୍ୟ ଟିକିଏ ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନ ଦେଇପାରେ ନାହିଁ । ପର୍ବତ, ନଦୀ ଆଦି କାହାକୁ ଶିକ୍ଷା ଦେଇ ପାରନ୍ତି ? ଯାହାଙ୍କର ଅନ୍ତରର ପବିତ୍ର ମନ୍ଦିରାଭ୍ୟନ୍ତରୀଣ କମଳ ଫୁଟି ଉଠିଛି, ସେହି ଆତ୍ମାଙ୍କୁ । ଆଉ ଯେଉଁ ଆଲୋକରେ ଏହି କମଳ ସୁନ୍ଦର ରୂପେ ଫୁଟି ଉଠେ ତାହା ବ୍ରହ୍ମବିତ୍ ସଦ୍‌ଗୁରୁଙ୍କର ହିଁ ଜ୍ଞାନାଲୋକ । ଯେତେବେଳେ ହୃତ୍‌ପଦ୍ମ ଏହିରୂପେ ପ୍ରସ୍ଫୁଟିତ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ସେ ପର୍ବତ, ନଦୀ, ତାରା, ସୂର୍ଯ୍ୟ, ଚନ୍ଦ୍ର ଅଥବା ଏହି ବ୍ରହ୍ମମୟ ବିଶ୍ୱରେ ଯାହା କିଛି ଅଛି, ତାହାଠାରୁ ଶିକ୍ଷା ପାଇପାରନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଯାହାଙ୍କର ହୃତପଦ୍ମ ଅଦ୍ୟାପି ପ୍ରସ୍ଫୁଟିତ ହୋଇ ନାହିଁ, ସେ ଏହି ସକଳ ପର୍ବତାଦି ବ୍ୟତୀତ ଆଉ କିଛି ଦେଖି ପାରିବେ ନାହିଁ । ଜଣେ ଅନ୍ଧର ଚିତ୍ରଶାଳିକାକୁ ଯିବାରେ କି ଫଳ? ପ୍ରଥମେ ତାକୁ ଚକ୍ଷୁଦାନ କର, ତେବେ ସେ ସେଠାର ବସ୍ତୁସମୂହରୁ କି ଶିକ୍ଷା ମିଳିବ, ବୁଝିପାରିବ ।

ଗୁରୁ ହିଁ ଧର୍ମଶିକ୍ଷାର୍ଥୀର ଚକ୍ଷୁ ଖୋଲି ଦିଅନ୍ତି । ସୁତରାଂ କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କ ସହିତ ତାଙ୍କ ବଂଶଧରଙ୍କ ଯେଉଁ ସମ୍ବନ୍ଧ, ଗୁରୁଙ୍କ ସହିତ ଆମର ମଧ୍ୟ ଠିକ୍ ସେହି ସମ୍ବନ୍ଧ । ଗୁରୁଙ୍କ ପ୍ରତି ବିଶ୍ୱାସ, ବିନୟନମ୍ର ଆଚରଣ, ତାଙ୍କର ଆଜ୍ଞାବହତା ଓ ତାଙ୍କ ପ୍ରତି ଗଭୀର ଶ୍ରଦ୍ଧା ବ୍ୟତୀତ ଆମ ହୃଦୟରେ ଧର୍ମର ବିକାଶ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ଆଉ ମଧ୍ୟ ଏହା ବିଶେଷ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିବାର କଥା ଯେ, ଯେଉଁସବୁ ଦେଶରେ ଗୁରୁଶିଷ୍ୟଙ୍କର ଏତଦ୍‌ବିଧ ସମ୍ବନ୍ଧ ଅଛି, କେବଳ ସେହିସବୁ ଦେଶରେ ଅସାଧାରଣ ଧର୍ମବୀରଗଣ ଜନ୍ମିଛନ୍ତି; ଆଉ ଯେଉଁ ଦେଶମାନଙ୍କରେ ଗୁରୁଶିଷ୍ୟର ଏ ସମ୍ବନ୍ଧ ନାହିଁ, ଗୁରୁ କେବଳ ବକ୍ତାମାତ୍ର, ନିଜର ପ୍ରାପ୍ୟ ଦିଗକୁ ସବୁବେଳେ ଦୃଷ୍ଟି, ଆଉ ଶିଷ୍ୟ ଗୁରୁଙ୍କ କଥାଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା କେବଳ ମସ୍ତକ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ କରନ୍ତି ଏବଂ ଅବଶେଷରେ ଉଭୟେ ନିଜ ନିଜର ପଥ ଦେଖନ୍ତି,

---

[୧] ଶ୍ରୋତ୍ରିୟୋଽବୃଜିନୋଽକାମହତୋ ଯୋ ବ୍ରହ୍ମବିତ୍ତମଃ ।

—ବିବେକଚୂଡ଼ାମଣି, ୩୩ ଶ୍ଳୋକ

[୨] And this our life exempt form public haunt
Finds tongues in trees, books in the running brooks
Sormons in stones and good in everything.
–Shakespeare's 'As You Like It', Act II, Sc. I.

ସେ ସବୁସ୍ଥଳରେ ଧର୍ମର ଘର ଶୂନ୍ୟ ବୋଲି କହିଲେ ଚଳେ । ଶକ୍ତି ସଞ୍ଚାର କରିବାର କେହି ନାହିଁ, ଗ୍ରହଣ କରିବାର ମଧ୍ୟ କେହି ନାହିଁ । ଧର୍ମ ଏସବୁ ଲୋକଙ୍କ ନିକଟରେ ଯେପରି ବ୍ୟବସାୟରୂପେ ଛିଡ଼ା ହୁଏ । ସେମାନେ ମନେ କରନ୍ତି, ଏହା ଅର୍ଥଦ୍ୱାରା କ୍ରୟ କରିବାର ଜିନିଷ । ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ଇଚ୍ଛାରେ ଧର୍ମ ଏତେ ସୁଲଭ ହୋଇଥିଲେ ବଡ଼ ସୁଖର ବିଷୟ ହୋଇଥାଆନ୍ତା । ତେବେ ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟକ୍ରମେ ତାହା ହେବାର ନୁହେଁ ।

ଧର୍ମ, ସର୍ବୋଚ୍ଚ ଜ୍ଞାନସ୍ୱରୂପ ଯେ ଧର୍ମ ତାହା ଧନ ବିନିମୟରେ କିଣିବାର ଜିନିଷ ନୁହେଁ, ଗ୍ରନ୍ଥରୁ ମଧ୍ୟ ଏହା ମିଳେ ନାହିଁ । ତୁମେ ଜଗତରେ ସର୍ବତ୍ର ଘୁରି ଆସିପାର, ହିମାଳୟ, ଆଲ୍‌ପସ୍ କକେସସ୍ ପ୍ରଭୃତି ଘୋରି ଫିଙ୍ଗି ଦେଇ ପାର, ସମୁଦ୍ରର ଅତଳ ତଳ ଆଲୋଡ଼ନ କରିପାର, ତିବ୍ବତର ଚାରିକୋଣରେ ଅଥବା ଗୋବି ମରୁଭୂମିର ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗ ତନ୍ନ ତନ୍ନ କରି ଦେଖିପାର; କିନ୍ତୁ ଯେତେଦିନଯାଏ ତୁମର ହୃଦୟ ଏହାକୁ ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ଉପଯୁକ୍ତ ହୋଇନାହିଁ ଏବଂ ଯେତେଦିନଯାଏ ତୁମେ ଗୁରୁଲାଭ କରିନାହଁ, କେଉଁଠାରେ ହେଲେ ତାହା ଖୋଜି ପାଇବ ନାହିଁ । ବିଧାତୃନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଏହି ଗୁରୁ ଯେତେବେଳେ ଲାଭ କରିବ, ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ବାଳକବତ୍ ବିଶ୍ୱାସ ଓ ସରଳତାରେ ତାଙ୍କ ନିକଟରେ ପ୍ରାଣ ଖୋଲିଦିଅ । ତାଙ୍କୁ ସାକ୍ଷାତ୍ ଈଶ୍ୱରସ୍ୱରୂପ ଦେଖ । ଯେଉଁମାନେ ଏହିପରି ପ୍ରେମ ଓ ଶ୍ରଦ୍ଧାସମ୍ପନ୍ନ ହୋଇ ସତ୍ୟାନୁସନ୍ଧାନ କରନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କ ନିକଟରେ ସତ୍ୟର ଭଗବାନ ସତ୍ୟ, ଶିବ ଓ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟର ଅଲୌକିକ ତତ୍ତ୍ୱସମୂହ ପ୍ରକାଶ କରନ୍ତି ।

ଅବତାର

ଯେଉଁଠାରେ ଲୋକେ ତାଙ୍କର ନାମାନୁକୀର୍ତ୍ତନ କରନ୍ତି, ସେହି ସ୍ଥାନ ହିଁ ପବିତ୍ର । ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତି ତାଙ୍କର ନାମୋଚ୍ଚାରଣ କରନ୍ତି, ସେ ଆହୁରି କେତେ ପବିତ୍ର; ବିବେଚନା କର । ସୁତରାଂ ଯାହାଙ୍କ ନିକଟରୁ ଆମେ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଶିକ୍ଷା ପ୍ରାପ୍ତ ହେଉ, ତାଙ୍କ ନିକଟରୁ କେତେଦୂର ଭକ୍ତିର ସହିତ ଅଗ୍ରସର ହେବା ଉଚିତ । ଏପରି ଶ୍ରେଷ୍ଠତମ ଧର୍ମାଚାର୍ଯ୍ୟଗଣଙ୍କ ସଂଖ୍ୟା ଜଗତରେ ଖୁବ୍ ବିରଳ ସତ୍ୟ, କିନ୍ତୁ ଜଗତ୍ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାବରେ ଏହି ସକଳ ଆଚାର୍ଯ୍ୟବିରହିତ ନୁହେଁ । ଯେଉଁ ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ଏହା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଆଚାର୍ଯ୍ୟଶୂନ୍ୟ ହେବ । ସେହି ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ଏହା ଏକ ଭୟାନକ ନରକକୁଣ୍ଡରେ ପରିଣତ ହେବ ଓ ବିନାଶ ଦିଗରେ ଅଗ୍ରସର ହେବ । ଏମାନେ ମାନବଜୀବନୋଦ୍ୟାନର ସୁଚାରୁ ପୁଷ୍ପସ୍ୱରୂପ ଏବଂ 'ଅହେତୁକ ଦୟାସିନ୍ଧୁ' ।[୧] ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଭାଗବତରେ କହିଛନ୍ତି, ''ମୋତେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ବୋଲି ଜାଣ''।[୨]

---

[୧] ବିବେକ ଚୂଡ଼ାମଣି, ୩୫ ଶ୍ଲୋକ ।

[୨] ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ମାଂ ବିଜାନୀୟାତ୍—ଇତ୍ୟାଦି ।

—ଶ୍ରୀମଦ୍ଭାଗବତ, ୧୧ଶ ସ୍କଃ. ୧୭ ଅଃ, ୨୬ ଶ୍ଲୋକ ।

ସାଧାରଣ ଗୁରୁଶ୍ରେଣୀଠାରୁ ଉନ୍ନତ ଆଉ ଏକ ଶ୍ରେଣୀର ଗୁରୁ ଅଛନ୍ତି—ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ଅବତାରଗଣ । ଏମାନେ ସ୍ପର୍ଶ ଦ୍ୱାରା ଏପରି କି କେବଳମାତ୍ର ଇଚ୍ଛା ଦ୍ୱାରା ହିଁ ଅପର ଭିତରେ ଭଗବତଭାବ ସଞ୍ଚାର କରାଇ ଦେଇପାରନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କ ଇଚ୍ଛାରେ ଅତି ଦୁରାଚାର ବ୍ୟକ୍ତି ମଧ୍ୟ ମୁହୂର୍ତ୍ତକ ମଧ୍ୟରେ ସାଧୁରୂପେ ପରିଣତ ହୁଏ । ଏମାନେ ସକଳ ଗୁରୁଙ୍କ ଗୁରୁ, ମନୁଷ୍ୟମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଭଗବାନଙ୍କର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି । ଆମେମାନେ ସେମାନଙ୍କ ମାର୍ଗ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ ଉପାୟରେ ଭଗବାନଙ୍କୁ ଦେଖିପାରୁ ନାହିଁ । ଆମେମାନେ ସେମାନଙ୍କୁ ଉପାସନା ନ କରି ରହିପାରିବା ନାହିଁ, ଏବଂ କେବଳ ସେହିମାନଙ୍କୁ ହିଁ ଆମେ ଉପାସନା କରିବାକୁ ବାଧ୍ୟ ।

ଏହିସବୁ ନରରୂପଧାରୀ ଈଶ୍ୱର ବ୍ୟତୀତ ଭଗବାନଙ୍କୁ ଦେଖିବା ପାଇଁ ଆମମାନଙ୍କର ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଉପାୟ ନାହିଁ । ଆମେ ଯଦି ଅନ୍ୟ କୌଣସି ରୂପରେ ତାଙ୍କୁ ଦେଖିବାକୁ ଇଚ୍ଛାକରୁ, ତେବେ ଆମେ ଗୋଟାଏ କିମ୍ଭୂତକିମାକାର ଜୀବ ଗଠନ କରି ପକାଉ ଏବଂ ଏହାକୁ ହିଁ ପ୍ରକୃତ ଈଶ୍ୱର ବୋଲି ମନେକରୁ । ଗଳ୍ପ ଅଛି—ଜଣେ ଅନାଡ଼ି ବ୍ୟକ୍ତି ଶିବ ଗଢ଼ିବାକୁ ଅନେକଦିନ ଚେଷ୍ଟା କରି ଶେଷରେ ଗୋଟିଏ ବାନର ଗଢ଼ିଥିଲା । ସେହିପରି ଭଗବାନଙ୍କୁ ନିର୍ଗୁଣ ପୂର୍ଣ୍ଣସ୍ୱରୂପରେ ଯେତେବେଳେ 'ଆମେ ଭାବିବାକୁ ଯାଉ, ସେତେବେଳେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅକୃତକାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇପଡୁ, କାରଣ ଯେତେଦିନ ଯାଏ ଆମେ ମନୁଷ୍ୟ ଅଛୁ, ସେତେଦିନ ଯାଏ ଆମେ ତାଙ୍କୁ ମନୁଷ୍ୟଠାରୁ ଉଚ୍ଚତର ବୋଲି କଦାପି ଭାବି ପାରିବୁ ନାହିଁ । ଅବଶ୍ୟ ଏପରି ସମୟ ଆସିବ, ଯେତେବେଳେ ଆମେ ମନୁଷ୍ୟପ୍ରକୃତି ଅତିକ୍ରମ କରି ତାଙ୍କର ସ୍ୱରୂପବୋଧ ବିଷୟରେ ସମର୍ଥ ହେବୁ; କିନ୍ତୁ ଯେତେଦିନଯାଏ ମନୁଷ୍ୟ ଥିବୁ, ସେତେଦିନ ମନୁଷ୍ୟ ଭିତରେ ଓ ମନୁଷ୍ୟ ଉପରେ ହିଁ ଉପାସନା କରିବାକୁ ହେବ । ଯାହା କହନା କାହିଁକି, ଯେତେ ଚେଷ୍ଟା କର ନା କାହିଁକି, ଭଗବାନଙ୍କୁ ମନୁଷ୍ୟ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କିଛି ଭାବିପାର ନାହିଁ । ଈଶ୍ୱର ସମ୍ବନ୍ଧରେ-ଜଗତ୍‌ର ସକଳ ବସ୍ତୁ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମଧ୍ୟ ଖୁବ୍ ଯୁକ୍ତିତର୍କସମନ୍ୱିତ ବକ୍ତୃତା ଦେଇପାର, ଖୁବ୍ ଯୁକ୍ତିବାଦୀ ହୋଇପାର, ଆଉ ''ଭଗବାନଙ୍କର ଏହି ସକଳ ମନୁଷ୍ୟ ଅବତାରର କଥା ସବୁ ଭ୍ରମାତ୍ମକ'' ଏହାକୁ ଏପରି ଭାବରେ ପ୍ରମାଣ କରିପାର ଯହିଁରେ ତୁମର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ତୃପ୍ତି ହେବ; କିନ୍ତୁ ସହଜବୁଦ୍ଧିରେ କ'ଣ କହିବ ଥରେ ଭାବିଲ ଦେଖି । ଏହିପରି ଅଦ୍ଭୁତ ବିଚାରବୁଦ୍ଧିଦ୍ୱାରା କଣ ଲବ୍‌ଧ ହୁଏ ? କିଛି ନୁହେଁ-ଶୂନ୍ୟ, କେବଳ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ବାକ୍ୟାଡ଼ମ୍ବର ମାତ୍ର । ବର୍ତ୍ତମାନଠାରୁ ଯଦି କୌଣସି ଲୋକ ଏହିପରି ଅବତାରପୂଜା ବିରୋଧରେ ମହାଯୁକ୍ତିତର୍କ ସହିତ ବକ୍ତୃତା କରୁଛନ୍ତି ଦେଖ, ତେବେ ତାଙ୍କର ହାତ ଧରି ଜିଜ୍ଞାସା କର-ଭାଇ, ତୁମର ଈଶ୍ୱରଧାରଣା କ'ଣ ? ସର୍ବଶକ୍ତିମତ୍ତା, ସର୍ବବ୍ୟାପକତା ଓ ଏତଦ୍ୱିଧ ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା କ'ଣ ବୁଝାଏ, ତାହା ସେ ଏହି ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକର ବନାନ ବ୍ୟତିତ ଆଉ ଅଧିକ କ'ଣ ବୁଝନ୍ତି ? ଏହି ଶବ୍ଦମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ତାଙ୍କ ମନରେ କୌଣସି ଭାବବିଶେଷର ଉଦୟ ହୁଏ ନାହିଁ । ସେ ଏଗୁଡ଼ିକର ଅର୍ଥସ୍ୱରୂପରେ ଏପରି କୌଣସି ଭାବ ବ୍ୟକ୍ତ କରିପାରନ୍ତି ନାହିଁ, ଯହିଁରେ ତାଙ୍କର ମାନବୀୟ ପ୍ରକୃତିର କୌଣସି ସମ୍ପର୍କ ନାହିଁ । ଏ ବିଷୟରେ ରାସ୍ତାରେ ଯେଉଁ ଲୋକଟା ଖଣ୍ଡେ ସୁଦ୍ଧା ପୁସ୍ତକ ପଢ଼େ ନାହିଁ, ତାହା ସହିତ ଏହାଙ୍କର କିଛିମାତ୍ର ପ୍ରଭେଦ ନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ଏହି ଲମ୍ବା ଚୌଡ଼ା ବାକ୍ୟବ୍ୟୟକାରୀ ବ୍ୟକ୍ତି ସମାଜରେ ଅଶାନ୍ତି ଓ

ଦୁଃଖ ଆନୟନ କରନ୍ତି । ବାସ୍ତବିକ୍ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାନୁଭୂତି ବ୍ୟତୀତ, ଧର୍ମ ଧର୍ମନାମର ଯୋଗ୍ୟ ନୁହେଁ । ସୁତରାଂ ବୃଥା ବାକ୍ୟବ୍ୟୟ ଓ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାନୁଭୂତି ମଧ୍ୟରେ ଆମେ ବିଶେଷ ପ୍ରଭେଦ ଦେଖିବା ଆବଶ୍ୟକ । ଆତ୍ମାର ଗଭୀରତମ ପ୍ରଦେଶରେ ଆମେ ଯାହା ଅନୁଭବ କରୁ, ତାହାକୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାନୁଭୂତି କହୁ; ଏ ବିଷୟରେ ସହଜ ଜ୍ଞାନ ଯେତେ ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ, ଆଉ କିଛି ସେତେ ନୁହେଁ ।

ଆମମାନଙ୍କର ବର୍ତ୍ତମାନ ପ୍ରକୃତି ଯେପରି, ସେଥିରେ ଆମମାନଙ୍କୁ ବାଧ୍ୟ ହୋଇ ଭଗବାନଙ୍କୁ ମନୁଷ୍ୟରୂପରେ ଦେଖିବାକୁ ହେବ । ମନେକର, ମହିଷମାନଙ୍କର ଭଗବାନଙ୍କୁ ପୂଜା କରିବାର ଇଚ୍ଛା ହେଲା— ସେମାନଙ୍କର ସ୍ୱଭାବ ଅନୁଯାୟୀ ସେମାନେ ଭଗବାନଙ୍କୁ ଗୋଟିଏ ବୃହତ୍ ମହିଷ ଭାବରେ ଦେଖିବେ । ମତ୍ସ୍ୟ ଭଗବାନଙ୍କ ଆରାଧନେଚ୍ଛୁ ହେଲେ ତାଙ୍କୁ ସେମାନେ ଗୋଟିଏ ବୃହତ୍ ମତ୍ସ୍ୟରୂପେ କଳ୍ପନା କରିବେ । ମନୁଷ୍ୟକୁ ମଧ୍ୟ ଭଗବାନଙ୍କୁ ମନୁଷ୍ୟ ରୂପରେ ଭାବିବାକୁ ହେବ । ଆଉ ମନେକର ନା ଯେ, ଏହି ସକଳ ବିଭିନ୍ନ ଧାରଣା କଳ୍ପନାସମ୍ଭୂତ ମାତ୍ର । ମନୁଷ୍ୟ, ମହିଷ, ମତ୍ସ୍ୟ ଏଗୁଡ଼ିକ ଯେପରି ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ପାତ୍ରସ୍ୱରୂପ—ସମସ୍ତେ ଭଗବତ୍‌ସମୁଦ୍ରରେ ନିଜ ନିଜର ଜଳଧାରଣ ଶକ୍ତି ଓ ଆକୃତି ଅନୁସାରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଛନ୍ତି । ମନୁଷ୍ୟଠାରେ ଏହି ଜଳ ମନୁଷ୍ୟ ଆକାର ଧାରଣା କଲା, ମହିଷଠାରେ ମହିଷ ଆକାର ମତ୍ସ୍ୟଠାରେ ମତ୍ସ୍ୟାକାର ଧାରଣ କଲା । ଏହି ପ୍ରତ୍ୟେକ ପାତ୍ରରେ ସେହି ଏକ ଈଶ୍ୱରସମୁଦ୍ରର ଜଳ ରହିଛି । ମନୁଷ୍ୟ ଯାହାକୁ ମନୁଷ୍ୟ ରୂପରେ ଦେଖିବ ଏବଂ ତିର୍ଯ୍ୟଗ୍‌ଜାତିର ଯଦି ଭଗବତ୍‌ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ କୌଣସିପ୍ରକାର ଜ୍ଞାନ ଥାଏ, ତେବେ ସେମାନେ ନିଜ ନିଜର ଧାରଣାନୁରୂପ ପଶୁ ଆକାରରେ ତାଙ୍କୁ ଭାବିବେ । ଅତଏବ ଆମେମାନେ ଭଗବାନଙ୍କୁ ମନୁଷ୍ୟରୂପରେ ନ ଦେଖି ରହିପାରିବା ନାହିଁ । ସୁତରାଂ ଆମମାନଙ୍କୁ ତାଙ୍କୁ ମନୁଷ୍ୟରୂପରେ ହିଁ ଉପାସନା କରିବାକୁ ହେବ । ଅନ୍ୟ କୌଣସି ପଥ ନାହିଁ ।

ଦୁଇ ପ୍ରକାରର ଲୋକ ଭଗବାନଙ୍କୁ ମନୁଷ୍ୟରୂପରେ ଉପାସନା କରନ୍ତି ନାହିଁ । ପ୍ରଥମ– ନରପଶୁଗଣ, ଯେଉଁମାନଙ୍କର କୌଣସି ପ୍ରକାର ଧର୍ମଜ୍ଞାନ ନାହିଁ; ଦ୍ୱିତୀୟ–ପରମହଂସଗଣ, ଯେଉଁମାନେ ମନୁଷ୍ୟସୁଲଭ ସମସ୍ତ ଦୌର୍ବଲ୍ୟ ଅତିକ୍ରମ କରି ମାନବ ପ୍ରକୃତିର ସୀମା ଅତିକ୍ରମ କରିଯାଇଛନ୍ତି । ସମୁଦାୟ ପ୍ରକୃତି ସେମାନଙ୍କର ଆତ୍ମାସ୍ୱରୂପ ହୋଇଯାଇଛି । ସେହିମାନେ କେବଳ ଭଗବାନଙ୍କୁ ନିଜ ନିଜ ସ୍ୱରୂପରେ ପୂଜା କରିପାରନ୍ତି । ଅନ୍ୟସବୁ ବିଷୟରେ ଯେପରି, ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ସେପରି ଦୁଇଟି ଚୂଡ଼ାନ୍ତ ଭାବେ ଏକ ରୂପରେ ଦେଖାଯାଏ । ଅତିଶୟ ଅଜ୍ଞାନ ଓ ପରମ ଜ୍ଞାନୀ ଉଭୟ ଉପାସନା କରନ୍ତ ନାହିଁ; ନରପଶୁଗଣ ଅଜ୍ଞାନ ବୋଲି ଉପାସନା କରନ୍ତି ନାହିଁ, ଆଉ ଜୀବନ୍‌ମୁକ୍ତ ପୁରୁଷଗଣ ସର୍ବଦା ଆତ୍ମା ମଧ୍ୟରେ ପରମାତ୍ମାଙ୍କୁ ଅନୁଭବ କରୁଛନ୍ତି ବୋଲି ସେମାନଙ୍କର ଆଉ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଉପାସନାର ପ୍ରୟୋଜନ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତି ଏହି ଦୁଇ ଚୂଡ଼ାନ୍ତଭାବର ମଧ୍ୟାବସ୍ଥାରେ ଅବସ୍ଥିତ, ଅଥଚ କହେ ମୁଁ ଭଗବାନଙ୍କୁ ମନୁଷ୍ୟରୂପରେ ପୂଜା କରିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରେ ନାହିଁ, ସେ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ଟିକିଏ ବିଶେଷ ଯତ୍ନର ସହିତ ତତ୍ତ୍ୱାବଧାନ କରିବା ଆବଶ୍ୟକ । ତାହା ପ୍ରତି କଠୋରତାର ଭାଷା ପ୍ରୟୋଗ ନ କଲେ ତାହାକୁ ପ୍ରଳାପଭାଷୀ ବୋଲି କହିବାକୁ ହେବ । ତାହାର ଧର୍ମ ବିକୃତ ମସ୍ତିଷ୍କ ଓ ମସ୍ତିଷ୍କହୀନମାନଙ୍କ ପାଇଁ ଉପଯୁକ୍ତ ।

ଭଗବାନ ମନୁଷ୍ୟର ଦୁର୍ବଳତା ବୁଝନ୍ତି ଏବଂ ମନୁଷ୍ୟର ହିତ ପାଇଁ ମନୁଷ୍ୟରୂପରେ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହୁଅନ୍ତି । "ଯେତେବେଳେ ଧର୍ମର ଗ୍ଲାନି ଓ ଅଧର୍ମର ଅଭ୍ୟୁତ୍ଥାନ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ମୁଁ ଆପଣାକୁ ସୃଜନ କରିଥାଏ । ସାଧୁମାନଙ୍କର ରକ୍ଷା, ପାପୀମାନଙ୍କର ଦୁଷ୍କୃତିନାଶ ଓ ଧର୍ମସଂସ୍ଥାପନ ନିମିତ୍ତ ମୁଁ ଯୁଗେ ଯୁଗେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥାଏ ।"[୧] "ଅଜ୍ଞ ବ୍ୟକ୍ତିମାନେ ଜଗତ୍‌ର ଈଶ୍ୱର ମୋର ପ୍ରକୃତ ସ୍ୱରୂପ ନ ଜାଣି ମନୁଷ୍ୟରୂପଧାରୀ ମୋତେ ଉପହାସ କରନ୍ତି ।"[୨]

ଭଗବାନ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଗୀତାରେ ଅବତାର ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏହି ସକଳ କଥା କହିଛନ୍ତି । ଭଗବାନ ଶ୍ରୀରାମକୃଷ୍ଣଦେବ କହିଛନ୍ତି, "ଯେତେବେଳେ ପ୍ରବଳ ବନ୍ୟା ଆସେ, ସେତେବେଳେ ସମସ୍ତ କ୍ଷୁଦ୍ର କ୍ଷୁଦ୍ର ନଦୀ ଓ ତଡ଼ାଗ ନିଜ ନିଜର ସୀମାପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଯାଆନ୍ତି । ସେହିପରି ଯେତେବେଳେ ଅବତାର ଆସନ୍ତି, ସେତେବେଳେ ଜଗତ୍ ଭିତରେ ମହାନ୍ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ତରଙ୍ଗ ଉତ୍‌ଥିତ ହୁଏ । ସେଠାକାର ପବନରେ ଯେପରି ଧର୍ମଭାବ ବହିବାକୁ ଲାଗେ ।"

ମନ୍ତ୍ର

କିନ୍ତୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ଆମେ ଏହି ମହାପୁରୁଷ ଓ ଏହି ଅବତାରଗଣଙ୍କ କଥା ନ କହି ସିଦ୍ଧ ଗୁରୁମାନଙ୍କ ବିଷୟ ଆଲୋଚନା କରିବା । ସେମାନଙ୍କୁ ସଚରାଚର ମନ୍ତ୍ର ସାହାଯ୍ୟରେ ଶିଷ୍ୟମାନଙ୍କ ଭିତରେ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଜ୍ଞାନର ବୀଜ ବପନ କରିବାକୁ ହୁଏ । ଏହି ମନ୍ତ୍ରଗୁଡ଼ିକ କଅଣ ? ଭାରତୀୟ ଦର୍ଶନ ମତରେ ସମୁଦାୟ ଜଗତ୍ ନାମରୂପାତ୍ମକ । ଏହି କ୍ଷୁଦ୍ର ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡସ୍ୱରୂପ ମନୁଷ୍ୟର ଚିତ୍ତ ମଧ୍ୟରେ ଏପରି ଗୋଟିଏ ତରଙ୍ଗ ରହିପାରେ ନାହିଁ, ଯାହା ନାମରୂପାତ୍ମକ ନୁହେଁ । ଯଦି ଏହା ସତ୍ୟ ହୁଏ ଯେ, ପ୍ରକୃତି ସର୍ବତ୍ର ଏକ ନିୟମରେ ନିୟମିତ, ତାହାହେଲେ ଏହି ନାମରୂପାତ୍ମକତା ସମୁଦାୟ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡର ନିୟମ ବୋଲି କହିବାକୁ ହେବ । "ଯେପରି ଗୋଟିଏ ମୃତ୍‌ପିଣ୍ଡକୁ ଜାଣିପାରିଲେ ଆଉ ସକଳ ମୃତ୍ତିକାକୁ ମଧ୍ୟ ଜାଣି ହୁଏ ।"[୩] ତଦ୍ରୂପ ଏହି ଦେହପିଣ୍ଡକୁ ଜାଣିପାରିଲେ ବିଶ୍ୱବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡକୁ ମଧ୍ୟ ଜାଣି ହୁଏ । ରୂପ ଯେପରି ବସ୍ତୁର ବାହାରର ଚମଡ଼ାସ୍ୱରୂପ, ଆଉ ନାମ ବା ଭାବ ଯେପରି ଏହାର

---

[୧] ଯଦା ଯଦା ହି ଧର୍ମସ୍ୟ ଗ୍ଲାନିର୍ଭବତି ଭାରତ ।
ଅଭ୍ୟୁତ୍ଥାନମଧର୍ମସ୍ୟ ତଦାତ୍ମାନଂ ସୃଜାମ୍ୟହମ୍
ପରିତ୍ରାଣାୟ ସାଧୂନାଂ ବିନାଶାୟ ଚ ଦୁଷ୍କୃତାମ୍ ।
ଧର୍ମସଂସ୍ଥାପନାର୍ଥାୟ ସମ୍ଭବାମି ଯୁଗେ ଯୁଗେ ॥
— ଗୀତା, ୪ର୍ଥ ଅଧ୍ୟାୟ, ୭ ମ ଓ ୮ମ ଶ୍ଲୋକ ।

[୨] ଅବଜାନନ୍ତି ମାଂ ମୂଢ଼ା ମାନୁଷୀଂ ତନୁମାଶ୍ରିତମ୍ ।
ପରଂ ଭାବମଜାନନ୍ତୋ ମମ ଭୂତ ମହେଶ୍ୱରମ ॥
— ଗୀତା, ୯ମ ଅଧ୍ୟାୟ, ୧୧ଶ ଶ୍ଲୋକ ।

[୩] ଯଥା ସୌମ୍ୟେକେନ ମୃତ୍‌ପିଣ୍ଡେନ ସର୍ବମୃଣ୍ମୟଂ ବିଜ୍ଞାତଂ ସ୍ୟାତ୍, ଇତ୍ୟାଦି ।
—ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟ ୬ଷ୍ଠ ପ୍ର, ୧ମ ଖଣ୍ଡ, ୪ର୍ଥ ମନ୍ତ୍ର ।

ଅନ୍ତର୍ନିହିତ ଶସ୍ୟସ୍ୱରୂପ । ଶରୀର—ରୂପ ଆଉ ମନ ବା ଅନ୍ତଃକରଣ–ନାମ; ଆଉ ବାକ୍‌ଶକ୍ତିଯୁକ୍ତ ପ୍ରାଣିସମୂହ ମଧ୍ୟରେ ଏହି ନାମ ସହିତ ଏମାନଙ୍କ ବାଚକ ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକର ଗୋଟିଏ ଅଭେଦ୍ୟ ଯୋଗ ରହିଅଛି । ଅଥବା ମନୁଷ୍ୟ ଭିତରେ ବ୍ୟଷ୍ଟିମହତ୍ ବା ଚିତ୍ତରେ ଏହି ଚିନ୍ତାତରଙ୍ଗଗୁଡ଼ିକ ଉତ୍‌ଥିତ ହୋଇ ପ୍ରଥମେ ଶବ୍ଦ, ପରେ ତଦପେକ୍ଷା ସ୍ଥୂଳତର ଆକାର ଧାରଣ କରେ ।

ବୃହତ୍ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡରେ ମଧ୍ୟ–ବ୍ରହ୍ମା, ହିରଣ୍ୟଗର୍ଭ ବା ସମଷ୍ଟିମହତ୍ ପ୍ରଥମେ ଆପଣାକୁ ନାମ ପରେ ରୂପାକାରରେ ଅର୍ଥାତ୍ ପରିଦୃଶ୍ୟମାନ ଜଗତ୍‌ରୂପରେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ କରନ୍ତି । ଏହି ବ୍ୟକ୍ତ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗ୍ରାହ୍ୟ ଜଗତ୍ ହିଁ ରୂପ, ଏହା ପଛରେ ଅନନ୍ତ ଅବ୍ୟକ୍ତ ସ୍ଫୋଟ ରହିଛି । ସ୍ଫୋଟ ଅର୍ଥରେ ସମୁଦାୟ ଜଗତ୍‌ର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତିର କାରଣ ଶବ୍ଦ ବ୍ରହ୍ମ । ସମୁଦାୟ ନାମ ଅର୍ଥାତ୍ ଭାବରେ ନିତ୍ୟ ସମବାୟୀ ଉପାଦାନସ୍ୱରୂପ ନିତ୍ୟ ସ୍ଫୋଟ ହିଁ ସେହି ଶକ୍ତି, ଯାହାଦ୍ୱାରା ଭଗବାନ ଏହି ଜଗତ୍‌କୁ ସୃଜନ କରନ୍ତି; କେବଳ ସେତିକି ନୁହେଁ, ଭଗବାନ ପ୍ରଥମେ ଆପଣାକୁ ସ୍ଫୋଟରୂପେ ପରିଣତ କରି ପରେ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ସ୍ଥୂଳ ଏହି ପରିଦୃଶ୍ୟମାନ ଜଗତରୂପରେ ବିକଶିତ କରନ୍ତି । ଏହି ସ୍ଫୋଟର ଏକମାତ୍ର ବାଚକ ଶବ୍ଦ ମଧ୍ୟ ଅଛି 'ଓଁ' । ଆଉ କୌଣସିପ୍ରକାରେ ବିଶ୍ଳେଷଣ ଦ୍ୱାରା ଯେତେବେଳେ ଆମେ ଭାବଠାରୁ ଶବ୍ଦକୁ ପୃଥକ୍ କରିପାରୁ ନାହିଁ, ସେତେବେଳେ ଏହି ଓଁକାର ଓ ନିତ୍ୟ–ସ୍ଫୋଟ ମଧ୍ୟରେ ନିତ୍ୟସମ୍ବନ୍ଧ ବର୍ତ୍ତମାନ । ସୁତରାଂ ଅନାୟାସରେ ମନେ କରାଯାଇପାରେ, ସମୁଦାୟ ନାମରୂପର ଜନକସ୍ୱରୂପ ଓଁ କାରରୂପକ ଏହି ପବିତ୍ରତମ ଶବ୍ଦରୁ ଜଗତ୍ ସୃଷ୍ଟ ହୋଇଛି । ତେବେ ଯଦି କହ ଯେ, ଶବ୍ଦ ଓ ଭାବ ନିତ୍ୟସମ୍ବନ୍ଧ ଅଟେ, କିନ୍ତୁ ଗୋଟିଏ ଭାବର ବାଚକ ଅନନ୍ତ ଶବ୍ଦ ଥାଇପାରେ; ସୁତରାଂ ସମୁଦାୟ ଜଗତର: ଅଭିବ୍ୟକ୍ତିର କାରଣସ୍ୱରୂପ ଭାବର ବାଚକ ଯେ ଗୋଟିଏ ମାତ୍ର ଓଁକାର ତାହାର କୌଣସି ଅର୍ଥ ନାହିଁ । ଏ କଥା କହିଲେ ଆମର ଉତ୍ତର ଏହି ଯେ, ଓଁକାର ହିଁ ଏହିରୂପ ସର୍ବଭାବବ୍ୟାପୀ ବାଚକ ଶବ୍ଦ; ଆଉ କୌଣସି ଶବ୍ଦ ଏତତ୍‌ତୁଲ୍ୟ ନୁହେଁ । ସ୍ଫୋଟ ହିଁ ସମୁଦାୟ ଭାବର ଉପାଦାନ, ଅଥଚ ଏହା କୌଣସି ପୂର୍ଣ୍ଣବିକଶିତ ଭାବ ନୁହେଁ; ଅର୍ଥାତ୍ ବିଭିନ୍ନ ଭାବଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରେ ପରସ୍ପରର ଯେଉଁ ପ୍ରଭେଦ, ତାହା ଯଦି ଦୂର କରି ଦିଆଯାଏ, ତାହାହେଲେ ଏହି ସ୍ଫୋଟ ହିଁ ଅବଶିଷ୍ଟ ରହିବ । ଆଉ ଯେତେବେଳେ ଯେକୌଣସି ବାଚକ ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ଅବ୍ୟକ୍ତ ସ୍ଫୋଟକୁ ପ୍ରକାଶ କରିବାକୁ ହେଲେ ଏହା ତାକୁ ଏତେଦୂର ବିଶିଷ୍ଟକରିପକାଏ ଯେ, ସେଥିରେ ଆଉ ସ୍ଫୋଟତ୍ୱ ରହେ ନାହିଁ, ସେତେବେଳେ ଯେଉଁ ଶବ୍ଦ ଦ୍ୱାରା ଏହା ଖୁବ୍ ଅଳ୍ପ ପରିମାଣରେ ବିଶେଷଭାବାପନ୍ନ ହୁଏ ଏବଂ ଯାହା ଯଥାସମ୍ଭବ ଏହାର ସ୍ୱରୂପ ପ୍ରକାଶ କରେ, ତାହା ହିଁ ଏହାର ସର୍ବାପେକ୍ଷା ପ୍ରକୃତ ବାଚକ–ଓଁକାର, କେବଳମାତ୍ର ଓଁକାର ହିଁ ଏହିପରି । କାରଣ ଅ, ଉ, ମ–ଏହି ତିନୋଟି ଅକ୍ଷର ଏକତ୍ର 'ଅଉମ' ଏହିପରି ଉଚ୍ଚାରିତ ହେଲେ ଏହାର ସର୍ବପ୍ରକାର ଶବ୍ଦର ସାଧାରଣ ବାଚକ ହୋଇପାରେ । 'ଅ' ସମୁଦାୟ ଶବ୍ଦ ମଧ୍ୟରେ ସର୍ବାପେକ୍ଷା ଅଳ୍ପ ବିଶେଷଭାବାପନ୍ନ । ଏହି କାରଣରୁ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଗୀତାରେ କହିଛନ୍ତି, "ମୁଁ ଅକ୍ଷରମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଅକାର" ।[୧] ଆଉ ଅନ୍ୟ ସବୁ ସ୍ପଷ୍ଟୋଚ୍ଚାରିତ ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକ ମୁଖଗହ୍ୱର ମଧ୍ୟରେ ଜିହ୍ୱାମୂଳଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଓଷ୍ଠ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସ୍ପର୍ଶ କରି

[୧] ଅକ୍ଷରାଣାମକାରୋଽସ୍ମି —ଗୀତା ୧୦/୩୩

ଉଚ୍ଚାରିତ ହୁଏ । 'ଅ' କଣ୍ଠରୁ ଉଚ୍ଚାରିତ; 'ମ' ଶେଷ ଓଷ୍ଠଶବ୍ଦ । ଆଉ 'ଉ' ଜିହ୍ୱାମୂଳରୁ ଯେଉଁ ଶକ୍ତି ଆରମ୍ଭ ହୋଇ ଓଷ୍ଠରେ ଶେଷ ହୁଏ; ସେହି ଶକ୍ତିଟି ଯେପରି ଗଡ଼ି ଗଡ଼ି ଯାଇଛି, ଏହି ଭାବ ପ୍ରକାଶ କରେ । ପ୍ରକୃତରୂପେ ଉଚ୍ଚାରିତ ହେଲେ ଏହି ଓଁକାର ସମୁଦାୟ ଶବ୍ଦୋଚ୍ଚାରଣ ବ୍ୟାପାରଟିର ସୂଚକ; ଆଉ କୌଣସି ଶବ୍ଦର ସେ ଶକ୍ତି ନାହିଁ । ସୁତରାଂ ଏହା ହିଁ ସ୍ଫୋଟର ଠିକ୍ ଉପଯୋଗୀବାଚକ, ଏବଂ ଏହି ସ୍ଫୋଟ ହିଁ ଓଁକାରର ପ୍ରକୃତ ବାଚ୍ୟ । ଆଉ ବାଚକ ବାଚ୍ୟଠାରୁ ପୃଥକୀକୃତ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ; ସୁତରାଂ ଏହି ଓଁ ଏବଂ ସ୍ଫୋଟ ଗୋଟିଏ ପଦାର୍ଥ । ଯେହେତୁ ଏହି ସ୍ଫୋଟ ବ୍ୟକ୍ତ ଜଗତର ସୂକ୍ଷ୍ମତମାଂଶ ବୋଲି ଈଶ୍ୱରଙ୍କର ଖୁବ୍ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଏବଂ ଈଶ୍ୱରୀୟ ଜ୍ଞାନର ପ୍ରଥମ ପ୍ରକାଶ । ସେହି ହେତୁ ଓଁକାର ହିଁ ଈଶ୍ୱରଙ୍କର ପ୍ରକୃତ ବାଚକ । ସେହି ଏକମାତ୍ର ଅଖଣ୍ଡ ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ଯେପରି ଅପୂର୍ଣ୍ଣ ଜୀବାତ୍ମାଗଣ ବିଶେଷ ବିଶେଷ ଭାବରେ ଓ ବିଶେଷ ବିଶେଷ ଗୁଣଯୁକ୍ତରୂପେ ଚିନ୍ତା କରିପାରନ୍ତି, ସେହିପରି ତାଙ୍କର ଦେହରୂପ ଏହି ଜଗତ ଓ ସାଧକର ମନୋଭାବାନୁଯାୟୀ ଭିନ୍ନରୂପରେ ଚିନ୍ତା କରିବାକୁ ହେବ ।

ଉପାସକର ମନରେ ଯେତେବେଳେ ଯେଉଁ ତତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରବଳ ଥାଏ, ସେତେବେଳେ ତାହାର ସେହି ଭାବ ହିଁ ଉଦିତ ହୁଏ । ଏହାର ଫଳ ଏହି ଯେ, ଏକମାତ୍ର ବ୍ରହ୍ମ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ରୂପରେ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଗୁଣପ୍ରାଧାନ୍ୟରେ ଦୃଷ୍ଟ ହେବେ; ଆଉ ସେହି ଏକ ଜଗତ୍ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ରୂପରେ ପ୍ରତିଭାତ ହେବ । ସର୍ବାପେକ୍ଷା ଅଳ୍ପ ବିଶେଷଭାବାପନ୍ନ ସାର୍ବଭୌମ ବାଚକ ଓଁ କାରରେ ଯେପରି ବାଚ୍ୟ ଓ ବାଚକ ଘନିଷ୍ଠ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସମ୍ବନ୍ଧ, ତଦ୍ରୂପ ଏହି ବାଚ୍ୟ–ବାଚକର ଅବିଚ୍ଛିନ୍ନ ସମ୍ବନ୍ଧ ଭଗବାନଙ୍କର ଓ ଜଗତର ବିଶେଷ ବିଶେଷ ଖଣ୍ଡଭାବ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଯୁଜ୍ୟ ହେବ । ଆଉ ଏହି ସମସ୍ତଙ୍କର ବିଶେଷ ବିଶେଷ ବାଚକ ଶବ୍ଦ ଥିବା ଆବଶ୍ୟକ । ମହାପୁରୁଷମାନଙ୍କର ଗଭୀର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଅନୁଭୂତିରୁ ଉଦ୍‌ଧୃତ ଏହି ବାଚକ ଶବ୍ଦସମୂହ ଯଥାସମ୍ଭବ ଭଗବାନ୍ ଓ ଜଗତର ଏହି ବିଶେଷ ବିଶେଷ ଖଣ୍ଡ–ଭାବକୁ ପ୍ରକାଶ କରନ୍ତି । ଯେପରି ଓଁକାର ଅଖଣ୍ଡ ବ୍ରହ୍ମବାଚକ, ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ମନ୍ତ୍ରଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟ ସେହି ପରମପୁରୁଷଙ୍କର ଖଣ୍ଡଭାବଗୁଡ଼ିକର ବାଚକ । ଏହି ସବୁ ହେଲା ଭଗବଦ୍‌ଧ୍ୟାନ ଓ ପ୍ରକୃତ ଜ୍ଞାନଲାଭର ସହାୟ ।

ପ୍ରତୀକ ଓ ପ୍ରତିମା–ଉପାସନା

ଏହିଥର ପ୍ରତୀକୋପାସନା ଓ ପ୍ରତିମାପୂଜା ବିଷୟରେ ସମାଲୋଚନାର ସମୟ ଆସିଲା । ପ୍ରତୀକ ଅର୍ଥ ଯେଉଁସବୁ ବସ୍ତୁ ଅଳ୍ପ ବହୁତେ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ପରିବର୍ତ୍ତେ ଉପାସନାର ଯୋଗ୍ୟ । ପ୍ରତୀକରେ ଭଗବଦୁପାସନାର ଅର୍ଥ କଅଣ ? ଭଗବାନ ରାମାନୁଜ କହିଛନ୍ତି, ''ବ୍ରହ୍ମ ନୁହନ୍ତି ଏପରି ବସ୍ତୁରେ ବ୍ରହ୍ମବୁଦ୍ଧି କରି ବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ଅନୁସନ୍ଧାନକୁ ପ୍ରତୀକୋପାସନା କୁହାଯାଏ ।''[୧] ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ କହିଛନ୍ତି,

---

[୧] ଅବ୍ରହ୍ମଣି ବ୍ରହ୍ମଦୃଷ୍ଟ୍ୟାଽନୁସନ୍ଧାନମ୍ ।

—ବ୍ରହ୍ମସୂତ୍ର, ୪ର୍ଥ ଅ, ୧ମ ପାଦ, ୫ମ ସୂତ୍ରର ରାମାନୁଜଭାଷ୍ୟ ।

''ମନକୁ ବ୍ରହ୍ମରୂପରେ ଉପାସନା କରିବା, ଏହା ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ; 'ଆକାଶ– ବ୍ରହ୍ମ, ଏହା ଆଧିଦୈବିକ'' । ମନ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଓ ପ୍ରତୀକ ଆକାଶ ବାହ୍ୟ ପ୍ରତୀକ—ଏହି ଉଭୟଙ୍କୁ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ବିନିମୟରେ ଉପାସନା କରିବାକୁ ହେବ । ''ଏହିପରି, 'ଆଦିତ୍ୟ ହିଁ ବ୍ରହ୍ମ, ଏହା ହିଁ ଆଦେଶ' ... 'ଯେଉଁ ଲୋକ ନାମକୁ ବ୍ରହ୍ମରୂପରେ ଉପାସନା କରନ୍ତି' ଇତ୍ୟାଦି ସ୍ଥଳରେ ପ୍ରତୀକୋପାସନା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସଂଶୟ ହୁଏ'' ।[୧] ପ୍ରତୀକ ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ—ବାହ୍ୟ ଦିଗକୁ ଯିବା, ଆଉ ପ୍ରତୀକୋପାସନା—ଅର୍ଥରେ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ପରିବର୍ତ୍ତେ ଏପରି ଏକ ବସ୍ତୁର ଉପାସନା, ଯାହା ଏକାଂଶରେ ଅଥବା ଅନେକାଂଶରେ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ଖୁବ୍ ସନ୍ନିହିତ କିନ୍ତୁ ବ୍ରହ୍ମ ନୁହନ୍ତି । ଶ୍ରୁତିରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ପ୍ରତୀକ ପରି ପୁରାଣ ତନ୍ତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ଅନେକ ପ୍ରତୀକର ବର୍ଣ୍ଣନା ଅଛି । ସମୁଦାୟ ପିତୃ–ଉପାସନା ଓ ଦେବୋପାସନାକୁ ଏହି ପ୍ରତିକୋପାସନାର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ କରାଯାଇପାରେ ।

ବର୍ତ୍ତମାନ କଥା ଏହି, ଈଶ୍ୱରଙ୍କୁ ଏବଂ କେବଳ ଈଶ୍ୱରଙ୍କୁ ଉପାସନାର ନାମ ହିଁ ଭକ୍ତି । ଦେବ, ପିତୃ ଅଥବା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଉପାସନା ଭକ୍ତିଶବ୍ଦବାଚ୍ୟ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଉପାସନା କର୍ମକାଣ୍ଡର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ; ଏହା ଉପାସକକୁ କେବଳ କୌଣସି ପ୍ରକାର ସ୍ୱର୍ଗଭୋଗରୂପ ବିଶେଷ ଫଳ ପ୍ରଦାନ କରେ; କିନ୍ତୁ ଏଥିରେ ଭକ୍ତିର ଉଦୟ ହୁଏ ନାହିଁ—ଏହା ମୁକ୍ତି ମଧ୍ୟ ପ୍ରସବ କରିପାରେ ନାହିଁ । ସୁତରାଂ ଗୋଟିଏ କଥା ବିଶେଷରୂପେ ମନେ ରଖିବା ଆବଶ୍ୟକ, ଦାର୍ଶନିକ ଦୃଷ୍ଟିରେ ପରମବ୍ରହ୍ମଙ୍କଠାରୁ ଜଗତ୍କାରଣର ଉଚ୍ଚତମ ଧାରଣା ଆଉ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ, ପ୍ରତୀକୋପାସକ କିନ୍ତୁ ଅନେକ ସ୍ଥଳରେ ଏହି ପ୍ରତୀକକୁ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ଆସନରେ ବସାଇ ତାଙ୍କୁ ଆପଣାର ଆତ୍ମାସ୍ୱରୂପ ଚିନ୍ତା କରିପାରନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଏପରି ସ୍ଥଳେ ସେହି ଉପାସକଙ୍କୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଲକ୍ଷ୍ୟଭ୍ରଷ୍ଟ ହେବାକୁ ହେବ, କାରଣ ପ୍ରକୃତ ପ୍ରସ୍ତାବରେ କୌଣସି ପ୍ରତୀକ ହିଁ ଉପାସକର ଆତ୍ମା ହୋଇପାରେ ନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ଯେଉଁଠାରେ ବ୍ରହ୍ମ ଉପାସ୍ୟ, ଆଉ ପ୍ରତୀକ କେବଳ ତାଙ୍କର ପ୍ରତିନିଧିସ୍ୱରୂପ, ଅଥବା ତାଙ୍କର ଉଦ୍ଦୀପକ କାରଣ ମାତ୍ର, ଅର୍ଥାତ୍ ଯେଉଁଠାରେ ପ୍ରତୀକର ସହାୟତାରେ ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ଉପାସନା କରାଯାଏ, ପ୍ରତୀକକୁ ପ୍ରତୀକମାତ୍ର ନ ଦେଖି ଜଗତ୍କାରଣରୂପେ ଚିନ୍ତା କରାହୁଏ, ସେହିଠାରେ ଏହିପରି ଉପାସନା ବିଶେଷ ଉପକାରୀ । କେବଳ ତାହା ନୁହେଁ, ପ୍ରବର୍ତ୍ତକମାନଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଏହା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାବରେ ଅନିବାର୍ଯ୍ୟ । ସୁତରାଂ ଯେତେବେଳ କୌଣସି ଦେବତା ଅଥବା ଅନ୍ୟ ପ୍ରାଣୀକୁ ଏହି ଦେବତା ଅଥବା ପ୍ରାଣୀରୂପରେ ଉପାସନା କରାଯାଏ, ସେତେବେଳେ ଏପରି ଉପାସନାକୁ ଗୋଟିଏ ଧର୍ମମାତ୍ର କୁହାଯାଇପାରେ । ଆଉ ଏହା ଗୋଟିଏ ବିଦ୍ୟା ବୋଲି ଉପାସକ ସେହି ବିଶେଷ ବିଦ୍ୟାର ଫଳ ଲାଭ କରିଥାଏ । କିନ୍ତୁ ଯେତେବେଳେ କୌଣସି ଦେବତା ବା ଅନ୍ୟ ପ୍ରାଣୀ ବ୍ରହ୍ମରୂପରେ ଦୃଷ୍ଟ ଓ ଉପାସିତ ହୁଅନ୍ତି, ସେତେବେଳେ ତାହା ଈଶ୍ୱରୋପାସନାର ସହିତ ତୁଲ୍ୟଫଳ ହୋଇଯାଏ । ଏଥିରୁ ବୁଝାଯାଏ, ଅନେକ ସ୍ଥଳରେ ଶ୍ରୁତି, ସ୍ମୃତି ସର୍ବତ୍ର କୌଣସି

[୧] ମନୋ ବ୍ରହ୍ମେତ୍ୟୁପାସୀତେତ୍ୟଧ୍ୟାତ୍ମମ୍ । ଅଥାଧିଦୈବତମାକାଶୋ ବ୍ରହ୍ମେତି ।

ତଥା ଆଦିତ୍ୟୋ ବ୍ରହ୍ମେତ୍ୟାଦେଶଃ । ସ ଯୋ ନାମବ୍ରହ୍ମେତ୍ୟୁପାସ୍ତେ ଇତ୍ୟେବମାଦିଷୁ ପ୍ରତୀକୋପାସନେଷୁ ସଂଶୟଃ ।

—ବ୍ରହ୍ମସୂତ୍ର, ୩ୟ ଅଧ୍ୟାୟ, ୧ମ ପାଦ, ୪ର୍ଥ ସୂତ୍ରର ଶାଙ୍କରଭାଷ୍ୟ

ଦେବତା ବା ମହାପୁରୁଷ ଅଥବା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଅଲୌକିକ ପୁରୁଷଙ୍କର ଦେବତ୍ୱ ପ୍ରଭୃତି ଭୁଲିଯାଇ ସେମାନଙ୍କୁ ବ୍ରହ୍ମରୂପରେ କାହିଁକି ଉପାସନା କରାଯାଏ । ଅଦ୍ୱୈତବାଦୀ କହନ୍ତି, ''ନାମରୂପ ବାଦ ଦେଲେ ସକଳ ବସ୍ତୁ କଅଣ ବ୍ରହ୍ମ ନୁହନ୍ତି ?'' ବିଶିଷ୍ଟାଦ୍ୱୈତବାଦୀ କହନ୍ତି, ''ସେହି ପ୍ରଭୁ କଅଣ ସକଳର ଅନ୍ତରାତ୍ମା ନୁହନ୍ତି ?'' ଶଙ୍କର ତାଙ୍କର ବ୍ରହ୍ମସୂତ୍ର ଭାଷ୍ୟରେ କହିଛନ୍ତି, ''ଆଦିତ୍ୟାଦିଙ୍କ ଉପାସନାର ଫଳ ବ୍ରହ୍ମ ହିଁ ଦିଅନ୍ତି । କାରଣ ସେ ସମସ୍ତଙ୍କର ଅଧ୍ୟକ୍ଷ । ଯେପରି ପ୍ରତିମାଦିରେ ବିଷ୍ଣୁ ଆଦି ଦୃଷ୍ଟି ଆରୋପ କରିବାକୁ ହୁଏ, ସେହିପରି ପ୍ରତୀକରେ ମଧ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଦୃଷ୍ଟି ଆରୋପ କରିବାକୁ ହୁଏ; ସୁତରାଂ ଏଠାରେ ପ୍ରକୃତପକ୍ଷରେ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ଉପାସନା ହେଉଛି ବୋଲି ବୁଝିବାକୁ ହେବ''।[୧]

ପ୍ରତୀକ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯେଉଁସବୁ କଥା କୁହାଗଲା, ପ୍ରତିମା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମଧ୍ୟ ସେସବୁ କଥା ପ୍ରଯୁଜ୍ୟ ହେବ; ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରତିମା ଯଦି କୌଣସି ଦେବତା ବା ସାଧୁଙ୍କର ସୂଚକ ହୁଏ, ତାହାହେଲେ ସେପରି ଉପାସନାକୁ ଭକ୍ତି କୁହାଯିବ ନାହିଁ; ସୁତରାଂ ଏଥିରୁ ମଧ୍ୟ ମୁକ୍ତିଲାଭ ହେବ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ତାହା ସେହି ଏକ ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ସୂଚକ ହେଲେ ତାହାର ଉପାସନାରେ ଭକ୍ତିମୁକ୍ତି ଉଭୟ ହିଁ ଲାଭ ହୁଏ । ଜଗତର ପ୍ରଧାନ ପ୍ରଧାନ ଧର୍ମଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରେ ବେଦାନ୍ତ, ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଓ ଖ୍ରୀଷ୍ଟଧର୍ମର କୌଣସି କୌଣସି ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ପ୍ରତିମାପୂଜା ସମ୍ବନ୍ଧରେ କିଛିମାତ୍ର ଆପତ୍ତି ନାହିଁ । ବରଂ ସେମାନେ ଅବାଧରେ ପ୍ରତିମାର ସଦ୍‌ବ୍ୟବହାର କରିଥାଆନ୍ତି; କେବଳ ମୁସଲମାନ ଓ ପ୍ରୋଟେଷ୍ଟାଣ୍ଟ ଧର୍ମ ଏହି ସହାୟତାର ଆବଶ୍ୟକତା ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି ନାହିଁ । ତାହାହେଲେ ମଧ୍ୟ ମୁସଲମାନମାନେ ସେମାନଙ୍କର ସାଧୁ-ସନ୍ଥ ଓ ଶହୀଦ ମାନଙ୍କର କବରକୁ ଏକ ଭାବରେ ପ୍ରତିମା ସ୍ଥାନରେ ବ୍ୟବହାର କରିଥାଆନ୍ତି । ପ୍ରୋଟେଷ୍ଟାଣ୍ଟମାନେ ଧର୍ମରେ ବାହ୍ୟସହାୟତାର ଆବଶ୍ୟକତା ଉଡ଼ାଇଦେଇ ପ୍ରତିଦିନ କ୍ରମଶଃ ଉଚ୍ଚ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଭାବରୁ ବିଚ୍ୟୁତ ହୋଇ ପଡୁଛନ୍ତି । ଆଉ ଆଜିକାଲି ଖାଣ୍ଟି ପ୍ରୋଟେଷ୍ଟାଣ୍ଟଙ୍କ ସହିତ କେବଳ ନୀତିମାତ୍ରବାଦୀ ଅଗଷ୍ଟ କୋଁତେଙ୍କ ଶିଷ୍ୟ ଓ ଅଜ୍ଞେୟବାଦୀମାନଙ୍କର କୌଣସି ପ୍ରଭେଦ ନାହିଁ । ପୁଣି ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ବା ମୁସଲମାନ ଧର୍ମରେ ପ୍ରତିମାପୂଜାର ଯେଉଁ ଟିକକ ଅବଶିଷ୍ଟ ଅଛି, ସେହିତକ କେବଳ ତାହା ଯହିଁରେ ପ୍ରତୀକ ବା ପ୍ରତିମାମାତ୍ର ଉପାସିତ ହୁଏ, ଅର୍ଥାତ୍ ବ୍ରହ୍ମଦୃଷ୍ଟିସୌକାର୍ଯ୍ୟାର୍ଥେ ନୁହେଁ । ସୁତରାଂ ଏହା ବେଶୀ ହେଲେ କର୍ମକାଣ୍ଡର ଅନ୍ତର୍ଗତମାତ୍ର । ଅତଏବ ଏଥିରୁ ମୁକ୍ତି ବା ଭକ୍ତି କିଛିମାତ୍ର ଲାଭ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ଏହିପରି ପ୍ରତିମାପୂଜାରେ ଆତ୍ମା ଈଶ୍ୱର ଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟ ବସ୍ତୁରେ ଆତ୍ମସମର୍ପଣ କରନ୍ତି; ସୁତରାଂ ପ୍ରତିମା, କବର, ମନ୍ଦିର ଇତ୍ୟାଦିର ଏହିପରି ବ୍ୟବହାରକୁ ହିଁ ପ୍ରକୃତ ପୁତ୍ତଳିକାପୂଜା ବୋଲାଯାଏ । କିନ୍ତୁ ତାହା ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଏହା କୌଣସି ପାପକର୍ମ ନୁହେଁ ବା ଅନ୍ୟାୟ ନୁହେଁ । ଏହା ଗୋଟିଏ କର୍ମ ମାତ୍ର-ଉପାସକମାନେ ଏହାର ଫଳ ନିଶ୍ଚୟ ପାଇଥାଆନ୍ତି ।

---

୧ ଆଦିତ୍ୟାଦ୍ୟୁପାସନେଽପି ବ୍ରହ୍ମୈବ ଦାସ୍ୟତି ସର୍ବାଧ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱାତ୍ । ... ଈଦୃଶଂ ଚାତ୍ର ବ୍ରାହ୍ମଣ ଉପାସ୍ୟତ୍ୱଂ ଯତ୍ ପ୍ରତୀକେଷୁ ତଦ୍‌ଦୃଷ୍ଟ୍ୟଧ୍ୟାରୋପଣଂ—ପ୍ରତିମାଦିଷୁ ଇବ ବିଷ୍ଣ୍ୱାଦୀନାମ !

—ବ୍ରହ୍ମସୂତ୍ର, ୪ର୍ଥ ଅଧ୍ୟାୟ, ୧ମ ପାଦ, ୫ମ ସୂତ୍ରର ଶାଙ୍କରଭାଷ୍ୟ

ଇଷ୍ଟନିଷ୍ଠା

ବର୍ତ୍ତମାନ ଆମମାନଙ୍କୁ ଇଷ୍ଟନିଷ୍ଠା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆଲୋଚନା କରିବାକୁ ହେବ । ଯେ ଭକ୍ତ ହେବାକୁ ଚାହେଁ, ସେ ଜାଣିବା ଉଚିତ, 'ଯେତେ ମତ ସେତେ ପଥ'—ସେ ଜାଣିବା ଉଚିତ ଯେ, ବିଭିନ୍ନ ଧର୍ମ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ସେହି ଏକ ଭଗବାନଙ୍କ ମହିମାର ବିଭିନ୍ନ ବିକାଶ ମାତ୍ର । "ଲୋକମାନେ ତୁମକୁ ବିଭିନ୍ନ ନାମରେ ଡାକିଥାଆନ୍ତି—ଲୋକେ ତୁମକୁ ଯେପରି କି ବିଭିନ୍ନ ନାମରେ ଭାଗ ଭାଗ କରି ପକାଇଛନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ସେହି ପ୍ରତ୍ୟେକ ନାମରେ ଯେପରି ତୁମର ପୂର୍ଣ୍ଣ ଶକ୍ତି ବିଦ୍ୟମାନ । ଯେଉଁ ଉପାସକ ଯେଉଁ ଭାବରେ ଉପାସନା କରିବାକୁ ଭଲପାଆନ୍ତି, ତାଙ୍କ ନିକଟରେ ତୁମେ ସେହି ନାମ ଭିତରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥାଅ । ତୁମ ପ୍ରତି ଆତ୍ମାର ଐକାନ୍ତିକ ଅନୁରାଗ ଥିଲେ ତୁମକୁ ଡାକିବାର ମଧ୍ୟ କୌଣସି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ କାଳ ନାହିଁ । ତୁମ ନିକଟକୁ ଏତେ ସହଜରେ ଯିବାକୁ ହୁଏ, କିନ୍ତୁ ମୋର ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟ ଯେ, ତୁମ ପ୍ରତି ମୋର ଅନୁରାଗ ଜନ୍ମିଲା ନାହିଁ ।"[୧] କେବଳ ସେତିକି ନୁହେଁ, ଭକ୍ତମାନଙ୍କର ଉଚିତ ଯେ ସେମାନେ ଯେପର ବିଭିନ୍ନ ସଂପ୍ରଦାୟର ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ମହାତେଜସ୍ୱୀ ଜ୍ୟୋତିର ତନୟଗଣଙ୍କୁ ଘୃଣା ନ କରନ୍ତି; ଏପରି କି, ସେମାନଙ୍କର ଦୋଷଦୃଷ୍ଟିବିଷୟରେ ମଧ୍ୟ ବିଶେଷ ସତର୍କ ରହନ୍ତି; ସେମାନଙ୍କର ନିନ୍ଦା ଶୁଣିବା ମଧ୍ୟ ଏମାନଙ୍କର ଉଚିତ ନୁହେଁ; ଅବଶ୍ୟ ଏପରି ଲୋକ ଅତି ଅଳ୍ପ ଅଛନ୍ତି, ଯେଉଁମାନେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ରୂପରେ ମହାଉଦାରତାସମ୍ପନ୍ନ ଓ ଅପରର ଗୁଣ ନିରୀକ୍ଷଣ କରିବାରେ ସମର୍ଥ ଅଥଚ ଗଭୀର ଭଗବତ୍ ପ୍ରେମସମ୍ପନ୍ନ । ସଚରାଚର ଦେଖାଯାଏ, ଉଦାରଭାବାପନ୍ନ ସମ୍ପ୍ରଦାୟସବୁ ପ୍ରେମର ଗଭୀରତା ହରାଇ ବସନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କ ନିକଟରେ ଧର୍ମ ଏକପ୍ରକାର ରାଜନୈତିକ ଓ ସାମାଜିକ ଉଭୟ ଭାବାପନ୍ନ କୌଣସି ସମିତିର ସଭ୍ୟମାନଙ୍କର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ପରି ହୋଇ ପଡ଼େ । ଆଉ ଖୁବ୍ ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ ସାମ୍ପ୍ରଦାୟିକଗଣ ନିଜ ନିଜର ଇଷ୍ଟ ପ୍ରତି ଖୁବ୍ ଭକ୍ତିସମ୍ପନ୍ନ ସତ୍ୟ, କିନ୍ତୁ ସେମାନଙ୍କର ଏହି ଭକ୍ତି ଅପରସକଳ ସମ୍ପ୍ରଦାୟର (ଯେଉଁମାନଙ୍କ ମତ ସହିତ ସେମାନଙ୍କର ସାମାନ୍ୟ ଟିକିଏ ସୁଦ୍ଧା ପାର୍ଥକ୍ୟ ଅଛି) ଉପରେ ଘୃଣାରୂପ ଭିତ୍ତି ଉପରେ ସ୍ଥାପିତ । ଈଶ୍ୱରେଚ୍ଛାରେ ଜଗତ୍ ପରମ ଉଦାର, ଅଥଚ ଗଭୀରପ୍ରେମସମ୍ପନ୍ନ ଜନଗଣଙ୍କଦ୍ୱାରା ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇପାରିଲେ ଭାରୀ ଭଲ ହୋଇଥାଆନ୍ତା, କିନ୍ତୁ ଏପରି ମହାତ୍ମାଙ୍କ ସଂଖ୍ୟା ଅତି ଅଳ୍ପ ଏବଂ ସେମାନେ ମଧ୍ୟ ଅକାଳେ ସକାଳେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି । ତଥାପି ଆମେ ଜାଣୁ, ଜଗତର ଅନେକ ଲୋକଙ୍କୁ ଏହିପରି ଗଭୀରତା ଓ ଉଦାରତାର ଅପୂର୍ବ ସମ୍ମେଳନରୂପ ଆଦର୍ଶରେ ଶିକ୍ଷିତ କରିବା ସମ୍ଭବ ଏବଂ ଏହାର ଉପାୟ ଏହି ଇଷ୍ଟନିଷ୍ଠା । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଧର୍ମର, ପ୍ରତିଟି ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ମନୁଷ୍ୟକୁ କେବଳ ନିଜର ଆଦର୍ଶ ଦେଖାଇ ଦିଏ । କିନ୍ତୁ ସନାତନ ବୈଦାନ୍ତିକ ଧର୍ମ ଭଗବାନଙ୍କର ସେହି

---

[୧] ନାମ୍ନାମକାରି ବହୁଧା ନିଜସର୍ବଶକ୍ତି—
ସ୍ତତ୍ରାର୍ପିତା ନିୟମିତଃ ସ୍ମରଣେ ନ କାଳଃ ।
ଏତାଦୃଶୀ ତବ କୃପା ଭଗବନ୍ ମମାପି ।
ଦୁର୍ଦ୍ଦୈବମୀଦୃଶମିହାଜନି ନାନୁରାଗଃ ॥ —ଶିକ୍ଷାଷ୍ଟକ, ଶ୍ରୀ କୃଷ୍ଣଚୈତନ୍ୟ

ମନ୍ଦିରର ଅଭ୍ୟନ୍ତର ଦେଶରେ ପ୍ରବେଶ କରିବା ପାଇଁ ଅନନ୍ତ ଦ୍ୱାର ଖୋଲି ଦେଇଛନ୍ତି ଏବଂ ମାନବ ସମକ୍ଷରେ ଏକ ପ୍ରକାର ଅସଂଖ୍ୟ ଆଦର୍ଶରାଶି ସ୍ଥାପନ କରିଛନ୍ତି । ସେହି ଆଦର୍ଶଗୁଡ଼ିକରୁ ପ୍ରତ୍ୟେକଟି ସେହି ଅନନ୍ତସ୍ୱରୂପର ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ବିକାଶ ମାତ୍ର । ପରମ କରୁଣାପରବଶ ହୋଇ ବେଦାନ୍ତ ମୁମୁକ୍ଷୁ ନରନାରୀମାନଙ୍କୁ ଅତୀତ ଓ ବର୍ତ୍ତମାନରେ ମହିମାନ୍ୱିତ ଈଶ୍ୱରତନୟ ବା ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ମାନବୀୟ ଅବତାରଗଣଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ମନୁଷ୍ୟଜୀବନର ବାସ୍ତବ ଘଟଣାବଳୀ ପରି କଠିନ ପର୍ବତ କାଟି ବିଭିନ୍ନ ପଥ ଦେଖାଇ ଦେଇଛନ୍ତି । ଆଉ ବାହୁ ପ୍ରସାରିତ କରି ସମସ୍ତଙ୍କୁ, ଏପରି କି ଭବିଷ୍ୟତ ମନୁଷ୍ୟମାନଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ସେହି ସତ୍ୟ ଓ ଆନନ୍ଦର ଧାମକୁ ଆହ୍ୱାନ କରୁଛନ୍ତି, ଯେଉଁଠାରେ ମାନବାତ୍ମା ମାୟାଜାଲରୁ ମୁକ୍ତ ହୋଇ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ସ୍ୱାଧୀନତା ଓ ଅନନ୍ତ ଆନନ୍ଦ ଅବସ୍ଥାକୁ ଉନ୍ନୀତ ହୋଇଥାଏ ।

ଅତଏବ ଭକ୍ତିଯୋଗ ଭଗବତ୍‌ପ୍ରାପ୍ତିର ବିଭିନ୍ନ ପଥମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କୌଣସିଟିକୁ ଘୃଣା ବା ଅସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ପୂର୍ଣ୍ଣତଃ ନିଷେଧ କରନ୍ତି । ତଥାପି ଯେତେ ଦିନ ଗଛଟି ଛୋଟ ଥାଏ, ସେତେଦିନ ତାକୁ ବାଡ଼ ଦେଇ ରକ୍ଷା କରିବାକୁ ହେବ । ଅପକ୍ୱ ଅବସ୍ଥାରେ ଏକାଥରକେ ନାନା ପ୍ରକାର ଭାବ ଓ ଆଦର୍ଶ ସମ୍ମୁଖରେ ରଖିଲେ ଧର୍ମରୂପକ କୋମଳ ଲତିକା ମରିଯିବ । ଅନେକ ଲୋକ ଧର୍ମରେ ଉଦାର ଭାବ ନାମରେ ଅନବରତ ଭାବ ପରିବର୍ତ୍ତନ କରି ନିଜର ବୃଥା କୌତୂହଳମାତ୍ର ଚରିତାର୍ଥ କରନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ନୂତନ ନୂତନ ବିଷୟ ଶୁଣିବା ଯେପରି ଏକ ରୋଗ, ଏକ ପ୍ରକାର ନିଶାର ମୋହପରି ଛିଡ଼ା ହୁଏ । ସେମାନେ ଟିକିଏ ସାମୟିକ ସ୍ନାୟବୀୟ ଉତ୍ତେଜନା ଚାହାଁନ୍ତି, ତାହା ଛାଡ଼ିଗଲେ ସେମାନେ ଆଉ ଗୋଟିଏ ଲାଗି ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୁଅନ୍ତି । ଧର୍ମ ସେମାନଙ୍କ ନିକଟରେ ଅଫିମନିଶା ପରି କାର୍ଯ୍ୟକରେ ଏବଂ ସେହି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମଧ୍ୟ ସେମାନଙ୍କର ସୀମା । ଭଗବାନ ଶ୍ରୀରାମକୃଷ୍ଣ କହନ୍ତି—"ସମୁଦ୍ରରେ ଏକପ୍ରକାର ଶାମୁକା ଅଛି, ତାହା ସଦାସର୍ବଦା ଆଁ କରି ଜଳ ଉପରେ ଭାସୁଥାଏ, କିନ୍ତୁ ସ୍ୱାତିନକ୍ଷତ୍ରର ବିନ୍ଦୁଏ ଜଳ ମୁଖରେ ପଡ଼ିଲେ ତାହା ମୁଖ ବନ୍ଦ କରି ଏକାଥରକେ ଜଳଗର୍ଭକୁ ଚାଲିଯାଏ, ଆଉ ଉପରକୁ ଆସେ ନାହିଁ । ତତ୍ତ୍ୱପିପାସୁ ବିଶ୍ୱାସୀ ସାଧକ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ଗୁରୁମନ୍ତ୍ରରୂପକ ବିନ୍ଦୁଏ ଜଳ ପାଇଲେ ସାଧନାର ଅଗାଧ ଜଳରେ ଏକାବେଳେକେ ବୁଡ଼ିଯାଆନ୍ତି, ଆଉ ଅନ୍ୟ ଆଡ଼କୁ ଅନାଇ ଦେଖନ୍ତି ନାହିଁ ।"

ଏହି ଉଦାହରଣରେ ଇଷ୍ଟନିଷ୍ଠା–ଭାବଟି ଯେପରି ହୃଦୟସ୍ପର୍ଶୀ କବିତ୍ୱର ଭାଷାରେ ପ୍ରସ୍ଫୁଟିତ ହୋଇଛି, ଆଉ ସେପରି କେଉଁଠାରେ ହୋଇନାହିଁ । ପ୍ରବର୍ତ୍ତକଙ୍କର ଏହି ଏକନିଷ୍ଠା ନ ଥିଲେ ଚଳିବ ନାହିଁ । ହନୁମାନପରି ସେମାନଙ୍କର ଜାଣିବା ଉଚିତ, "ଯଦିଚ ଲକ୍ଷ୍ମୀପତି ଓ ସୀତାପତି ପରମାତ୍ମାରୂପେ ଅଭେଦ, ତଥାପି କମଳଲୋଚନ ରାମ ହିଁ ମୋର ସର୍ବସ୍ୱ" ।[୧] ଅଥବା ସାଧୁ ତୁଳସୀ ଦାସ ଯେପରି କହିଛନ୍ତି, "ସମସ୍ତଙ୍କର ସଙ୍ଗରେ ବସ, ସମସ୍ତଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ଆନନ୍ଦ କର, ସମସ୍ତଙ୍କର ନାମ ଗ୍ରହଣ

[୧] ଶ୍ରୀନାଥେ ଜାନକୀନାଥେ ଅଭେଦଃ ପରମାତ୍ମନି ।
ତଥାପି ମମ ସର୍ବସ୍ୱଃ ରାମଃ କମଳଲୋଚନଃ ॥

କର, ଯେ ଯାହା କହୁନା କାହିଁକି ସମସ୍ତଙ୍କୁ ହଁ ହଁ, କର, କିନ୍ତୁ ନିଜର ଭାବ ଦୃଢ଼ ରଖ ।''[୧] ସେମାନେ ମଧ୍ୟ ସେହି ଆଚାର ଅବଲମ୍ବନ କରିବା ଉଚିତ । ତାହାହେଲେ ଯଦି ଭକ୍ତିସାଧକ ଅକପଟ ହୁଅନ୍ତି, ତେବେ ଗୁରୁଦତ୍ତ ସେହି ବୀଜମନ୍ତ୍ରର ପ୍ରଭାବରେ ପରାଭକ୍ତି ଓ ପରମଜ୍ଞାନରୂପ ସୁବୃହତ୍ ବଟବିଟପୀ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇ ଶାଖା ପରେ ଶାଖା ଓ ମୂଳ ପରେ ମୂଳ ବିସ୍ତାର କରି ଧର୍ମରୂପ ସୁବୃହତ୍ କ୍ଷେତ୍ରକୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ରୂପେ ଆଚ୍ଛାଦନ କରିବ । ସେତେବେଳେ ପ୍ରକୃତ ଭକ୍ତ ଦେଖିବେ- ତାଙ୍କ ନିଜର ଇଷ୍ଟଦେବତା ବିଭିନ୍ନ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ମଧ୍ୟରେ ବିଭିନ୍ନ ନାମରେ ବିଭିନ୍ନ ରୂପରେ ଉପାସିତ ।

ଭକ୍ତିର ସାଧନ

ଭକ୍ତିଲାଭର ଉପାୟ ଓ ସାଧନସମ୍ବନ୍ଧରେ ଭଗବାନ ରାମାନୁଜ ତାଙ୍କର ବେଦାନ୍ତ ଭାଷ୍ୟରେ ଲେଖିଛନ୍ତି—

''ବିବେକ, ବିମୋକ, ଅଭ୍ୟାସ, କ୍ରିୟା, କଲ୍ୟାଣ, ଅନବସାଦ ଓ ଅନୁର୍ଦ୍ଧଷରୁ ଭକ୍ତିଲାଭ ହୁଏ'' । ବିବେକ ଅର୍ଥରେ ରାମାନୁଜଙ୍କ ମତରେ ଖାଦ୍ୟାଖାଦ୍ୟ ବିଚାର । ତାଙ୍କ ମତରେ ଖାଦ୍ୟଦ୍ରବ୍ୟର ଅଶୁଦ୍ଧି କାରଣ ତିନୋଟି: (୧) ଜାତିଦୋଷ ଅର୍ଥାତ୍ ଖାଦ୍ୟର ପ୍ରକୃତିଗତ ଦୋଷ; ଯଥା-ରସୁଣ, ପିଆଜ ପ୍ରଭୃତି ସ୍ୱଭାବତଃ ଅଶୁଚି ଖାଦ୍ୟର ଯେ ଦୋଷ; (୨) ଆଶ୍ରୟଦୋଷ ଅର୍ଥାତ୍ ପତିତ ଓ ଅଭିଶପ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତିର ହସ୍ତରେ ଖାଇଲେ ଯେ ଦୋଷ; (୩) ନିମିତ୍ତଦୋଷ ଅର୍ଥାତ୍ କୌଣସି ଅଶୁଚି ବସ୍ତୁର, ଯଥା—କେଶ, ଧୂଳି ଆଦି ସଂସ୍ପର୍ଶ ଜନିତ ଦୋଷ । ଶ୍ରୁତି କହନ୍ତି, ଶୁଦ୍ଧ ଆହାର କଲେ ଚିତ୍ତ ଶୁଦ୍ଧ ହୁଏ, ଚିତ୍ତ ଶୁଦ୍ଧ ହେଲେ ଭଗବାନଙ୍କୁ ସର୍ବଦା ସ୍ମରଣ କରିହୁଏ ।[୨] ରାମାନୁଜ ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟ ଉପନିଷଦ୍‌ରୁ ଏହି ବାକ୍ୟ ଉଦ୍ଧୃତ କରିଛନ୍ତି ।

ଏହି ଖାଦ୍ୟାଖାଦ୍ୟ ବିଚାର ଭକ୍ତିମାର୍ଗାବଲମ୍ବୀଗଣଙ୍କ ମତରେ ଚିରକାଳ ଗୋଟିଏ ଗୁରୁତର ବିଷୟ ବୋଲି ପରିଗଣିତ ହୋଇଛି । ଅନେକ ଭକ୍ତସମ୍ପ୍ରଦାୟ ଏ ବିଷୟଟିକୁ ଅନେକରୂପେ ଅସ୍ୱାଭାବିକ କରିପକାଇଛନ୍ତି ସତ୍ୟ, କିନ୍ତୁ ଏହା ମଧ୍ୟରେ ଗୋଟିଏ ଗୁରୁତର ସତ୍ୟ ଅନ୍ତର୍ନିହିତ ଅଛି । ଆମର ମନେରଖିବା ଉଚିତ, ସାଂଖ୍ୟଦର୍ଶନ ମତରେ ସତ୍ତ୍ୱ, ରଜଃ, ତମଃ—ଏହି ତିନିଗୁଣର ସାମ୍ୟାବସ୍ଥା ପ୍ରକୃତି । ଏବଂ ଏହି ତିନୋଟି ଗୁଣ ବୈଷମ୍ୟାବସ୍ଥା ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ଜଗତ୍‌ରୂପେ ପରିଣତ ହୁଅନ୍ତି, ସେମାନେ ପ୍ରକୃତିର ଗୁଣ ଓ ଉପାଦାନ ଉଭୟ; ସୁତରାଂ ସେହି ସକଳ ଉପାଦାନ ଦ୍ୱାରା ସମୁଦାୟ ନର ଦେହ ନିର୍ମିତ । ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସତ୍ତ୍ୱପଦାର୍ଥର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ହିଁ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଉନ୍ନତି

୧ ସବ୍‌ସେ ବସିୟେ ସବ୍‌ସେ ରସିୟେ ସବ୍‌କା ଲିଜିୟେ ନାମ୍ ।
ହାଁଜି ହାଁଜି କର୍‌ତେ ରହିୟେ ବୈଠିୟେ ଆପ୍‌ନା ଠାମ୍ ॥
—ତୁଳସୀ ଦାସଜୀଙ୍କ କୃତ ଦୋହା ।

୨ ଆହାରଶୁଦ୍ଧୌ ସତ୍ତ୍ୱଶୁଦ୍ଧି ସତ୍ତ୍ୱଶୁଦ୍ଧୌ ଧ୍ରୁବା ସ୍ମୃତିଃ ।
—ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟ ଉପନିଷଦ୍, ୭ମ ପ୍ରଃ, ୨୬ଶ ଖଣ୍ଡ ।

ପକ୍ଷରେ ଅତ୍ୟାବଶ୍ୟକ । ଆମେ ଆହାରଦ୍ୱାରା ଶରୀର ଭିତରେ ଯେଉଁ ଉପାଦାନ ଗ୍ରହଣ କରୁ, ସେଥିରେ ଆମମାନଙ୍କର ମାନସିକ ଗଠନରେ ଅନେକ ସାହାଯ୍ୟ ହୁଏ, ସୁତରାଂ ଆମମାନଙ୍କୁ ଖାଦ୍ୟାଖାଦ୍ୟ ବିଷୟରେ ବିଶେଷ ଦୃଷ୍ଟି ରଖିବାକୁ ହେବ । କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବିଷୟରେ ମଧ୍ୟ ଶିଷ୍ୟମାନେ ଚିରକାଳ ଯେପରି ମତାନ୍ଧତା କରିଥାନ୍ତି, ତାହା ଯେପରି ଆଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ସ୍କନ୍ଧରେ ଆରୋପିତ ନ ହୁଏ ।

ବାସ୍ତବିକ ଖାଦ୍ୟର ଶୁଦ୍ଧି–ଅଶୁଦ୍ଧି ବିଚାର ଗୌଣମାତ୍ର । ପୂର୍ବୋଦ୍ଧୃତ ସେହି ବାକ୍ୟଟି ଶଙ୍କର ତାଙ୍କର ଉପନିଷଦ୍‌ଭାଷ୍ୟରେ ଅନ୍ୟ ପ୍ରକାରେ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିଛନ୍ତି । ସେହି ବାକ୍ୟସ୍ଥ 'ଆହାର' ଶବ୍ଦଟି ଯାହା ସଚରାଚର ଖାଦ୍ୟ ଅର୍ଥରେ ଗୃହୀତ ହୋଇଥାଏ, ତାହା ସେ ଅନ୍ୟ ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ମତରେ, ''ଯାହା ଆହୃତ ହୁଏ, ତାହା ହିଁ ଆହାର । ଶବ୍ଦାଦି ବିଷୟର ଜ୍ଞାନ ଭୋକ୍ତା ର ଅର୍ଥାତ୍ ଆତ୍ମାର ଉପଭୋଗ ନିମିତ୍ତ ଭିତରେ ଆହୃତ ହୁଏ । ଏହି ବିଷୟାନୁଭୂତିରୂପକ ଜ୍ଞାନର ଶୁଦ୍ଧିକୁ ଆହାରଶୁଦ୍ଧି କୁହାଯାଏ । ସୁତରାଂ ଆହାର ଶୁଦ୍ଧି ଅର୍ଥରେ ଆସକ୍ତି, ଦ୍ୱେଷ ବା ମୋହଶୂନ୍ୟ ହୋଇ ବିବେକର ଜ୍ଞାନ ଆହରଣ । ସୁତରାଂ ଏହି ପ୍ରକାର ଜ୍ଞାନ ବା 'ଆହାର' ଶୁଦ୍ଧ ହେଲେ ଏହିପରି ବ୍ୟକ୍ତିର ସତ୍ତ୍ୱ ଅର୍ଥାତ୍ ଅନ୍ତରିନ୍ଦ୍ରିୟ ଶୁଦ୍ଧ ହୋଇଯିବ । ସତ୍ତ୍ୱଶୁଦ୍ଧି ହେଲେ ଅନନ୍ତ ପୁରୁଷଙ୍କର ଯଥାର୍ଥ ସ୍ୱରୂପଜ୍ଞାନ ଓ ଅବିଚ୍ଛିନ୍ନ ସ୍ମୃତି ଆସିବ''।[୧]

ଏ ଦୁଇଟି ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଆପାତବିରୋଧୀ ବୋଲି ମନେହେଲେ ମଧ୍ୟ ଉଭୟେ ହିଁ ସତ୍ୟ ଓ ପ୍ରୟୋଜନୀୟ । ସୂକ୍ଷ୍ମ ଶରୀର ବା ମନର ସଂଯମ ମାଂସପିଣ୍ଡମୟ ସ୍ଥୂଳ ଶରୀର ସଂଯମଠାରୁ ଉଚ୍ଚତର କାର୍ଯ୍ୟ ସତ୍ୟ; କିନ୍ତୁ ସୂକ୍ଷ୍ମର ସଂଯମ କରିବାକୁ ହେଲେ ଆଗ ସ୍ଥୂଳର ସଂଯମ କରିବା ବିଶେଷ ଆବଶ୍ୟକ । ଅତଏବ ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ପକ୍ଷରେ ତାଙ୍କର ଗୁରୁପରମ୍ପରାରେ ଆହାର ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯେଉଁ ସକଳ ନିୟମ ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି, ସେଗୁଡ଼ିକ ପାଳନ କରିବା ଆବଶ୍ୟକ । କିନ୍ତୁ ଆଜିକାଲି ଆମମାନଙ୍କର ଅନେକ ସମ୍ପ୍ରଦାୟରେ ଏହି ଆହାରାଦିର ବିଚାରରେ ଏତେ ଅଧିକ ବିଭ୍ରାଟ, ଏତେ ଅର୍ଥହୀନ ନିୟମର ଧରାବନ୍ଧା, ଏ ବିଷୟରେ ଏତେ ମତାନ୍ଧତା ଯେ, ସେମାନେ ଯେପରି ଧର୍ମଟିକୁ ପାକଶାଳା ଭିତରେ ରଖିଛନ୍ତି । କେବେ ଯେ ସେହି ଧର୍ମର ମହାନ୍ ସତ୍ୟସମୂହ ସେଠାରୁ ବାହାରି ଆସି ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକତାର ସୂର୍ଯ୍ୟାଲୋକରେ ଉଦ୍ଭାସିତ ହେବ, ତାହାର କୌଣସି ନିଶ୍ଚୟତା ନାହିଁ । ଏପରି ଧର୍ମ ଏକ ବିଶେଷ ପ୍ରକାର ଖାଣ୍ଟି ଜଡ଼ବାଦ ମାତ୍ର । ତାହା ଜ୍ଞାନ ନୁହେଁ, ଭକ୍ତି ନୁହେଁ, କର୍ମ ମଧ୍ୟ ନୁହେଁ । ଏହା ଏକ ବିଶେଷ ପ୍ରକାରର ବାତୁଳତା ମାତ୍ର । ଯେଉଁମାନେ ଏହି ଖାଦ୍ୟାଖାଦ୍ୟ

---

୧ ଆହ୍ରିୟତେ ଇତ୍ୟାହାରଃ ଶବ୍ଦାଦିବିଷୟଜ୍ଞାନମ୍ ଭୋକ୍ତୁର୍ଭୋଗାୟାହ୍ରିୟତେ । ତସ୍ୟ ବିଷୟୋପଲବ୍‌ଧିଲକ୍ଷଣସ୍ୟ ବିଜ୍ଞାନସ୍ୟ ଶୁଦ୍ଧିରାହାରଶୁଦ୍ଧିଃ, ରାଗଦ୍ୱେଷ ମୋହଦୋଷୈରସଂସୃଷ୍ଟଂ ବିଷୟବିଜ୍ଞାନମିତ୍ୟର୍ଥଃ । ତସ୍ୟମାହାରଶୁଦ୍ଧୌ ସତ୍ୟାଂ ତଦ୍‌ବତୋଽନ୍ତଃକରଣସ୍ୟ ସତ୍ତ୍ୱସ୍ୟ ଶୁଦ୍ଧିର୍ନୈର୍ମଲ୍ୟଂ ଭବତି; ସତ୍ତ୍ୱଶୁଦ୍ଧୌ ଚ ସତ୍ୟାଂ ଯଥାବଗତେ ଭୂମାତ୍ମନି ଧ୍ରୁବାବିଚ୍ଛିନ୍ନାସ୍ମୃତିରବିସ୍ମରଣଂ ଭବତି ।
—ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟ ଉପନିଷଦ୍, ୭ମ ପ୍ରପାଠକ, ୨୬ ଖଣ୍ଡର ଶାଙ୍କରଭାଷ୍ୟ ।

ବିଚାରକୁ ଜୀବନର ସାର କାର୍ଯ୍ୟ ବୋଲି ସ୍ଥିର କରିଛନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କର ବ୍ରହ୍ମଲୋକକୁ ଗତି ନ ହୋଇ ବାତୁଳାଳୟକୁ ହିଁ ଗତି ଅଧିକ ସମ୍ଭବ । ସୁତରାଂ ଏହା ଯୁକ୍ତିସିଦ୍ଧ ବୋଧ ହେଉଛି ଯେ, ଖାଦ୍ୟାଖାଦ୍ୟର ବିଚାର ମନର ସ୍ଥିରତାରୂପ ଉଚ୍ଚାବସ୍ଥା ଲାଭ ନିମିତ୍ତ ବିଶେଷ ଆବଶ୍ୟକ । ନତୁବା ସହଜରେ ଏହି ସ୍ଥିରତା ଲାଭ କରାଯାଏ ନାହିଁ ।

ତା'ପରେ 'ବିମୋକ' । ବିମୋକ ଅର୍ଥରେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟମାନଙ୍କର ବିଷୟାଭିମୁଖୀ ଗତି ନିବାରଣ ଓ ସେମାନଙ୍କୁ ସଂଯତ କରି ନିଜ ଇଚ୍ଛାଧୀନକୁ ଆଣିବା ଏବଂ ଏହା ସକଳ ଧର୍ମସାଧନର ଭିତ୍ତିସ୍ୱରୂପ ।

ତାହାପରେ 'ଅଭ୍ୟାସ' ଅର୍ଥାତ୍ ଆତ୍ମସଂଯମ ଓ ଆତ୍ମତ୍ୟାଗର ଅଭ୍ୟାସ । ପରମାତ୍ମାଙ୍କୁ ଆମେ ଆତ୍ମା ମଧ୍ୟରେ କେତେ ବିଚିତ୍ର ରୂପରେ ଓ କେତେ ଗଭୀର ଭାବରେ ସମ୍ଭୋଗ କରିପାରୁ, ତା'ର କ'ଣ ଇୟତ୍ତା ଅଛି ? କିନ୍ତୁ ସାଧକର ପ୍ରାଣପଣ ଚେଷ୍ଟା ଓ ପ୍ରବଳ ସଂଯମର ଅଭ୍ୟାସ ବ୍ୟତୀତ କଦାପି ତାହା କାର୍ଯ୍ୟରେ ପରିଣତ କରାଯାଇପାରେ ନାହିଁ । ''ମନ ଯେପରି ସର୍ବଦା ସେହି ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ଚିନ୍ତାରେ ନିବିଷ୍ଟ ଥାଏ ।'' ପ୍ରଥମେ ପ୍ରଥମେ ଏହା ଅତି କଠିନ ବୋଧହୁଏ । କିନ୍ତୁ ଅଧ୍ୟବସାୟ ସହକାରେ ଚେଷ୍ଟା କରି କରି ଏହି ଚିନ୍ତାର ଶକ୍ତି କ୍ରମଶଃ ବର୍ଦ୍ଧିତ ହୁଏ । ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଗୀତାରେ କହିଛନ୍ତି, ''ହେ କୌନ୍ତେୟ, ଅଭ୍ୟାସ ଓ ବୈରାଗ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ଏହା ଲବ୍ଧ ହୋଇଥାଏ ।''[୧]

ତାହାପରେ 'କ୍ରିୟା' ଅର୍ଥାତ୍ ଯଜ୍ଞ । ପଞ୍ଚମହାଯଜ୍ଞର ନିୟମିତ ରୂପେ ଅନୁଷ୍ଠାନ କରିବାକୁ ହେବ ।

'କଲ୍ୟାଣ' ଅର୍ଥରେ ପବିତ୍ରତା, ଏବଂ ଏହି ପବିତ୍ରତାରୂପ ଏକମାତ୍ର ଭିତ୍ତି ଉପରେ ଭକ୍ତିପ୍ରାସାଦ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ । ବାହ୍ୟ ଶୌଚ ଅଥବା ଖାଦ୍ୟାଖାଦ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବିଚାର ଏହି ଉଭୟ ହିଁ ସହଜ; କିନ୍ତୁ ଅନ୍ତଃଶୁଦ୍ଧି ବ୍ୟତିରେକେ ଏମାନଙ୍କର କୌଣସି ମୂଲ୍ୟ ନାହିଁ । ରାମାନୁଜ ଅନ୍ତଃଶୁଦ୍ଧି ଲାଭର ଉପାୟସ୍ୱରୂପ ନିମ୍ନଲିଖିତ ଗୁଣଗୁଡ଼ିକର କଥା ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି; (୧) ସତ୍ୟ, (୨) ଆର୍ଜ୍ଜବ-ସରଳତା, (୩) ଦୟା-ନିଃସ୍ୱାର୍ଥପରୋପକାର, (୪) ଦାନ, (୫) ଅହିଂସା-କାୟମନୋବାକ୍ୟରେ ଅପରକୁ ହିଂସା ନ କରିବା, (୬) ଅନଭିଧ୍ୟ-ପରଦ୍ରବ୍ୟରେ ଲୋଭ ବୃଥା ଚିନ୍ତା ଓ ପରକୃତ ଅନିଷ୍ଟାଚରଣର କ୍ରମାଗତ ଚିନ୍ତା ପରିତ୍ୟାଗ । ଏହି ତାଲିକା ମଧ୍ୟରେ ଅହିଂସା ଗୁଣଟି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଦୁଇ ଚାରିଟି କଥା କହିବା ଆବଶ୍ୟକ । ସକଳ ପ୍ରାଣୀ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏହି ଅହିଂସାଭାବ ଅବଲମ୍ବନ କରିବାକୁ ହେବ । କେହି କେହି ଯେପରି ମନେକରନ୍ତି, ମନୁଷ୍ୟଜାତି ପ୍ରତି ଅହିଂସାଭାବ ପୋଷଣ କଲେ ଯଥେଷ୍ଟ, ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପ୍ରାଣୀମାନଙ୍କୁ ହିଂସା କଲେ କୌଣସି କ୍ଷତି ନାହିଁ, ଅହିଂସା ବାସ୍ତବିକ୍ ତାହା ନୁହେଁ । ଆଉ କେହି କେହି ଯେପରି କୁକୁର-ବିରାଡ଼ିଙ୍କୁ ଲାଳନପାଳନ କରନ୍ତି ବା ପିପୀଲିକାମାନଙ୍କୁ ଚିନି ଖୁଆନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ନିଜ ଭ୍ରାତାର ଗଳା କାଟିବାକୁ ଦ୍ୱିଧା ବୋଧ କରନ୍ତି ନାହିଁ, ଅହିଂସା କହିଲେ ତାହାକୁ ମଧ୍ୟ ବୁଝାଏ ନାହିଁ । ଏହା ଗୋଟିଏ ବିଶେଷ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିବା ବିଷୟ ଯେ,

[୧] ଅଭ୍ୟାସେନ ତୁ କୌନ୍ତେୟ ବୈରାଗ୍ୟେଣ ଚ ଗୃହ୍ୟତେ ।

—ଗୀତା, ୬ଷ୍ଠ ଅଃ, ୩୫ ଶ୍ଳୋକ ।

ଜଗତରେ ଯେତେ ମହତ୍ ଭାବ ଅଛି, ସେଗୁଡ଼ିକ ଯଦି ଦେଶ କାଳ ପାତ୍ର ବିଚାରଶୂନ୍ୟ ହୋଇ ଅନ୍ଧ ଭାବରେ ଅନୁଷ୍ଠାନ କରାଯାଏ, ତେବେ ସେଗୁଡ଼ିକ ସ୍ପଷ୍ଟ ଦୋଷ ରୂପରେ ଦେଖାଦେବ । କେତେଗୁଡ଼ିଏ ଧର୍ମସମ୍ପ୍ରଦାୟର ଅପରିଷ୍କାର ସନ୍ନ୍ୟାସୀମାନେ, କାଳେ ସେମାନଙ୍କ ଦେହର ପୋକ ମରିଯିବେ, ଏ ଭୟରେ ସ୍ନାନ କରନ୍ତି ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ସେଥିପାଇଁ ସେମାନଙ୍କ ମନୁଷ୍ୟ—ଭାଇମାନଙ୍କୁ ଯେ ଯଥେଷ୍ଟ ଅଶ୍ୱସ୍ତି ଓ ଅସୁଖ ଭୋଗ କରିବାକୁ ହୁଏ, ସେ ଦିଗକୁ ସେମାନଙ୍କର ମୋଟେ ଦୃଷ୍ଟି ନାହିଁ । ତେବେ ଏମାନେ ବୈଦିକ ଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ ନୁହନ୍ତି ।

ଯଦି ଦେଖାଯାଏ, କୌଣସି ଲୋକ ଭିତରେ ଈର୍ଷାଭାବ ମୋଟେ ନାହିଁ, ତେବେ ବୁଝିବାକୁ ହେବ, ତା'ଭିତରେ ଅହିଂସା ଭାବ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଛି । ଯେ କୌଣସି ଲୋକ ସାମୟିକ ଉତ୍ତେଜନାରେ ଅଥବା କୌଣସି ପ୍ରକାର କୁସଂସ୍କାର ବା ପୁରୋହିତକୁଳର ପ୍ରେରଣାରେ କୌଣସି ସତ୍‌କର୍ମ ଅଥବା ଦାନ କରିପାରେ, କିନ୍ତୁ ଯେ ଯଥାର୍ଥ ଲୋକପ୍ରେମିକ, ସେ କାହାରି ପ୍ରତି ହେଲେ ଈର୍ଷାଭାବ ପୋଷଣ କରନ୍ତି ନାହିଁ । ଜଗତରେ ଯେଉଁମାନଙ୍କୁ ସଚରାଚର ବଡ଼ଲୋକ ବୋଲି କହନ୍ତି, ସେମାନେ ସାମାନ୍ୟ ନାମ, ଯଶ ବା ଦୁଇଟି ଗୋଟିଏ ସାମାନ୍ୟ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣଖଣ୍ଡ ପାଇଁ ପରସ୍ପର ପ୍ରତି ଈର୍ଷାନ୍ୱିତ ହୋଇଥାଆନ୍ତି । ଯେତେଦିନ ଯାଏ ଅନ୍ତରରେ ଏହି ଈର୍ଷାଭାବ ଥାଏ, ସେତେଦିନ ଅହିଂସାସିଦ୍ଧି ବହୁଦୂର । ଗୋଜାତି ନିରାମିଷଭୋଜୀ, ମେଷ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି । ତେବେ କଅଣ ସେମାନେ ପରମଯୋଗୀ, ପରମ ଅହିଂସକ ? ଯେ କୌଣସି ମୂର୍ଖ ଇଚ୍ଛାନୁସାରେ କୌଣସି ବିଶେଷ ଖାଦ୍ୟ ବର୍ଜନ କରିପାରେ । ଉଦ୍ଭିଦଭୋଜୀ ଜନ୍ତୁଗଣ ଯେପରି ଖାଲି ଏହି ଉଦ୍ଭିଦ ଭୋଜନ ନିମିତ୍ତ ବିଶେଷ ଉନ୍ନତ ପଦବୀରେ ଆରୂଢ଼ ନୁହନ୍ତି, ଏମାନେ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ଖାଦ୍ୟବିଶେଷର ତ୍ୟାଗଗୁଣରୁ ଜ୍ଞାନୀ ହୋଇଯାଆନ୍ତି ନାହିଁ । ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତି ନିର୍ଦ୍ଦୟଭାବରେ ବିଧବା ଓ ଅନାଥ ବାଳକବାଳିକାମାନଙ୍କୁ ଠକି ଦେଇପାରେ, ଅର୍ଥ ପାଇଁ ଯେ କୌଣସି ଅନ୍ୟାୟ କାର୍ଯ୍ୟ କରିବାକୁ ଯାହାର ଦ୍ୱିଧା ନାହିଁ, ସେ ଯଦି କେବଳ ତୃଣଭୋଜନ କରି ଜୀବନଧାରଣ କରେ, ତଥାପି ସେ ପଶୁଠାରୁ ମଧ୍ୟ ଅଧମ । ଯାହାର ହୃଦୟରେ କଦାପି ଅପରର ଅନିଷ୍ଟଚିନ୍ତା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଉଦିତ ହୁଏ ନାହିଁ, ଯେ କେବଳ ବନ୍ଧୁର ନୁହେଁ, ପରମ ଶତ୍ରୁର ସୌଭାଗ୍ୟରେ ସୁଦ୍ଧା ଆନନ୍ଦିତ, ସାରା ଜୀବନ ଶୂକରମାଂସ ଖାଇଲେ ହେଁ ସେ ପ୍ରକୃତ ଭକ୍ତ, ପ୍ରକୃତ ଯୋଗୀ; ସେ ଯଥାର୍ଥରେ ସମସ୍ତଙ୍କର ଗୁରୁ । ସୁତରାଂ ସର୍ବଦା ସ୍ମରଣ ରଖିବା ଉଚିତ ଯେ, ବାହ୍ୟ କ୍ରିୟାକଳାପ କେବଳ ଅନ୍ତଃଶୁଦ୍ଧିର ସହାୟକମାତ୍ର; ଯେଉଁଠାରେ ବାହ୍ୟ ବିଷୟରେ ଏତେ ଟିକିନିଖି ବିଚାର ଅସମ୍ଭବ ହୋଇପଡ଼େ, ସେଠାରେ କେବଳ ଅନ୍ତଃଶୌଚ ଅବଲମ୍ବନ ହିଁ ଯଥେଷ୍ଟ । ସେହି ଲୋକକୁ ଧିକ୍, ସେହି ଜାତିକୁ ଧିକ୍ ଯେ ଲୋକ ବା ଜାତି ଧର୍ମର ସାରମର୍ମ ଭୁଲିଯାଇ ଅଭ୍ୟାସବଶରୁ ବାହ୍ୟ ଅନୁଷ୍ଠାନଗୁଡ଼ିକୁ ଦୃଢ଼ଭାବରେ ଧରିଥାଏ, କୌଣସି ପ୍ରକାରେ ଛାଡ଼ିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରେ ନାହିଁ । ଯଦି ଏହି ଅନୁଷ୍ଠାନଗୁଡ଼ିକ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଜୀବନର ବିଶେଷ ସହାୟକ ହୁଏ, ତେବେ ଏଗୁଡ଼ିକର ଉପଯୋଗିତା ଅଛି ବୋଲି ବୁଝିବାକୁ ହେବ । ପ୍ରାଣଶୂନ୍ୟ ଆନ୍ତରିକତାହୀନ ସେଗୁଡ଼ିକୁ ନିର୍ଦ୍ଦୟଭାବରେ ଉତ୍ପାଟନ କରି ପକାଇବାକୁ ହେବ ।

'ଅନବସାଦ' ବା ବଳ, ଭକ୍ତିଲାଭର ପରବର୍ତ୍ତୀ ସାଧନ । ଶ୍ରୁତି କହନ୍ତି, ''ବଳହୀନ ବ୍ୟକ୍ତି ତାହାଙ୍କୁ ଲାଭ କରିପାରେ ନାହିଁ ।''[୧] ଏଠାରେ ଶାରୀରିକ ଓ ମାନସିକ ଉଭୟ ପ୍ରକାର ଦୌର୍ବଲ୍ୟ ଲକ୍ଷିତ ହୋଇଛି । 'ବଳିଷ୍ଠ, ଦ୍ରଢ଼ିଷ୍ଠ' ବ୍ୟକ୍ତିମାନେ ପ୍ରକୃତ ଶିଷ୍ୟ ହେବାର ଉପଯୁକ୍ତ । ଦୁର୍ବଳ, ଶୀର୍ଣ୍ଣକାୟ, ଜରାଜୀର୍ଣ୍ଣ ବ୍ୟକ୍ତି କି ସାଧନ କରିବ ? ଶରୀର ଓ ମନ ମଧ୍ୟରେ ଯେ ଅଦ୍ଭୁତ ଶକ୍ତିସମୂହ ଲୁକ୍କାୟିତ ଅଛି, କୌଣସି ପ୍ରକାର ଯୋଗାଭ୍ୟାସଦ୍ୱାରା ସେଗୁଡ଼ିକ କିଞ୍ଚିତ୍ ପରିମାଣରେ ଜାଗ୍ରତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଦୁର୍ବଳ ବ୍ୟକ୍ତି ଏକାବେଳକେ ନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ । 'ଯୁବା, ସୁସ୍ଥକାୟ, ସବଳ ବ୍ୟକ୍ତିମାନେ ସିଦ୍ଧ ହୋଇପାରନ୍ତି, ସୁତରାଂ ଶାରୀରିକ ବଳ ନ ଥିଲେ ଚଳିବ ନାହିଁ । ଇନ୍ଦ୍ରିୟସଂଯମର ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ଖୁବ୍ ସବଳ ଦେହ ସିନା ସହ୍ୟ କରିପାରିବ । ଅତଏବ ଭକ୍ତ ହେବାକୁ ଯାହାଙ୍କର କାମନା, ତାଙ୍କର ସବଳ ସୁସ୍ଥକାୟ ହେବା ଆବଶ୍ୟକ । ଯେଉଁମାନେ ଅତି ଦୁର୍ବଳ, ସେମାନେ ଯଦି କୌଣସିପ୍ରକାର ଯୋଗାଭ୍ୟାସର ଚେଷ୍ଟା କରନ୍ତି, ତେବେ ସେମାନେ ହୁଏତ କୌଣସି ଦୂରାରୋଗ୍ୟ ବ୍ୟାଧିଗ୍ରସ୍ତ ହୋଇପଡ଼ିବେ, ନତୁବା ମନକୁ ଭୟାନକ ଦୁର୍ବଳ କରି ପକାଇବେ । ଇଚ୍ଛାପୂର୍ବକ ଶରୀରକୁ ଦୁର୍ବଳ କରିବା ଭକ୍ତି ବା ଜ୍ଞାନଲାଭ ନିମିତ୍ତ ଅତ୍ୟାବଶ୍ୟକ ବ୍ୟବସ୍ଥା ନୁହେଁ ।

ଯାହାର ଚିତ୍ତ ଦୁର୍ବଳ, ସେ ମଧ୍ୟ ଆତ୍ମଲାଭରେ କୃତକାର୍ଯ୍ୟ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯେ ଭକ୍ତ ହେବାକୁ ଇଚ୍ଛୁକ, ସେ ସର୍ବଦା ପ୍ରଫୁଲ୍ଲ ରହିବା ଉଚିତ । ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଜଗତ୍‌ରେ ଆଦର୍ଶ ଧାର୍ମିକର ଲକ୍ଷଣ ଏହି ଯେ, ସେ କେତେବେଳେ ହେଲେ ହସିବ ନାହିଁ, ତାହାର ମୁଖ ସର୍ବଦା ବିଷାଦମେଘଦ୍ୱାରା ଆବୃତ ଥିବ । ତାହାର ଗାଲ ପଶିଯିବା ଓ ମୁହଁ ଲମ୍ବା ହେବା ଆବଶ୍ୟକ । ଶୁଷ୍କ ଶରୀର ଓ ଲମ୍ବାମୁଖ ଲୋକ ଡାକ୍ତର କବିରାଜଙ୍କର ଯତ୍ନର ବିଷୟ ହୋଇପାରନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ସେମାନେ ଯୋଗୀ ନୁହନ୍ତି । ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ଚିତ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତି ହିଁ ଅଧ୍ୟବସାୟଶୀଳ ହୋଇପାରେ । ଦୃଢ଼ଚେତା ବ୍ୟକ୍ତି ସହସ୍ର ବାଧାବିଘ୍ନ ଅତିକ୍ରମ କରି ଚାଲିଯାଇପାରେ । ମାୟାର ଦୁର୍ଭେଦ୍ୟ ଜାଲଭେଦରୂପ ମହା କଠିନ କାର୍ଯ୍ୟ କେବଳ ମହାବୀରଗଣଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସମ୍ଭବ ।

କିନ୍ତୁ ତାହା ବୋଲି ଅତିରିକ୍ତ ଆମୋଦରେ ମାତିଲେ ଚଳିବ ନାହିଁ (ଅନୁଦ୍ଧର୍ଷ) । ଅତିରିକ୍ତ ହାସ୍ୟକୌତୁକ ଆମମାନଙ୍କୁ ଗଭୀର ଚିନ୍ତା ବିଷୟରେ ଅକ୍ଷମ କରେ । ଏଥିରେ ମାନସିକ ଶକ୍ତିସମୂହର ବୃଥା କ୍ଷୟ ହୁଏ । ଇଚ୍ଛାଶକ୍ତି ଯେତେ ଦୃଢ଼ ହୁଏ, ନାନାବିଧ ଭାବାବେଗରେ ତାହା ସେତେ କମ୍ ବିଚଳିତ ହୁଏ । ଦୁଃଖଜନକ ଗମ୍ଭୀର ଭାବ ଯେପରି ଖରାପ, ଅତିରିକ୍ତ ଆମୋଦପ୍ରମୋଦ ମଧ୍ୟ ତଦ୍ରୂପ । ଯେତେବେଳେ ମନ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ ସ୍ଥିର ଶାନ୍ତଭାବରେ ଥାଏ, ସେତେବେଳେ ସର୍ବପ୍ରକାର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଅନୁଭୂତି ସମ୍ଭବ ।

ଏହି ସକଳ ସାଧନାଦ୍ୱାରା କ୍ରମଶଃ ଈଶ୍ୱରଭକ୍ତିର ଉଦୟ ହୋଇଥାଏ ।

---

[୧] ନାୟମାତ୍ମା ବଳହୀନେନ ଲଭ୍ୟଃ ।

— ମୁଣ୍ଡକୋପନିଷଦ୍ ୩/୨/୪

ପରାଭକ୍ତି

(ଭକ୍ତିର ପ୍ରସ୍ତୁତି–ତ୍ୟାଗ)

ବର୍ତ୍ତମାନ ଆମେମାନେ ଗୌଣୀ ଭକ୍ତିର କଥା ଶେଷ କରି ପରାଭକ୍ତିର ଆଲୋଚନା ଆରମ୍ଭ କରୁଛୁ । ଏ କ୍ଷଣି ଏହି ପରାଭକ୍ତି–ଅଭ୍ୟାସ ବିଷୟରେ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହେବାର ଗୋଟିଏ ବିଶେଷ ସାଧନର କଥା କହିବୁ । ସର୍ବପ୍ରକାର ସାଧନର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଆତ୍ମଶୁଦ୍ଧି । ନାମସାଧନ, ପ୍ରତୀକ, ପ୍ରତିମାଦିର ଉପାସନା ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅନୁଷ୍ଠାନ କେବଳ ଆତ୍ମାର ଶୁଦ୍ଧି ସାଧନ ନିମିତ୍ତ । କିନ୍ତୁ ଶୁଦ୍ଧିକାରକ ସମୁଦାୟ ସାଧନ ମଧ୍ୟରେ ତ୍ୟାଗ ହିଁ ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ–ଏହା ବ୍ୟତୀତ କେହି ଏହି ପରାଭକ୍ତିର ରାଜ୍ୟରେ ପ୍ରବେଶ କରିପାରିବେ ନାହିଁ । ଅନେକଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଏହି ତ୍ୟାଗ ଅତି ଭୟାବହ ବିଷୟ ବୋଲି ବୋଧ ହୋଇପାରେ; କିନ୍ତୁ ଏହା ବ୍ୟତୀତ କୌଣସି ପ୍ରକାର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଉନ୍ନତି ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ; ସକଳ ଯୋଗରେ ଏହି ତ୍ୟାଗ ହିଁ ଆବଶ୍ୟକ । ଏହି ତ୍ୟାଗ ହିଁ ପ୍ରକୃତ ଧର୍ମ । ଯେତେବେଳେ ମାନବାତ୍ମା ସଂସାରର ସମୁଦାୟ ବସ୍ତୁ ଦୂରକୁ ଫିଙ୍ଗିଦେଇ ଗଭୀର ତତ୍ତ୍ୱ ସମୂହର ଅନୁସନ୍ଧାନ କରେ, ଯେତେବେଳେ ସେ ବୁଝିପାରେ ଯେ, ମୁଁ ଜଡ଼ ଦେହରେ ଆବଦ୍ଧ ହୋଇ ଜଡ଼ ହୋଇଯାଉଛି ଏବଂ କ୍ରମଶଃ ବିନାଶ ପଥରେ ଅଗ୍ରସର ହେଉଛି, ଏହି କଥା ବୁଝି ଜଡ଼ ପଦାର୍ଥରୁ ଆପଣାର ଦୃଷ୍ଟିକୁ ଫେରାଇ ନିଏ, ସେତେବେଳେ ତ୍ୟାଗ ଆରମ୍ଭ ହୁଏ; ସେତେବେଳେ ହିଁ ପ୍ରକୃତ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଉନ୍ନତି ଆରମ୍ଭ ହୁଏ । କର୍ମଯୋଗୀ ସମୁଦାୟ କର୍ମଫଳ ତ୍ୟାଗ କରନ୍ତି, ସେ ଯେଉଁସବୁ କର୍ମ କରନ୍ତି, ତାହା ଫଳରେ ଆସକ୍ତ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ । ସେ ଐହିକ ବା ପାରତ୍ରିକ କୌଣସି ଲାଭ ପାଇଁ ଆଗ୍ରହାନ୍ୱିତ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ । ରାଜଯୋଗୀ ବୁଝନ୍ତି, ସମୁଦାୟ ପ୍ରକୃତିର ଲକ୍ଷ–ପୁରୁଷ ବା ଆତ୍ମାକୁ ବିଚିତ୍ର ସୁଖ ଦୁଃଖାନୁଭୂତ କରାଇବା । ଆଉ ଏହାର ଫଳ–ପ୍ରକୃତିଠାରୁ ତାଙ୍କର ନିତ୍ୟସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟବୋଧ । ମାନବାତ୍ମାକୁ ଜାଣିବାକୁ ହେବ, ସେ ଅନନ୍ତକାଳ ପାଇଁ ଆତ୍ମାସ୍ୱରୂପ ଥିଲେ, ଏବଂ ଭୂତ ସହିତ ତାଙ୍କର ସଂଯୋଗ କେବଳ ସାମୟିକ, କ୍ଷଣିକମାତ୍ର । ରାଜଯୋଗୀ ପ୍ରକୃତିର ସମୁଦାୟ ସୁଖଦୁଃଖ ଭୋଗ କରି ଅଭିଜ୍ଞତା ଭିତର ଦେଇ ବୈରାଗ୍ୟ ଶିକ୍ଷା ଲାଭ କରନ୍ତି । ଜ୍ଞାନଯୋଗୀର ବୈରାଗ୍ୟ ସର୍ବାପେକ୍ଷା କଠୋର । କାରଣ ପ୍ରଥମରୁ ଏହି ସତ୍ୟବତ୍ ପ୍ରତୀୟମାନ ପ୍ରକୃତିକୁ ତାଙ୍କୁ ମିଥ୍ୟା ବୋଲି ଜାଣିବାକୁ ହେବ । ତାଙ୍କୁ ବୁଝିବାକୁ ହେବ, ପ୍ରକୃତିରେ ଯେତେକିଛି ଶକ୍ତିପ୍ରକାଶ ଦେଖାଯାଏ, ସେ ସବୁ ଆତ୍ମାର ଶକ୍ତି, ପ୍ରକୃତିର ନୁହେଁ । ତାଙ୍କୁ ପ୍ରଥମରୁ ଜାଣିବାକୁ ହେବ, ଆତ୍ମା ମଧ୍ୟରେ ସର୍ବପ୍ରକାର ଜ୍ଞାନ ଅନ୍ତର୍ନିହିତ ରହିଛି, ପ୍ରକୃତିରେ କିଛି ନାହିଁ । ସୁତରାଂ ତାଙ୍କୁ କେବଳ ବିଚାରଜନିତ ଧାରଣା ବଳରେ ଏକାବେଳକେ ସମୁଦାୟ ପ୍ରାକୃତିକ ବନ୍ଧନ ଛିନ୍ନ କରିବାକୁ ହେବ । ପ୍ରକୃତି ଓ ପ୍ରାକୃତିକ ସମୁଦାୟ ପଦାର୍ଥ ଦିଗକୁ ସେ ଦୃଷ୍ଟି ଦିଅନ୍ତି ନାହିଁ, ସେଗୁଡ଼ିକର ଛାୟାବାଜିପରି ତାଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରୁ ଅନ୍ତର୍ହିତ ହୋଇଯାଏ । ସେ ସ୍ୱୟଂ କୈବଲ୍ୟପଦରେ ଅଧିଷ୍ଠିତ ହେବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରନ୍ତି ।

ସକଳ ପ୍ରକାର ବୈରାଗ୍ୟ ଅପେକ୍ଷା ଭକ୍ତିଯୋଗର ବୈରାଗ୍ୟ ଖୁବ୍ ସ୍ୱାଭାବିକ । ଏଥିରେ କୌଣସି କଠୋରତା ନାହିଁ, କିଛି ଛାଡ଼ିବାକୁ ହୁଏ ନାହିଁ, ଆମ ନିକଟରୁ କୌଣସି ଜିନିଷ ଛଡ଼ାଇ ନିଆଯାଏ ନାହିଁ–ଅନ୍ୟ କୌଣସିଠାରୁ ଜୋର୍ କରି ଆମକୁ ତଫାତ୍ କରିବାକୁ ହୁଏ ନାହିଁ । ଭକ୍ତିର ତ୍ୟାଗ ଅତି ସହଜ, ଅତି ସ୍ୱାଭାବିକ । ଆମେମାନେ ଏହିପରି ତ୍ୟାଗ ଅନ୍ତତଃ ବିକୃତ ରୂପରେ ଆମ ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ ଦେଖିବାକୁ ପାଉଛୁ । କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତି କୌଣସି ସ୍ତ୍ରୀଲୋକକୁ ଭଲପାଏ । କିଛିଦିନ ପରେ ସେ ଆଉ ଜଣକୁ ଭଲ ପାଇଲା । ସେତେବେଳେ ଏହି ପ୍ରଥମ ସ୍ତ୍ରୀଲୋକଟିର ଚିନ୍ତା ତା' ମନରୁ ଦୂର ହୋଇଗଲା । ତା' ମନରୁ ଏହାର ଚିନ୍ତା ଅତି ଧୀର ଭାବରେ କ୍ରମଶଃ ସହଜରେ ଅପସରି ଗଲା । ତାହାକୁ ଆଉ ସେ ସ୍ତ୍ରୀଲୋକର ଅଭାବଜନିତ କ୍ଳେଶ ସହ୍ୟ କରିବାକୁ ହେଲା ନାହିଁ । କୌଣସି ସ୍ତ୍ରୀଲୋକ କୌଣସି ପୁରୁଷକୁ ଭଲପାଇଛି । ସେ ପୁଣି ଯେବେ ଅନ୍ୟ ଏକ ପୁରୁଷକୁ ଭଲପାଏ, ତେବେ ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷଟିର ଭାବ ଯେପରିକି ତାହାର ମନରୁ ସହଜରେ ଚାଲିଯାଏ । କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତି ହୁଏତ ନିଜର ସହରକୁ ଭଲପାଏ । କ୍ରମଶଃ ସେ ନିଜ ଦେଶକୁ ଭଲପାଇବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲା । ସେତେବେଳେ ତାହାର କ୍ଷୁଦ୍ର ସହର ପାଇଁ ଯେ ପ୍ରଗାଢ଼ ମୋହ, ତାହା ସ୍ୱାଭାବିକ ଗତିରେ ଚାଲିଯାଏ । ପୁଣି ମନେ କର, ଜଣେ ଲୋକ ସମୁଦାୟ ଜଗତକୁ ଭଲ ପାଇବାକୁ ଶିଖିଲା, ସେତେବେଳେ ସ୍ୱଦେଶାନୁରାଗ, ନିଜ ଦେଶ ପାଇଁ ପ୍ରବଳ ଉନ୍ମତ୍ତ ଭଲପାଇବା ଚାଲିଗଲା । ସେଥିରେ ତାହାର କିଛି କଷ୍ଟ ହେଲା ନାହିଁ । ଏପରି ଭାବକୁ ଦୂର କରିବା ପାଇଁ ତାକୁ କିଛି ଜୋର୍ ଜବରଦସ୍ତି କରିବାକୁ ହେଲା ନାହିଁ । ଅଶିକ୍ଷିତଲୋକ ଇନ୍ଦ୍ରିୟସୁଖରେ ଉନ୍ମତ୍ତ । ଶିକ୍ଷିତ ହେଲେ ସେ ଜ୍ଞାନଚର୍ଚ୍ଚାରେ ଅଧିକତର ସୁଖ ପାଇପାରେ । ସେତେବେଳେ ସେ ବିଷୟଭୋଗରେ ସେତେ ସୁଖ ପାଏ ନାହିଁ । କୁକୁର ଓ ବ୍ୟାଘ୍ର ଖାଦ୍ୟ ପାଇଲେ ଯେପରି ସ୍ଫୂର୍ତ୍ତିର ସହିତ ଭୋଜନ କରନ୍ତି, କୌଣସି ମନୁଷ୍ୟ ପକ୍ଷରେ ସେପରି ସ୍ଫୂର୍ତ୍ତିର ସହିତ ଭୋଜନ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ପୁଣି ମନୁଷ୍ୟ ବୁଦ୍ଧିବଳରେ ନାନା ବିଷୟ ଜ୍ଞାତ ହୋଇ ଓ ନାନା କାର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ପାଦନ କରି ଯେ ସୁଖ ଅନୁଭବ କରେ, କୁକୁରର ତାହା କଦାପି ସ୍ୱପ୍ନରେ ସୁଦ୍ଧା ଅନୁଭୂତ ହୁଏ ନାହିଁ । ପ୍ରଥମେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟରୁ ସୁଖାନୁଭୂତି ହୋଇଥାଏ । କିନ୍ତୁ ଯେତେବେଳେ କୌଣସି ପଶୁ ଉନ୍ନତ ଭୂମିରେ ଆରୋହଣ କରେ, ସେତେବେଳେ ସେ ଏହି ନିମ୍ନଜାତୀୟ ସୁଖକୁ ଆଉ ସେତେ ଆଗ୍ରହର ସହିତ ସମ୍ଭୋଗ କରିପାରେ ନାହିଁ । ମନୁଷ୍ୟସମାଜ ମଧ୍ୟରେ ଦେଖାଯାଏ, ମନୁଷ୍ୟ ଯେତେ ପଶୁତୁଲ୍ୟ ହୁଏ, ସେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟସୁଖକୁ ସେତେ ତୀବ୍ର ଭାବରେ ଅନୁଭବ କରେ । ଆଉ ଯେତେ ତାହାର ଶିକ୍ଷାଦିର ଉନ୍ନତି ହୁଏ, ସେତେ ତାହାର ବୁଦ୍ଧିବୃତ୍ତିର ପରିଚାଳନା ଓ ଏତଦ୍‌ବିଧ ସୂକ୍ଷ୍ମ ସୂକ୍ଷ୍ମ ବିଷୟରେ ତାହାର ସୁଖାନୁଭୂତି ହୋଇଥାଏ । ଏହିପରି ଯେତେବେଳେ ପୁଣି ମନୁଷ୍ୟ ବୁଦ୍ଧିର ବା ମନୋବୃତ୍ତିର ଅତୀତ ଭୂମିରେ ଆରୋହଣ କରେ, ଯେତେବେଳେ ସେ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକତା ଓ ଭଗବଦ୍–ତତ୍ତ୍ୱାନୁଭୂତିର ଭୂମିରେ ଆରୋହଣ କରେ, ସେତେବେଳେ ସେ ଏପରି ଏକ ଆନନ୍ଦମୟ ଅବସ୍ଥା ଲାଭକରେ, ଯାହା ତୁଳନାରେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଅଥବା ବୁଦ୍ଧିବୃତ୍ତି ପରିଚାଳନା ଜନିତ ସୁଖ ଶୂନ୍ୟ ବୋଲି ପ୍ରତିଭାତ ହୁଏ । ଯେତେବେଳେ ଚନ୍ଦ୍ର ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ଭାବରେ କିରଣମାଳା ବିକୀରଣ କରେ, ସେତେବେଳେ ତାରାମାନେ ନିଷ୍ପ୍ରଭ ହୋଇଯାଆନ୍ତି । ପୁନଶ୍ଚ ସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ପ୍ରକାଶ ହେଲେ ଚନ୍ଦ୍ର ମଧ୍ୟ ନିଷ୍ପ୍ରଭ ଭାବ ଧାରଣ କରେ । ଭକ୍ତି ପାଇଁ ଯେ

ବୈରାଗ୍ୟର ପ୍ରୟୋଜନ, ତାହା ଅନ୍ୟ କିଛିକୁ ନାଶ କରି ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯେପରି କୌଣସି କ୍ରମବର୍ଦ୍ଧମାନ ଆଲୋକ ନିକଟରେ ଅଳ୍ପୋଜ୍ଜ୍ୱଳ ଆଲୋକ ସ୍ୱଭାବତଃ ନିଷ୍ପ୍ରଭରୁ ନିଷ୍ପ୍ରଭତର ପ୍ରତୀକ ହୁଏ, ଏବଂ ପରିଶେଷରେ ଏକାବେଳକେ ଅନ୍ତର୍ହିତ ହୁଏ, ତଦ୍ରୂପ ଭଗବତ୍‌ପ୍ରେମୋନ୍ମତ୍ତତାଦ୍ୱାରା ଇନ୍ଦ୍ରିୟବୃତ୍ତି ଓ ବୁଦ୍ଧିବୃତ୍ତି ପରିଚାଳନାଜନିତ ସୁଖସମୂହ ସ୍ୱଭାବତଃ ହିଁ ନିଷ୍ପ୍ରଭ ହୋଇଯାଏ । ଏହି ଈଶ୍ୱରପ୍ରେମ କ୍ରମଶଃ ବର୍ଦ୍ଧିତ ହୋଇ ଏପରି ଏକ ଭାବ ଧାରଣ କରେ, ଯାହାକୁ ପରାଭକ୍ତି କୁହାଯାଏ । ସେତେବେଳେ ଏହି ପ୍ରେମିକପୁରୁଷଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଅନୁଷ୍ଠାନର ଆଉ ଆବଶ୍ୟକତା ନ ଥାଏ, ଶାସ୍ତ୍ରର କୌଣସି ପ୍ରୟୋଜନ ରହେ ନାହିଁ; ପ୍ରତିମା, ମନ୍ଦିର, ଭଜନାଳୟ, ବିଭିନ୍ନ ଧର୍ମସମ୍ପ୍ରଦାୟ, ଦେଶ, ଜାତି ଏହି ସମସ୍ତ କ୍ଷୁଦ୍ର ସୀମାବଦ୍ଧ ଭାବ ଓ ବନ୍ଧନ ଆପଣାଠାରୁ ଦୂରକୁ ଚାଲିଯାଏ । କୌଣସି ପ୍ରକାରେ ତାଙ୍କୁ ବାନ୍ଧିପାରେ ନାହିଁ, କୌଣସି ପ୍ରକାରେ ତାଙ୍କର ସ୍ୱାଧୀନତା ନଷ୍ଟ କରିପାରେ ନାହିଁ । ଜାହାଜ ହଠାତ୍ ଚୁମ୍ବକ ପ୍ରସ୍ତରର ପାହାଡ଼ ନିକଟକୁ ଆସିଲେ ଲୁହାକଣ୍ଟାଗୁଡ଼ିକ ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇପଡ଼େ । ଏହିପରି ଆତ୍ମାର ସ୍ୱରୂପ ପ୍ରକାଶରେ ଥିବା ବିଘ୍ନସମୂହ ଅପସାରିତ କରିଦିଏ । ସେତେବେଳେ ଏହା ମୁକ୍ତ ହୋଇଯାଏ । ସୁତରାଂ ଭକ୍ତିଲାଭର ଉପାୟସ୍ୱରୂପ ଏହି ବୈରାଗ୍ୟ ସାଧନରେ କୌଣସି କଠୋରତା ନାହିଁ, କୌଣସି କର୍କଶ ବା ଶୁଷ୍କ ଭାବ ନାହିଁ, କୌଣସିପ୍ରକାର ଜୋର୍ ଜବରଦସ୍ତି ମଧ୍ୟ ନାହିଁ । ସେ ବରଂ ସେହି ସକଳ ଭାବକୁ ପ୍ରବଳ କରି ଭଗବାନଙ୍କ ଆଡ଼କୁ ଚାଳନା କରନ୍ତି ।

ଭକ୍ତର ବୈରାଗ୍ୟ ପ୍ରେମପ୍ରସୂତ

ପ୍ରକୃତରେ ଆମେ ସର୍ବତ୍ର ପ୍ରେମର ବିକାଶ ଦେଖିବାକୁ ପାଉ । ସମାଜ ମଧ୍ୟରେ ଯାହା କିଛି ସୁନ୍ଦର ଓ ମହତ୍, ସମସ୍ତ ହିଁ ପ୍ରେମପ୍ରସୂତ; ପୁଣି ମନ୍ଦ ପୈଶାଚିକ ବ୍ୟାପାରଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟ ସେହି ଗୋଟିଏ ପ୍ରେମଭାବର ବିକୃତି ରୂପମାତ୍ର । ପତିପତ୍ନୀଙ୍କର ବିଶୁଦ୍ଧ ଦାମ୍ପତ୍ୟପ୍ରେମ ଏବଂ ଅତି ନୀଚ କାମବୃତ୍ତି ଉଭୟେ ସେହି ଗୋଟିଏ ପ୍ରେମର ବିକାଶମାତ୍ର । ଭାବ ଗୋଟିଏ, ତେବେ ବିଭିନ୍ନ ଅବସ୍ଥାରେ ଏହାର ବିଭିନ୍ନ ରୂପ । ସେହି ଗୋଟାଏ ପ୍ରେମର ଭଲ ବା ମନ୍ଦ ଦିଗକୁ ପରିଚାଳନା ଫଳରେ କେହି ବା ଦରିଦ୍ରକୁ ସର୍ବସ୍ୱ ଅର୍ପଣ କରେ, କେହି ବା ନିଜର ଭାଇର ଗଳା କାଟି ତାହାର ଯଥା ସର୍ବସ୍ୱ ଅପହରଣ କରେ । ଶେଷୋକ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତି ନିଜକୁ ଯେପରି ଭଲପାଏ, ପ୍ରଥମୋକ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତି ସେହିପରି ଅପରକୁ ଭଲପାଏ । ତେବେ ଶେଷୋକ୍ତ ସ୍ଥଳରେ ପ୍ରେମ ମନ୍ଦଦିଗକୁ ପରିଚାଳିତ, କିନ୍ତୁ ଅପର ସ୍ଥଳରେ ଏହା ଯଥାର୍ଥ ବିଷୟରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ । ଯେଉଁ ଅଗ୍ନି ଆମମାନଙ୍କ ଖାଦ୍ୟ ପାକ କାର୍ଯ୍ୟରେ ସହାୟତା କରେ, ତାହା ପୁଣି ଗୋଟିଏ ଶିଶୁଦାହର କାରଣ ମଧ୍ୟ ହୋଇପାରେ । ଏଥିରେ ଅଗ୍ନିର କିଛି ଦୋଷ ନାହିଁ, ବ୍ୟବହାର ଗୁଣରୁ ତାରତମ୍ୟ ହୁଏ ମାତ୍ର । ଅତଏବ ଏହି ପ୍ରେମ, ଏହି ପ୍ରବଳ ଆସଙ୍ଗସ୍ପୃହା, ଦୁଇଜଣଙ୍କର ଏକପ୍ରାଣ ହେବା ପାଇଁ ଏହି ପ୍ରବଳ ଆଗ୍ରହ, ପୁଣି ହୁଏତ ଅବଶେଷରେ ସମସ୍ତଙ୍କର ସେହି ଏକ ସ୍ୱରୂପରେ ବିଲୀନ ହେବାର ଇଚ୍ଛା ଉତ୍ତମ ବା ଅଧମ ଭାବରେ ସର୍ବତ୍ର ପ୍ରକାଶିତ ।

ଭକ୍ତିଯୋଗ ପ୍ରେମର ଉଚ୍ଚତମ ବିକାଶର ବିଜ୍ଞାନସ୍ୱରୂପ । ଏହା ଆମମାନଙ୍କର ପ୍ରେମକୁ ଯଥାର୍ଥ ପଥରେ ପରିଚାଳନା କରିବାର, ଏହାକୁ ଆୟତ୍ତାଧିନରେ ରଖିବାର, ଏହାର ସଦ୍‌ବ୍ୟବହାର କରିବାର, ଏହାକୁ ଗୋଟିଏ ନୂତନ ପଥରେ ପ୍ରଧାବିତ କରିବାର, ଏହାଠାରୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଓ ମହତ୍ତମ ଫଳ ଅର୍ଥାତ ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ଅବସ୍ଥା ଲାଭ କରିବାର ଉପାୟ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରେ । ଭକ୍ତିଯୋଗ କିଛି ତ୍ୟାଗ କରିବା ଶିକ୍ଷା ଦିଏ ନାହିଁ, କେବଳ କହେ, ''ସେହି ପରମପୁରୁଷଙ୍କଠାରେ ଆସକ୍ତ ହୁଅ ।'' ଆଉ ଯେଉଁ ଲୋକ ପରମପୁରୁଷଙ୍କ ପ୍ରେମରେ ଉନ୍ମତ୍ତ, ତାହାର ନୀଚ ବିଷୟରେ ସ୍ୱଭାବତଃ କୌଣସି ଆସକ୍ତି ରହିପାରେ ନାହିଁ ।

''ମୁଁ ତୁମ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆଉ କିଛି ଜାଣେ ନାହିଁ, କେବଳ ଜାଣେ ଯେ ତୁମେ ମୋର । ତୁମେ ସୁନ୍ଦର, ଆହା ! ତୁମେ ଅତି ସୁନ୍ଦର, ତୁମେ ସ୍ୱୟଂ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟସ୍ୱରୂପ !'' ଭକ୍ତିଯୋଗ କହେ, ''ହେ ମାନବ, ସୁନ୍ଦର ବସ୍ତୁ ପ୍ରତି ତୁମେ ସ୍ୱଭାବତଃ ଆକୃଷ୍ଟ, ଭଗବାନ ପରମସୁନ୍ଦର, ଆହା! ତୁମେ ତାଙ୍କୁ ପ୍ରାଣର ସହିତ ଭଲପାଅ ।'' ମନୁଷ୍ୟ-ମୁଖରେ, ଆକାଶରେ, ତାରାଙ୍କଠାରେ ଅଥବା ଚନ୍ଦ୍ରରେ ଯେଉଁ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟର ବିକାଶ ଦେଖାଯାଏ, ତାହା କେଉଁଠାରୁ ଆସିଲା ? ତାହା ସେହି ଭଗବାନଙ୍କର ସର୍ବତୋମୁଖୀ ପ୍ରକୃତ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟର ଆଂଶିକ ପ୍ରକାଶମାତ୍ର । ''ତାଙ୍କରି ପ୍ରକାଶରେ ହିଁ ସକଳର ପ୍ରକାଶ ।''[୧] ଭକ୍ତିର ଏହି ଉଚ୍ଚଭୂମିରେ ଦଣ୍ଡାୟମାନ ହୁଅ । ତାହା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ରୂପରେ ତୁମର କ୍ଷୁଦ୍ର ମୁଁତ୍ୱଭାବ ଭୁଲାଇ ଦେବ । ଜଗତର କ୍ଷୁଦ୍ର ସ୍ୱାର୍ଥପର ଆସକ୍ତିସମୂହ ତ୍ୟାଗ କର । କେବଳ ମନୁଷ୍ୟଜାତିକୁ ତୁମର ମାନବୀୟ ଓ ତଦପେକ୍ଷା ଉଚ୍ଚତର କାର୍ଯ୍ୟପ୍ରବୃତ୍ତିର ଏକମାତ୍ର ଲକ୍ଷ୍ୟ ମନେ କର ନାହିଁ । ସାକ୍ଷୀସ୍ୱରୂପରେ ଅବସ୍ଥିତ ହୋଇ ପ୍ରକୃତିର ସମୁଦାୟ ବ୍ୟାପାର ପର୍ଯ୍ୟବେକ୍ଷଣ କର । ମନୁଷ୍ୟପ୍ରତି ଆସକ୍ତିଶୂନ୍ୟ ହୁଅ । ଦେଖ, ଏହି ଜଗତରେ ପ୍ରବଳ ପ୍ରେମପ୍ରବାହ କିପରି କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଛି । କେବେ କେବେ ଗୋଟିଏ ଧକ୍କା ଆସିଲା । ଏହା ମଧ୍ୟ ସେହି ପରମପ୍ରେମଲାଭ ନିମିତ୍ତ ଚେଷ୍ଟାର ଆନୁସଙ୍ଗିକ ବ୍ୟାପାରମାତ୍ର । ହୁଏତ କେଉଁଠାରେ ଟିକିଏ ଦ୍ୱନ୍ଦ ଘଟିଲା, ହୁଏତ କାହାର ପଦସ୍ଖଳନ ହେଲା; କିନ୍ତୁ ଏ ସମସ୍ତ ସେହି ପରମପ୍ରେମ ଆରୋହଣର ସୋପାନମାତ୍ର । ଘଟୁ ଯେତେ ଇଚ୍ଛା ଦ୍ୱନ୍ଦ, ଆସୁ ଯେତେ ଇଚ୍ଛା ସଂଘର୍ଷ, ତୁମେ ସାକ୍ଷୀସ୍ୱରୂପ ହୋଇ ଟିକିଏ ଦୂରରେ ଅବସ୍ଥିତ ହୁଅ । ଯେତେବେଳେ ତୁମେ ସଂସାରପ୍ରବାହ ମଧ୍ୟରେ ପତିତ ଥିବ, ସେତେବେଳେ ସେ ଧକ୍କାଗୁଡ଼ିକ ତୁମଠାରେ ଲାଗୁଥିବ । କିନ୍ତୁ ଯେତେବେଳେ ଏହାର ବାହାରକୁ ଆସି କେବଳ ସାକ୍ଷୀରୂପରେ ଅବସ୍ଥିତ ହେବ, ସେତେବେଳେ ତୁମେ ଦେଖିବ, ଅନନ୍ତ ପ୍ରକାରରେ ପ୍ରେମସ୍ୱରୂପ ଭଗବାନ ନିଜକୁ ପ୍ରେମରୂପରେ ପ୍ରକାଶିତ କରୁଛନ୍ତି ।

''ଯେଉଁଠାରେ ଟିକିଏ ଆନନ୍ଦ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ, ଘୋର ବିଷୟାନନ୍ଦ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ସେଠାରେ ସେହି ଅନନ୍ତ ଆନନ୍ଦସ୍ୱରୂପ ସ୍ୱୟଂ ଭଗବାନଙ୍କ ଅଂଶ ରହିଛି ବୋଲି ବୁଝିବାକୁ ହେବ ।''[୨] ଅତି

---

[୧] ତସ୍ୟ ଭାଷା ସର୍ବମିଦଂ ବିଭାତି । —କଠ, ୨।୨।୧୫।

[୨] ଏତସ୍ୟୈବାନନ୍ଦସ୍ୟ... ଇତ୍ୟାଦି । ବୃହ. ଉପନିଷଦ୍, ୪/୩/୬୨

ନୀଚତମ ଆସକ୍ତିରେ ମଧ୍ୟ ଭଗବତପ୍ରେମର ବୀଜ ଲୁକ୍କାୟିତ । ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାରେ ଭଗବାନଙ୍କର ଗୋଟିଏ ନାମ 'ହରି' । ଏହାର ଅର୍ଥ ଏହି ଯେ, ସେ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଆପଣା ଆଡ଼କୁ ଆହରଣ ବା ଆକର୍ଷଣ କରନ୍ତି । ବାସ୍ତବିକ ସେ ଆମମାନଙ୍କୁ ଭଲପାଇବାର ଏକମାତ୍ର ଉପଯୁକ୍ତ ପାତ୍ର । ଏହି ଯେ ଆମେମାନେ ନାନା ଦିଗକୁ ଆକୃଷ୍ଟ ହେଉଛୁ, କିଏ ଆମମାନଙ୍କୁ ଟାଣୁଛି ? ସେହି ଏକା ଆମମାନଙ୍କୁ କ୍ରମାଗତ ତାଙ୍କ କୋଳ ଆଡ଼କୁ ଟାଣୁଛନ୍ତି । ପ୍ରାଣହୀନ ଜଡ଼ ସେ କି କେବେ ଚୈତନ୍ୟବାନ୍ ଆତ୍ମାକୁ ଟାଣିପାରେ? କଦାପି ନୁହେଁ । ଗୋଟିଏ ସୁନ୍ଦର ମୁଖ ଦେଖି ଜଣେ ଉନ୍ମତ୍ତ ହେଲା । କେତୋଟି ବଡ଼ ପରମାଣୁ କ'ଣ ତାହାକୁ ପାଗଳ କଲା ? କଦାପି ନୁହେଁ । ଏହି ଜଡ଼ ପରମାଣୁସମୂହର ଅନ୍ତରାଳରେ ନିଶ୍ଚୟ ଐଶ୍ୱରିକ ଶକ୍ତି ଓ ଐଶ୍ୱରିକ ପ୍ରେମର କ୍ରୀଡ଼ା ବିଦ୍ୟମାନ । ଅଜ୍ଞ ଲୋକମାନେ ଏହା ଜାଣିପାରନ୍ତି ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ତଥାପି ଜ୍ଞାତସାରରେ ବା ଅଜ୍ଞାତସାରରେ ସେମାନେ ତାହାଦ୍ୱାରା କେବଳ ତାହାଦ୍ୱାରା ହିଁ ଆକୃଷ୍ଟ ହେଉଛନ୍ତି । ସୁତରାଂ ଦେଖାଗଲା, ଅତି ନୀଚତମ ଆସକ୍ତି ମଧ୍ୟ ମନୁଷ୍ୟ ଉପରେ ଯେଉଁ ପ୍ରଭାବ ବିସ୍ତାର କରେ, ସେହି ପ୍ରଭାବ ହିଁ ଐଶ୍ୱରିକ ପ୍ରଭାବର କିରଣ ମାତ୍ର । "ହେ ପ୍ରିୟତମେ, ପତି ପାଇଁ ପତିକୁ କେହି ଭଲପାଏ ନାହିଁ । ପତିର ଅନ୍ତରସ୍ଥ ଆତ୍ମାଲାଗି ଲୋକେ ପତିକୁ ଭଲପାଆନ୍ତି ।"[1] ପ୍ରେମିକା ପତ୍ନୀଗଣ ଏ କଥାଟି ଜାଣିପାରନ୍ତି, ନ ଜାଣି ପାରନ୍ତି ମଧ; କିନ୍ତୁ ତଥାପି ଉକ୍ତ ତତ୍ତ୍ୱଟି ସତ୍ୟ । "ହେ ପ୍ରିୟତମେ, ପତ୍ନୀ ପାଇଁ ପତ୍ନୀକୁ କେହି ଭଲପାଆନ୍ତି ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ପତ୍ନୀର ଅନ୍ତରସ୍ଥ ଆତ୍ମା ପାଇଁ ପତ୍ନୀ ପ୍ରିୟା ହୋଇଥାଏ ।"[2] ଏହିପରି କେହି ନିଜ ସନ୍ତାନକୁ ଅଥବା ଅନ୍ୟ କାହାକୁ ସେହିମାନଙ୍କ ପାଇଁ ଭଲପାଆନ୍ତି ନାହିଁ । ସେମାନଙ୍କର ଅନ୍ତରସ୍ଥ ଆତ୍ମା ପାଇଁ ସେମାନଙ୍କୁ ଭଲପାଇ ଥାଆନ୍ତି । ଭଗବାନ ଯେପରି ଗୋଟିଏ ବୃହତ୍ ଚୁମ୍ବକ ପ୍ରସ୍ତରସ୍ୱରୂପ । ଆମେମାନେ ଲୌହଚୂର୍ଣ୍ଣ ପରି । ଆମେମାନେ ସମସ୍ତେ ସଦାସର୍ବଦା ତାଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଆକୃଷ୍ଟ ହେଉଛୁ । ଆମେମାନେ ସମସ୍ତେ ତାଙ୍କୁ ଲାଭ କରିବା ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରୁଛୁ । ଜଗତରେ ଏହି ଯେ ନାନାବିଧ ଚେଷ୍ଟା, ଏହି ସକଳର ଏକମାତ୍ର ଲକ୍ଷ୍ୟ କେବଳ ସ୍ୱାର୍ଥ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ଅଜ୍ଞ ବ୍ୟକ୍ତିମାନେ ଜାଣନ୍ତି ନାହିଁ, ସେମାନଙ୍କ ଜୀବନର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ କଅଣ । ବାସ୍ତବିକ ସେମାନେ ଜୀବନର ସମସ୍ତ ଚେଷ୍ଟା ମଧ୍ୟ ଦେଇ କ୍ରମାଗତ ସେହି ପରମାତ୍ମାରୂପକ ବୃହତ୍ ଚୁମ୍ବକ ଆଡ଼କୁ ଅଗ୍ରସର ହେଉଛନ୍ତି । ଆମମାନଙ୍କର ଏହି କଠୋର ଜୀବନସଂଗ୍ରାମର ଲକ୍ଷ୍ୟ, ପରିଣାମରେ ତାଙ୍କ ନିକଟକୁ ଯିବା ଓ ତାଙ୍କ ସହିତ ଏକୀଭୂତ ହେବା ।

ଭକ୍ତିଯୋଗୀ ଏହି ଜୀବନସଂଗ୍ରାମର ଅର୍ଥ ବୁଝନ୍ତି । ସେ ଏହି ସଂଗ୍ରାମକୁ ଅତିକ୍ରମ କରି ଆସିଛନ୍ତି; ସୁତରାଂ ଏହାର ଲକ୍ଷ୍ୟ କଅଣ, ତାହା ସେ ଜାଣନ୍ତି; ଏହି କାରଣରୁ ସେ ଏମାନଙ୍କ ଠାରୁ

---

[1] ନ ବା ଅରେ ପତ୍ୟୁଃ କାମାୟ ପତିଃ ପ୍ରିୟୋ ଭବତ୍ୟାତ୍ମନସ୍ତୁ କାମାୟ ପତିଃ ପ୍ରିୟୋ ଭବତି ।
— ବୃହଦାରଣ୍ୟକ, ୨ ଅଃ, ୪ ବ୍ରାଃ ।

[2] ନ ବା ଅରେ ଜାୟାୟୈ କାମାୟ ଜାୟା ପ୍ରିୟା ଭବତ୍ୟାତ୍ମନସ୍ତୁ କାମାୟ ଜାୟା ପ୍ରିୟା ଭବତି ।
— ବୃହଦାରଣ୍ୟକ, ୨ ଅଃ, ୪ ବ୍ରାଃ ।

ମୁକ୍ତି ପାଇବାକୁ ପ୍ରାଣର ସହିତ ଇଚ୍ଛା କରନ୍ତି । ସେ ସମସ୍ତ ଆକର୍ଷଣର ମୂଳ କାରଣ ସ୍ୱରୂପ ହରିଙ୍କ ନିକଟକୁ ପୂର୍ଣ୍ଣଭାବରେ ଯିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରନ୍ତି । ଭକ୍ତିର ତ୍ୟାଗ ଏହି ଯେ—ଭଗବାନଙ୍କ ପ୍ରତି ଏହି ମହାନ୍ ଆକର୍ଷଣ, ତାଙ୍କର ଆଉ ସବୁ ଆସକ୍ତିକୁ ନାଶ କରିଦିଏ । ଏହି ପ୍ରବଳ ଅନନ୍ତ ପ୍ରେମ ତାଙ୍କର ହୃଦୟରେ ପ୍ରବେଶ କରି ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଆସକ୍ତିକୁ ସେଠାରେ ରହିବାକୁ ଦିଏ ନାହିଁ । ଅନ୍ୟ ଆସକ୍ତି ସେତେବେଳେ କିପରି ତିଷ୍ଠି ପାରିବ? ସେତେବେଳେ ଭକ୍ତ ସ୍ୱୟଂ ଭଗବାନରୂପକ ପ୍ରେମସମୁଦ୍ରର ଜଳରେ ଆପଣାର ହୃଦୟକୁ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ରଖନ୍ତି । ସେଠାରେ କ୍ଷୁଦ୍ର କ୍ଷୁଦ୍ର ପ୍ରେମର ସ୍ଥାନ ନାହିଁ । ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଏହି ଯେ ଭକ୍ତର ବୈରାଗ୍ୟ ଅର୍ଥାତ୍ ଭଗବାନଙ୍କ ଭିନ୍ନ ସମୁଦାୟ ବିଷୟରେ ଅନାସକ୍ତି ଭଗବାନଙ୍କ ପ୍ରତି ତାଙ୍କର ପରମ ଅନୁରାଗରୁ ଜାତ ହୁଏ ।

ପରାଭକ୍ତି ଲାଭ ପାଇଁ ଏହିପରି ଭାବରେ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହେବା ଆବଶ୍ୟକ । ଏହି ବୈରାଗ୍ୟ ଲାଭ ହେଲେ ପରାଭକ୍ତିର ଉଚ୍ଚତମ ଶିଖରକୁ ଉଠିବାର ଦ୍ୱାର ଯେପରି କି ଫିଟିଯାଏ । ସେତେବେଳେ ଆମେ ବୁଝିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରୁ, ପରାଭକ୍ତି କଅଣ, ଆଉ ଯେ ପରାଭକ୍ତି ରାଜ୍ୟରେ ପ୍ରବେଶ କରିଛନ୍ତି, ଏକମାତ୍ର ତାଙ୍କର କହିବାର ଅଧିକାର ଅଛି ଯେ, ପ୍ରତିମା ପୂଜା ବା ବାହ୍ୟ ଅନୁଷ୍ଠାନାଦିର ଆଉ ଆବଶ୍ୟକତା ନାହିଁ । ସେହି କେବଳ ତଥାକଥିତ ମନୁଷ୍ୟର ଭାତୃଭାବ ରୂପକ ପରମ ପ୍ରେମାବସ୍ଥା ଲାଭ କରିଛନ୍ତି । ଅନ୍ୟମାନେ କେବଳ ଭାତୃଭାବ, ଭ୍ରାତୃଭାବ ବୋଲି ବୃଥା ଚିତ୍କାର କରନ୍ତି ମାତ୍ର । ସେ ସେତେବେଳେ ଆଉ କୌଣସି ଭେଦ ଦେଖିପାରନ୍ତି ନାହିଁ । ମହାନ୍ ପ୍ରେମସମୁଦ୍ର ସେତେବେଳେ ତାଙ୍କ ଅନ୍ତରରେ ପ୍ରବେଶ କରିଛି । ସେତେବେଳେ ସେ ମନୁଷ୍ୟ ଭିତରେ ଆଉ ମନୁଷ୍ୟ ଦେଖନ୍ତି ନାହିଁ, ସେ ସର୍ବତ୍ର ତାଙ୍କର ପ୍ରିୟତମଙ୍କୁ ଦେଖିବାକୁ ପାଆନ୍ତି । ଯାହାଙ୍କ ମୁଖ ଆଡ଼କୁ ସେ ଦୃଷ୍ଟି ଦିଅନ୍ତି, ତାଙ୍କ ଭିତରେ ସେ ହରିଙ୍କର ପ୍ରକାଶ ଦେଖିପାରନ୍ତି । ସୂର୍ଯ୍ୟ ବା ଚନ୍ଦ୍ରର ଆଲୋକ ତାଙ୍କର ପ୍ରକାଶମାତ୍ର । ଯେଉଁଠାରେ କୌଣସି ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ବା ମହତ୍ତ୍ୱ ଦେଖାଯାଏ, ତାଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ ସବୁ ସେହି ଭଗବାନଙ୍କର । ଏପରି ଭକ୍ତ ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ଜଗତରେ ଅଛନ୍ତି । ଜଗତ୍ କେତେବେଳେ ହେଲେ ଏପରି ଭକ୍ତବିରହିତ ହୁଏ ନାହିଁ । ଏପରି ବ୍ୟକ୍ତି ସର୍ପଦ୍ରଷ୍ଟ ହେଲେ ମଧ୍ୟ କହନ୍ତି, ମୋର ପ୍ରିୟତମଙ୍କ ନିକଟରୁ ଦୂତ ଆସିଥିଲା । ଏହିପରି ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କର କେବଳ ବିଶ୍ୱଜନୀନ ଭ୍ରାତୃଭାବ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କଥା କହିବାର ଅଧିକାର ଅଛି । ତାଙ୍କ ହୃଦୟରେ କଦାପି କ୍ରୋଧ, ଘୃଣା ଅଥବା ଈର୍ଷାର ଉଦୟ ହୁଏ ନାହିଁ । ବାହ୍ୟ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗ୍ରାହ୍ୟ ସମସ୍ତ ତାଙ୍କ ନିକଟରୁ ଅନ୍ତର୍ହିତ । ଯେତେବେଳେ ପ୍ରେମବଳରେ ଅତୀନ୍ଦ୍ରିୟ ସତ୍ୟକୁ ସେ ସର୍ବଦା ଦେଖିବାକୁ ସମର୍ଥ ସେତେବେଳେ ସେ କ୍ରୁଦ୍ଧ ହେବେ କିପରି ?

ଭକ୍ତିଯୋଗର ସ୍ୱାଭାବିକତା ଓ ଏହାର ରହସ୍ୟ

ଅର୍ଜୁନ ଶ୍ରୀଭଗବାନଙ୍କୁ ଜିଜ୍ଞାସା କରିଥିଲେ, ''ଯେଉଁମାନେ ସର୍ବଦା ଅବହିତ ହୋଇ ତୁମର ଉପାସନା କରନ୍ତି, ଏବଂ ଯେଉଁମାନେ ଅବ୍ୟକ୍ତ, ନିର୍ଗୁଣଙ୍କର ଉପାସକ, ଏ ଉଭୟଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ କେଉଁମାନେ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଯୋଗୀ ?''[1] ଶ୍ରୀଭଗବାନ ଉତ୍ତରରେ କହିଲେ, ''ଯେଉଁମାନେ ମୋ ଠାରେ ମନ ସଂଲଗ୍ନ କରି ନିତ୍ୟଯୁକ୍ତ ହୋଇ ପରମ ଶ୍ରଦ୍ଧାର ସହିତ ମୋର ଉପାସନା କରନ୍ତି, ସେହିମାନେ ହିଁ ମୋର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଉପାସକ, ସେହିମାନେ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଯୋଗୀ । ଯେଉଁମାନେ ନିର୍ଗୁଣ, ଅନିର୍ଦ୍ଦେଶ୍ୟ, ଅବ୍ୟକ୍ତ, ସର୍ବବ୍ୟାପୀ, ଅଚିନ୍ତ୍ୟ, ନିର୍ବିକାର, ଅଚଳ, ନିତ୍ୟସ୍ୱରୂପଙ୍କୁ ଇନ୍ଦ୍ରିୟସଂଯମ ଓ ବିଷୟରେ ସମବୁଦ୍ଧି ଅବଲମ୍ବନ କରି ଉପାସନା କରନ୍ତି, ସେହି ସର୍ବଭୂତେହିତରେ ରତ ବ୍ୟକ୍ତିଗଣ ମୋତେ ଲାଭ କରନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଯେଉଁମାନଙ୍କର ମନ ଅବ୍ୟକ୍ତରେ ଆସକ୍ତ, ସେମାନଙ୍କର ଗତି ଅଧିକତର କଷ୍ଟ ହୋଇଥାଏ । କାରଣ ଦେହାଭିମାନୀ ବ୍ୟକ୍ତି ଅତି କଷ୍ଟରେ ଏହି ଅବ୍ୟକ୍ତ ଗତି ଲାଭ କରିପାରେ । କିନ୍ତୁ ଯେଉଁମାନେ ସମୁଦାୟ କାର୍ଯ୍ୟ ମୋଠାରେ ସମର୍ପଣ କରି ମତ୍‌ପରାୟଣ ହୋଇ ମୋର ଧ୍ୟାନ ଓ ଉପାସନା କରନ୍ତି, ମୁଁ ସେମାନଙ୍କୁ ଶୀଘ୍ର ପୁନଃ ପୁନଃ ଜନ୍ମମୃତ୍ୟୁରୂପକ ମହାସମୁଦ୍ରରୁ ଉଦ୍ଧାର କରେ, କାରଣ ସେମାନଙ୍କ ମନ ସର୍ବଦା ମୋପ୍ରତି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣରୂପେ ଆସକ୍ତ''।[2] ଏଠାରେ ଜ୍ଞାନଯୋଗ ଓ ଭକ୍ତିଯୋଗ ଉଭୟକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାହୋଇଛି । ଏପରି କି, ଉଦ୍ଧୃତାଂଶରେ ଉଭୟର ଲକ୍ଷଣ ପ୍ରକାଶ

---

[1] ଅର୍ଜୁନ ଉବାଚ
ଏବଂ ସତତଯୁକ୍ତା ଯେ ଭକ୍ତାସ୍ତ୍ୱାଂ ପର୍ଯ୍ୟୁପାସତେ ।
ଯେ ଚାପ୍ୟକ୍ଷରମବ୍ୟକ୍ତଂ ତେଷାଂ କେ ଯୋଗବିତ୍ତମାଃ ॥

[2] ଶ୍ରୀଭଗବାନୁବାଚ
ମଯ୍ୟାବେଶ୍ୟ ମନୋ ଯେ ମାଂ ନିତ୍ୟଯୁକ୍ତା ଉପାସତେ ।
ଶ୍ରଦ୍ଧୟା ପରୟୋପେତାସ୍ତେ ମେ ଯୁକ୍ତତମା ମତାଃ ॥
ଯେ ତ୍ୱକ୍ଷରମନିର୍ଦ୍ଦେଶ୍ୟମବ୍ୟକ୍ତଂ ପର୍ଯ୍ୟୁପାସତେ ।
ସର୍ବତ୍ରଗମଚିନ୍ତ୍ୟଂ ଚ କୂଟସ୍ଥମଚଳଂ ଧ୍ରୁବମ୍ ॥
ସଂନିୟମ୍ୟେନ୍ଦ୍ରିୟଗ୍ରାମଂ ସର୍ବତ୍ର ସମବୁଦ୍ଧୟଃ ।
ତେ ପ୍ରାପ୍ନୁବନ୍ତି ମାମେବ ସର୍ବଭୂତହିତେ ରତାଃ ॥
କ୍ଲେଶୋଽଧିକତରସ୍ତେଷାମବ୍ୟକ୍ତାସକ୍ତଚେତସାମ୍ ।
ଅବ୍ୟକ୍ତା ହି ଗତିର୍ଦୁଃଖଂ ଦେହବଦ୍ଭିରବାପ୍ୟତେ ॥
ଯେ ତୁ ସର୍ବାଣି କର୍ମାଣି ମୟି ସଂନ୍ୟସ୍ୟ ମତ୍ପରାଃ ।
ଅନନ୍ୟେନୈବ ଯୋଗେନ ମାଂ ଧ୍ୟାୟନ୍ତ ଉପାସତେ ॥
ତେଷାମହଂ ସମୁଦ୍ଧର୍ତ୍ତା ମୃତ୍ୟୁସଂସାରସାଗରାତ୍ ।
ଭବାମି ନଚିରାତ୍ ପାର୍ଥ ମୟ୍ୟାବେଶିତଚେତସାମ୍ ॥
—ଶ୍ରୀଭଗବଦ୍‌ଗୀତା, ୧୨ ଶ ଅଧ୍ୟାୟ, ୧ମରୁ ୭ମ ଶ୍ଳୋକ ।

କରାହୋଇଛି ବୋଲି କୁହାଯାଇପାରେ । ଜ୍ଞାନଯୋଗ ଅବଶ୍ୟ ଅତି ଶ୍ରେଷ୍ଠ ମାର୍ଗ । ତତ୍ତ୍ୱବିଚାର ତାହାର ପ୍ରାଣ । ଆଉ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ବିଷୟ ଏହି ଯେ, ସମସ୍ତେ ଭାବନ୍ତି ଜ୍ଞାନଯୋଗର ଆଦର୍ଶ ଅନୁସାରେ ସେମାନେ ଚଳିବାକୁ ସମର୍ଥ; କିନ୍ତୁ ବାସ୍ତବିକ ଜ୍ଞାନଯୋଗସାଧନ ବଡ଼ କଠିନ ବ୍ୟାପାର । ଏଥିରେ ଅନେକ ବିପଦାଶଙ୍କା ଅଛି ।

ଜଗତରେ ଦୁଇ ପ୍ରକାର ଲୋକ ଦେଖିବାକୁ ମିଳନ୍ତି । ଦଳେ ଅସୁର ପ୍ରକୃତି—ଏମାନେ ଏହି ଶରୀରଟାକୁ ସୁଖସ୍ୱାଚ୍ଛନ୍ଦ୍ୟରେ ରଖିବାକୁ ଜୀବନର ଚରମ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଜ୍ଞାନ କରନ୍ତି । ଆଉ ଯେଉଁମାନେ ଦେବପ୍ରକୃତି, ସେମାନେ ଏହି ଶରୀରକୁ କେବଳ କୌଣସି ବିଶେଷ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ସାଧନର ଉପାୟସ୍ୱରୂପ ମନେକରନ୍ତି । ସେମାନେ ମନେକରନ୍ତି, ତାହା ଯେପରି ଆତ୍ମାର ଉନ୍ନତି ସାଧନର ଯନ୍ତ୍ରବିଶେଷମାତ୍ର । ସଇତାନ ନିଜ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟସିଦ୍ଧି ନିମିତ୍ତ ଶାସ୍ତ୍ର ଉଦ୍ଧୃତ କରିପାରେ, କରିଥାଏ ମଧ୍ୟ । ସୁତରାଂ ଜ୍ଞାନମାର୍ଗ ଯେପରି ସାଧୁ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କର ସତ୍‌କାର୍ଯ୍ୟର ପ୍ରବଳ ଉତ୍ସାହଦାତା, ସେହିପରି ଅସାଧୁ ବ୍ୟକ୍ତିର କାର୍ଯ୍ୟସାଧନର ସମର୍ଥକ ବୋଲି ପ୍ରତୀତ ହୁଏ । ଜ୍ଞାନଯୋଗରେ ଏହା ହିଁ ମହା ବିପଦାଶଙ୍କା; କିନ୍ତୁ ଭକ୍ତିଯୋଗ ଅତି ସ୍ୱାଭାବିକ ଓ ମଧୁର । ଭକ୍ତ ଜ୍ଞାନଯୋଗୀ ପରି ଖୁବ୍ ଉଚ୍ଚକୁ ଉଠେ ନାହିଁ, ସୁତରାଂ ତାହାର ଗଭୀର ପତନାଶଙ୍କା ମଧ୍ୟ ନାହିଁ । ଏତିକି ବୁଝିବାକୁ ହେବ ଯେ, ସାଧକ ଯେଉଁ ପଥ ଅବଲମ୍ବନ କରନ୍ତୁ ନା କାହିଁକି, ଯେତେଦିନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମୁଦାୟ ବନ୍ଧନ ମୋଚନ ହୋଇ ନାହିଁ, ସେତେଦିନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେ କଦାପି ମୁକ୍ତ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ ।

ନିମ୍ନୋଦ୍ଧୃତ ଶ୍ଳୋକଗୁଡ଼ିକରୁ ଦେଖାଯାଏ, କିପରି ଜନୈକା ଭାଗ୍ୟବତୀ ଗୋପନାରୀର ଜୀବାତ୍ମାର ବନ୍ଧନରୂପ ପାପପୁଣ୍ୟ କ୍ଷୟ ହୋଇଥିଲା । "ଭଗବାନଙ୍କ ଚିନ୍ତାହେତୁରୁ ପରମାହ୍ଲାଦରେ ତାହାର ସମୁଦାୟ ପୁଣ୍ୟକର୍ମଜନିତ ବନ୍ଧନ କ୍ଷୟପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥିଲା, ଏବଂ ତାଙ୍କର ଅପ୍ରାପ୍ତିଜନିତ ମହାଦୁଃଖରେ ତାହାର ସମୁଦାୟ ପାପ ଧୌତ ହୋଇଯାଇଥିଲା । ସେତେବେଳେ ସେହି ଗୋପକନ୍ୟା ମୁକ୍ତିଲାଭ କରିଥିଲା ।"[୧] ଏହି ଶାସ୍ତ୍ରବାକ୍ୟରୁ ବେଶ୍ ବୁଝାଯାଏ, ଭକ୍ତିଯୋଗର ଗୁହ୍ୟ ରହସ୍ୟ ଏହି ଯେ, ମନୁଷ୍ୟହୃଦୟରେ ଯେତେପ୍ରକାର ବାସନା ବା ଭାବ ଅଛି, ସେଥିରୁ କୌଣସିଟି ସ୍ୱରୂପତଃ ମନ୍ଦ ନୁହେଁ; ଏମାନଙ୍କୁ ଧୀରେ ଧୀରେ ଆମର ବଶବର୍ତ୍ତୀ କରି କ୍ରମଶଃ ଉଚ୍ଚରୁ ଉଚ୍ଚାଭିମୁଖୀ କରିବାକୁ ହେବ, ଯେତେଦିନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହାର ଚରମୋତ୍କର୍ଷ ଲାଭ କରାଯାଇ ନାହିଁ । ସେମାନଙ୍କର ସର୍ବୋଚ୍ଚ ଗତି ଭଗବାନ; ସେମାନଙ୍କର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସକଳ ଗତି ହିଁ ନିମ୍ନାଭିମୁଖୀ । ଆମ ଜୀବନରେ ସୁଖ ଓ ଦୁଃଖ ପୁନଃ ପୁନଃ ପର୍ଯ୍ୟାୟକ୍ରମେ ଘୂରି ଘୂରି ଆସୁଛି । ଯେତେବେଳେ କୌଣସି ଲୋକ ଧନ ଅଥବା ଏହିପରି କୌଣସି ସାଂସାରିକ ବସ୍ତୁର ଅପ୍ରାପ୍ତି ହେତୁ ଦୁଃଖ ଅନୁଭବ କରେ,

---

୧ ତଚ୍ଚିନ୍ତାବିପୁଲାହ୍ଲାଦକ୍ଷୀଣପୁଣ୍ୟଚୟା ତଥା ।
ତଦପ୍ରାପ୍ତିମହାଦୁଃଖବିଲୀନା ଶେଷପାତକା ॥
ଚିନ୍ତୟନ୍ତୀ ଜଗତ୍‌ସୂତିଂ ପରବ୍ରହ୍ମସ୍ୱରୂପିଣମ୍ ।
ନିରୁଚ୍ଛ୍ୱାସତୟା ମୁକ୍ତିଂ ଗତାନ୍ୟା ଗୋପକନ୍ୟକା ॥
—ବିଷ୍ଣୁ ପୁରାଣ, ୫ମ ଅଂଶ, ୧୩ଶ ଅଃ, ୨୧-୨୨ ଶ୍ଳୋକ ।

ସେତେବେଳେ ବୁଝିବାକୁ ହେବ, ସେ ତାହାର ପ୍ରବୃତ୍ତିକୁ ମନ୍ଦ ଦିଗରେ ପରିଚାଳନା କରୁଛି । ତଥାପି ଦୁଃଖର ପ୍ରୟୋଜନତା ଅଛି । ଜଣେ ଲୋକ ଯଦି 'ମୁଁ କାହିଁକି ସେହି ପରମପୁରୁଷଙ୍କୁ ଲାଭ କରିପାରିଲି ନାହିଁ,' 'କାହିଁକି ମୁଁ ଭଗବାନଙ୍କୁ ପାଇଲି ନାହିଁ' ବୋଲି ଯନ୍ତ୍ରଣାରେ ଅସ୍ଥିର ହୁଏ, ସେହି ଯନ୍ତ୍ରଣା ତାହାର ମୁକ୍ତିର କାରଣ ହେବ । କେତୋଟି ମୁଦ୍ରା ପାଇଲେ ଯେତେବେଳେ ତୁମର ଆନନ୍ଦ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ବୁଝିବାକୁ ହେବ, ତୁମେ ତୁମର ଆହ୍ଲାଦବୃତ୍ତିକୁ ମନ୍ଦ ଦିଗରେ ପରିଚାଳନା କରୁଛ । ଏହାକୁ ଉଚ୍ଚତର ବିଷୟରେ ପ୍ରେରଣା କରିବାକୁ ହେବ, ଆମମାନଙ୍କର ସର୍ବୋଚ୍ଚ ଲକ୍ଷ୍ୟ ଭଗବାନଙ୍କ ଚିନ୍ତାରେ ଆନନ୍ଦ ବୋଧ କରିବାକୁ ହେବ । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଭାବ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମଧ୍ୟ ସେହି ଗୋଟିଏ କଥା । ଭକ୍ତ କହନ୍ତି, 'ସେଥିମଧ୍ୟରୁ କୌଣସିଟି ମନ୍ଦ ନୁହେଁ; ସୁତରାଂ ଏହି ଭାବଗୁଡ଼ିକୁ ବଶୀଭୂତ କରି ସେ ନିଶ୍ଚିତ ଭାବରେ ଈଶ୍ୱରାଭିମୁଖୀ କରାନ୍ତି ।

ଭକ୍ତିର ଅବସ୍ଥାଭେଦ

ଭକ୍ତି ନାନା ଭାବରେ ପ୍ରକାଶ ପାଇଥାଏ ।[୧] ପ୍ରଥମ–ଶ୍ରଦ୍ଧା । ଲୋକମାନେ ମନ୍ଦିର ଓ ତୀର୍ଥସ୍ଥାନମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ଏତେ ଶ୍ରଦ୍ଧାସମ୍ପନ୍ନ କାହିଁକି ? ଏହିସବୁ ସ୍ଥାନରେ ତାଙ୍କର ପୂଜା ହୁଏ ବୋଲି, ଏହିସବୁ ସ୍ଥାନକୁ ଗଲେ ସେମାନଙ୍କର ଭାବର ଉଦ୍ଦୀପନା ହୁଏ ବୋଲି ଏହି ସ୍ଥାନମାନଙ୍କ ସହିତ ଈଶ୍ୱରସତ୍ତା ଜଡ଼ିତ ଥାଏ । ସବୁ ଦେଶରେ ଲୋକେ ଧର୍ମାଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ଏତେ ଶ୍ରଦ୍ଧାସମ୍ପନ୍ନ କାହିଁକି? ସେମାନେ ସମସ୍ତେ ସେହି ଏକ ଭଗବାନଙ୍କର ମହିମା ପ୍ରଚାର କରନ୍ତି । ମନୁଷ୍ୟ ସେମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ଶ୍ରଦ୍ଧାସମ୍ପନ୍ନ ନ ହୋଇ ରହିପାରେକି ? ଏହି ଶ୍ରଦ୍ଧାର ମୂଳ ଭଲ ପାଇବା । ଆମେ ଯାହାକୁ ଭଲପାଉ ନାହୁଁ, ତାହା ପ୍ରତି ଆମେ ଶ୍ରଦ୍ଧାସମ୍ପନ୍ନ ହୋଇପାରୁ ନାହୁଁ । ତା'ପରେ ପ୍ରୀତି ଭଗବଦ୍ ଚିନ୍ତାରେ ଆନନ୍ଦାନୁଭବ । ମନୁଷ୍ୟ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ବିଷୟରେ କି ତୀବ୍ର ଆନନ୍ଦ ଅନୁଭବ କରିଥାଏ ! ସଂସାରୀ ମଧ୍ୟ ସମ୍ମୁଖୀନ ହୁଏ । ଭକ୍ତର ଲୋଡ଼ା ଠିକ୍ ଏହିପରି ଭଲପାଇବା । ଭଗବାନଙ୍କ ଆଡ଼କୁ ଏହି ଭଲପାଇବାର ଦିଗ ଫେରାଇବାକୁ ହେବ । ତତ୍ପରେ ବିରହ ପ୍ରେମାସ୍ପଦଙ୍କର ଅଭାବଜନିତ ମହାଦୁଃଖ । ଏହି ଦୁଃଖ ଜଗତରେ ସବୁ ଦୁଃଖ ମଧ୍ୟରେ ମଧୁର । ଅଧିକ ମଧୁର ଯେତେବେଳେ ମନୁଷ୍ୟ 'ଭଗବାନଙ୍କୁ ଲାଭ କରିପାରିଲି ନାହିଁ, ଯେଉଁ ଜିନିଷକୁ ଜାଣିବାର କଥା ତାହା ଜାଣିପାରିଲି ନାହିଁ' ବୋଲି ଅତିଶୟ ବ୍ୟାକୁଳ ହୁଏ ଏବଂ ତଜ୍ଜନିତ ଯନ୍ତ୍ରଣାରେ ଅସ୍ଥିର ଓ ଉନ୍ମତ ହୋଇ ଉଠେ, ସେତେବେଳେ ବିରହ ଆସିଛି ବୋଲି ଜାଣିବାକୁ ହେବ । ମନର ଏପରି ଅବସ୍ଥା ହେଲେ ପ୍ରେମାସ୍ପଦ ବ୍ୟତୀତ ଆଉ କିଛି ଭଲ ଲାଗେ ନାହିଁ (ଇତର–ବିଚିକିତ୍ସା) । ପାର୍ଥିବ ପ୍ରେମରେ ଉନ୍ମତ୍ତ ପ୍ରେମିକ–ପ୍ରେମିକା ମଧ୍ୟରେ ଯଥାର୍ଥ ପ୍ରଣୟ ହେଲେ ସେମାନେ ଯେଉଁମାନଙ୍କୁ ଭଲ ନ ପାଆନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କ

---

[୧] ସମ୍ମାନ – ବହୁମାନପ୍ରୀତିବିରହେତର – ବିଚିକିତ୍ସା – ମହିମାଖ୍ୟାତିତଦର୍ଥ–ପ୍ରାଣସ୍ଥାନତଦୀୟତାସର୍ବତଦ୍ଭାବାପ୍ରାତିକୂଲ୍ୟାଦୀନି ଚ ସ୍ମରଣେଭ୍ୟୋ ବାହୁଲ୍ୟାତ୍ ।

—ଶାଣ୍ଡିଲ୍ୟସୂତ୍ର, ୨ୟ ଅଧ୍ୟାୟ, ୧ମ ଆହ୍ନିକ, ୪୩ ସୂତ୍ର ।

ନିକଟରେ ରହିବାକୁ ସ୍ୱଭାବତଃ ଟିକିଏ ବିରକ୍ତ ଅନୁଭବ କରନ୍ତି । ଏହିରୂପେ ଯେତେବେଳେ ପରାଭକ୍ତିର ବିରୋଧୀ ବିଷୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମନରେ ଏହିପରି ବିରକ୍ତି ଆସିଥାଏ । ସେତେବେଳେ ଭଗବାନଙ୍କ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ ବିଷୟ ସମ୍ପର୍କରେ କଥା କହିବା ଭକ୍ତ ପକ୍ଷରେ ବିରକ୍ତକର ହୋଇପଡ଼େ । ''ତାଙ୍କ ବିଷୟରେ, କେବଳ ତାଙ୍କରି ବିଷୟରେ ଚିନ୍ତା କର, ଅନ୍ୟ ସକଳ କଥା ତ୍ୟାଗ କର''।[୧] ଯେଉଁମାନେ ତାଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କଥାବାର୍ତ୍ତା କରନ୍ତି, ଭକ୍ତ ତାଙ୍କୁ ତାଙ୍କ ବନ୍ଧୁ ବୋଲି ମନେ କରନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ଯେଉଁମାନେ ଅନ୍ୟ ବିଷୟରେ କଥା କହନ୍ତି, ସେମାନେ ତାଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଶତ୍ରୁରୂପେ ପ୍ରତୀୟମାନ ହୁଅନ୍ତି । ଯେତେବେଳେ ଭକ୍ତର ଏହି ଅବସ୍ଥା ଆସେ ଯେ ଏହି ଶରୀରଧାରଣ କେବଳ ଏକମାତ୍ର ତାଙ୍କରି ଉପାସନା ନିମିତ୍ତ, ସେତେବେଳେ ସେ ଭକ୍ତିର ଆଉ ଏକ ଉଚ୍ଚତର ସୋପାନକୁ ଆରୋହଣ କରିଛନ୍ତି ବୋଲି ବୁଝିବାକୁ ହେବ । ସେତେବେଳେ ତାଙ୍କ ବ୍ୟତୀତ ଏକ ମୁହୂର୍ତ୍ତ ପାଇଁ ସୁଦ୍ଧା ଜୀବନ ଧାରଣ କରିବା ଭକ୍ତ ପକ୍ଷରେ ଅସମ୍ଭବ ବୋଧ ହୁଏ । ଆଉ ସେହି ପ୍ରିୟତମଙ୍କ ଚିନ୍ତା ହୃଦୟରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଥାଏ ବୋଲି ଜୀବନଧାରଣ କରିବାରେ ସୁଖବୋଧ ହୁଏ । ଏପରି ଅବସ୍ଥାର ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ନାମ 'ତଦର୍ଥପ୍ରାଣସଂସ୍ଥାନ' । ତଦୀୟତା—ଭକ୍ତିମତରେ ସାଧକ ଯେତେବେଳେ ସିଦ୍ଧାବସ୍ଥା ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି, ସେତେବେଳେ ଏହି ତଦୀୟତା ଆସିଥାଏ । ଯେତେବେଳେ ସେ ଭଗବତ୍‌-ପାଦପଦ୍ମ ସ୍ପର୍ଶ ବଳରେ କୃତାର୍ଥ ହୋଇଯାଏ, ସେତେବେଳେ ତାହାର ପ୍ରକୃତି ବିଶୁଦ୍ଧ ହୋଇଯାଏ-ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣରୂପେ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇଯାଏ, ସେତେବେଳେ ତାହାର ଜୀବନର ସମସ୍ତ ବାଞ୍ଛା ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଯାଏ । ତଥାପି ଏପରି ଅନେକ ଭକ୍ତ କେବଳ ତାଙ୍କର ଉପାସନା ନିମିତ୍ତ ଜୀବନ ଧାରଣ କରନ୍ତି । ଏ ଜୀବନରେ ଏହା ହିଁ ଏକମାତ୍ର ସୁଖ-ସେମାନେ ତାକୁ ଛାଡ଼ିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରନ୍ତି ନାହିଁ । ''ହେ ରାଜନ୍‌, ହରିଙ୍କର ଏତାଦୃଶ ମନୋହର ଗୁଣରାଶି ଯେ, ଯେଉଁମାନେ ଥରେ ପରମତୃପ୍ତି ଲାଭ କରିଛନ୍ତି, ଯେଉଁମାନଙ୍କର ହୃଦୟଗ୍ରନ୍ଥି ଛିନ୍ନ ହୋଇଛି, ସେମାନେ ମଧ୍ୟ ଭଗବାନଙ୍କୁ ନିଷ୍କାମ ଭକ୍ତି କରିଥାଆନ୍ତି ।''[୨] (ଯେଉଁ ଭଗବାନଙ୍କୁ ସକଳ ଦେବତାଗଣ, ମୁମୁକ୍ଷୁ ଓ ବ୍ରହ୍ମବାଦୀମାନେ ମଧ୍ୟ ଉପାସନା କରିଥାଆନ୍ତି)[୩] ପ୍ରେମର ପ୍ରଭାବ ଏହି । ଯେତେବେଳେ ଏକାଥରକେ 'ମୁଁ ମୋର' ଜ୍ଞାନ ରହେ ନାହିଁ, ସେତେବେଳେ ଏହି ତଦୀୟତା ଲାଭ ହୁଏ । ସେତେବେଳେ ତାଙ୍କ ନିକଟରେ ସମସ୍ତ ପବିତ୍ର ବୋଲି ବୋଧହୁଏ; କାରଣ ସମସ୍ତ ଯେ ତାଙ୍କର ପ୍ରେମାସ୍ପଦଙ୍କର । ସାଂଘାତିକ ପ୍ରେମରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରେମାସ୍ପଦଙ୍କର ସକଳ ବିଷୟ ପ୍ରେମିକର ଚକ୍ଷୁରେ ପବିତ୍ର ଓ ପ୍ରିୟ ବୋଲି ବୋଧହୁଏ । ନିଜ

---

୧ ତମେବୈକଂ ଜାନଥ ଆତ୍ମାନମନ୍ୟା, ବାଚୋ ବିମୁଞ୍ଚଥାମୃତସ୍ୟୈଷଃ ସେତୁଃ

—ମୁଣ୍ଡକ୍ ଉପନିଷଦ୍‌, ୨ୟ ମୁଣ୍ଡକ, ୨ୟ ଖଣ୍ଡ, ୫ମ ଶ୍ଳୋକ ।

୨ ଆତ୍ମାରାମାଶ୍ଚ ମୁନୟୋର୍ନିର୍ଗ୍ରନ୍ଥା ଅପ୍ୟୁରୁକ୍ରମେ ।
କୁର୍ବନ୍ତ୍ୟହୈତୁକିମ୍ ଭକ୍ତିଂ ଇତ୍‌ଥମ୍ଭୁତଗୁଣୋ ହରିଃ ॥

—ଶ୍ରୀମଦ୍‌ଭାଗବତ, ପ୍ରଥମ ସ୍କନ୍ଧ, ୭ମ ଅଧ୍ୟାୟ, ୧୦ମ ଶ୍ଳୋକ ।

୩ ଯଂ ସର୍ବେ ଦେବା ନମନ୍ତି ମୁମୁକ୍ଷବୋ ବ୍ରହ୍ମବାଦିନଶ୍ଚ ।

—ନୃସିଂହପୂର୍ବତାପନୀ ଉପନିଷଦ୍‌, ୨/୪

ହୃଦୟଧନଙ୍କର ସାମାନ୍ୟ ଟିକିଏ ବସ୍ତ୍ରଖଣ୍ଡ ମଧ୍ୟ ଭଲପାଏ; ଏହିପରି ଯେ ଭଗବାନଙ୍କୁ ଭଲପାଏ, ସେ ସମୁଦାୟ ଜଗତ୍‌କୁ ମଧ୍ୟ ଭଲପାଏ; କାରଣ ସମୁଦାୟ ଜଗତ୍ ତାଙ୍କରି ।

ବିଶ୍ୱ ପ୍ରେମ ଓ ଆତ୍ମ ସମର୍ପଣ

ପ୍ରଥମରୁ ସମଷ୍ଟିକୁ ଭଲ ପାଇବାକୁ ନ ଶିଖିଲେ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ଭଲ ପାଇ ହୁଏ ନାହିଁ । ଈଶ୍ୱର ହିଁ ସମଷ୍ଟି । ସମସ୍ତ ଜଗତକୁ ଯଦି ଏକ ଅଖଣ୍ଡ ସ୍ୱରୂପରେ ଚିନ୍ତା କରାଯାଏ, ତାହା ହିଁ ଈଶ୍ୱର; ଆଉ ଜଗତକୁ ଯେବେ ପୃଥକ୍ ପୃଥକ୍ ରୂପରେ ଦେଖାଯାଏ, ତେବେ ତାହା ବ୍ୟଷ୍ଟି । ସମଷ୍ଟିକୁ–ସେହି ସର୍ବବ୍ୟାପୀଙ୍କୁ–ଯେଉଁ ଏକ ଅଖଣ୍ଡ ଭାବ ମଧ୍ୟରେ କ୍ଷୁଦ୍ରତର ଅଖଣ୍ଡ ଭାବ ସମୂହ ଅବସ୍ଥିତ, ତାଙ୍କୁ ଭଲପାଇଲେ ସମସ୍ତ ଜଗତକୁ ଭଲପାଇବା ସମ୍ଭବ ହୁଏ । ଭାରତୀୟ ଦାର୍ଶନିକଗଣ ବ୍ୟଷ୍ଟି ଘେନି କ୍ଷାନ୍ତ ନୁହନ୍ତି, ସେମାନେ ବ୍ୟଷ୍ଟି ଦିଗକୁ କ୍ଷିପ୍ରଭାବରେ ଦୃଷ୍ଟିପାତ କରନ୍ତି ଏବଂ ତତ୍‌ପରେ ବ୍ୟଷ୍ଟି ବା ବିଶେଷ ଭାବଗୁଡ଼ିକ ଯେଉଁସବୁ ସାମାନ୍ୟ ଭାବର ଅନ୍ତର୍ଗତ, ସେଗୁଡ଼ିକର ଅନ୍ୱେଷଣରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୁଅନ୍ତି । ସର୍ବଭୂତ ମଧ୍ୟରେ ଏହି ସାମାନ୍ୟ ଭାବର ଅନ୍ୱେଷଣ ହିଁ ଭାରତୀୟ ଦର୍ଶନ ଓ ଧର୍ମର ଲକ୍ଷ୍ୟ । ଯାହାଙ୍କୁ ଜାଣିଲେ ସମୁଦାୟ ଜଣାଯାଏ, ସେହି ସମଷ୍ଟିଭୂତ, ଏକ, ନିରପେକ୍ଷ, ସର୍ବଭୂତର ମଧ୍ୟଗତ ସାମାନ୍ୟ ଭାବସ୍ୱରୂପ ପୁରୁଷଙ୍କୁ ଜାଣିବା ହିଁ ଜ୍ଞାନୀର ଲକ୍ଷ୍ୟ । ଯାହାଙ୍କୁ ପାଇଲେ ଏହି ଚରାଚର ବିଶ୍ୱବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ପ୍ରତି ଭଲ ପାଇବା ଜନ୍ମିଥାଏ, ଭକ୍ତ ସେହି ସର୍ବଗତ ପୁରୁଷପ୍ରଧାନଙ୍କୁ ସାକ୍ଷାତ୍ ଉପଲବ୍‌ଧି କରିବାକୁ ଚାହାଁନ୍ତି; ଯୋଗୀ ପୁଣି ସେହି ସକଳର ମୂଳୀଭୂତ ଶକ୍ତିକୁ ଜୟ କରିବାକୁ ଚାହାଁନ୍ତି–ଯାହାଙ୍କୁ ଜୟ କଲେ ସମୁଦାୟ ଜଗତକୁ ଜୟ କରାଯାଏ । ଭାରତବାସୀଙ୍କ ମନର ଗତିର ଇତିହାସ ପର୍ଯ୍ୟବେକ୍ଷଣ କଲେ ଜଣାଯାଏ, କି ଜଡ଼ବିଜ୍ଞାନ, କି ମନୋବିଜ୍ଞାନ, କି ଭକ୍ତିତତ୍ତ୍ୱ, କି ଦର୍ଶନ–ସର୍ବ ବିଭାଗରେ ଏହା ଚିରକାଳ ଏହି ବହୁ ମଧ୍ୟରେ ଏକ ସର୍ବଗତ ତତ୍ତ୍ୱର ଏହି ଅପୂର୍ବ ଅନୁସନ୍ଧାନରେ ବ୍ୟସ୍ତ । ଭକ୍ତ କ୍ରମଶଃ ଏହି ସିଦ୍ଧାନ୍ତରେ ଉପନୀତ ହୁଅନ୍ତି ଯେ, ଯଦି ତୁମେ ଜଣକ ପରେ ଆଉ ଜଣକୁ ଭଲପାଇଥାଅ, ତେବେ ତୁମେ ଅନନ୍ତ କାଳ ପାଇଁ ଉତ୍ତରୋତ୍ତର ଅଧିକସଂଖ୍ୟକ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ଭଲପାଇପାର, କିନ୍ତୁ ସମଗ୍ର ଜଗତକୁ ଏକାଥରକେ ଭଲ ପାଇବାକୁ କଦାପି ସମର୍ଥ ହେବ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଅବଶେଷରେ ଯେତେବେଳେ ଏହି ମୂଳ ସତ୍ୟ ଅବଗତ ହେବ ଯେ, ଈଶ୍ୱର ସମସ୍ତ ପ୍ରେମର ସମଷ୍ଟିସ୍ୱରୂପ, ମୁକ୍ତ, ମୁମୁକ୍ଷୁ, ବଦ୍ଧ ଜଗତର ସକଳର ଜୀବାତ୍ମାର ଆଦର୍ଶସମଷ୍ଟି ହିଁ ଈଶ୍ୱର, ସେତେବେଳେ ତୁମ ପକ୍ଷରେ ସାର୍ବଜନୀନ ପ୍ରେମ ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରେ । ଭଗବାନ ସମଷ୍ଟି ଏବଂ ସେହି ପରିଦୃଶ୍ୟମାନ ଜଗତ୍ ଭଗବାନଙ୍କର ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ଭାବ, ଭଗବାନଙ୍କର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତିମାତ୍ର । ସମଷ୍ଟିକୁ ଭଲପାଇଲେ ସମସ୍ତ ଜଗତକୁ ଭଲପାଇବା ହେଲା, ସେତେବେଳେ ଜଗତ ପ୍ରତି ଭଲପାଇବା ଓ ଜଗତର ହିତସାଧନ ସମସ୍ତ ସହଜ ହୋଇଯିବ । ପ୍ରଥମେ ଭଗବତ୍‌ପ୍ରେମଦ୍ୱାରା ଆମମାନଙ୍କୁ ଏହି ଶକ୍ତିଲାଭ କରିବାକୁ ହେବ, ନଚେତ୍ ଜଗତର ହିତସାଧନ ପରିହାସର ବିଷୟ ହେବ । ଭକ୍ତ କହନ୍ତି, ''ସମୁଦାୟ ହିଁ ତାଙ୍କର, ସେ ମୋର ପ୍ରିୟତମ, ମୁଁ ତାଙ୍କୁ ଭଲପାଏ ।'' ଏହିପରି ଭକ୍ତ ନିକଟରେ ସମସ୍ତ ପବିତ୍ର ବୋଲି ବୋଧହୁଏ, କାରଣ ସମସ୍ତ ତାଙ୍କର । ସମସ୍ତେ ତାଙ୍କର ସନ୍ତାନ,

ତାଙ୍କର ଅଙ୍ଗସ୍ୱରୂପ, ତାଙ୍କର ପ୍ରକାଶ । ତେବେ କିପରି ମୁଁ ଅନ୍ୟକୁ ଆଘାତ କରିପାରିବି? କିପରି ବା ଅନ୍ୟକୁ ଭଲ ନ ପାଇ ରହି ପାରିବି ? ଭଗବତ୍‌ପ୍ରେମ ଆସିଲେ ତାହା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ତା'ର ନିଶ୍ଚିତ ଫଳସ୍ୱରୂପ ସର୍ବଭୂତଠାରେ ପ୍ରେମ ଆସିବ । ଆମେ ଭଗବାନଙ୍କ ନିକଟକୁ ଯେତେ ଅଗ୍ରସର ହେଉ, ସମୁଦାୟ ବସ୍ତୁକୁ ତାଙ୍କ ଭିତରେ ସେତେ ଦେଖିବାକୁ ପାଉ । ଯେତେବେଳେ ଜୀବାତ୍ମା ଏହି ପରମ ପ୍ରେମାନନ୍ଦ ସମ୍ଭୋଗରେ କୃତକାର୍ଯ୍ୟ ହୁଅନ୍ତି, ସେତେବେଳେ ଈଶ୍ୱରଙ୍କୁ ସର୍ବୋତଭୂତଙ୍କଠାରେ ଦର୍ଶନ କରିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରନ୍ତି । ଏହିପରି ଆମମାନଙ୍କର ହୃଦୟ ଏକ ପ୍ରେମମୟ ଅନନ୍ତ ପ୍ରସ୍ରବଣ ହୋଇପଡ଼େ । ଯେତେବେଳେ ଆମେ ଏହି ପ୍ରେମର ଆହୁରି ଉଚ୍ଚତର ସ୍ତରରେ ଉପନୀତ ହେଉ, ସେତେବେଳେ ଏହି ଜଗତର ସକଳ ପଦାର୍ଥ ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁ କ୍ଷୁଦ୍ର କ୍ଷୁଦ୍ର ପାର୍ଥକ୍ୟ ଅଛି, ପ୍ରେମିକର ଦୃଷ୍ଟିରେ ସେ ସମସ୍ତ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣରୂପେ ଚାଲିଯାଏ । ମନୁଷ୍ୟକୁ ଆଉ ମନୁଷ୍ୟ ବୋଲି ବୋଧହୁଏ ନାହିଁ, ଭଗବାନ ବୋଲି ବୋଧହୁଏ; ଅପରାପର ପ୍ରାଣୀଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ସେହି ସେହି ପ୍ରାଣୀ ବୋଲି ବୋଧ ହୁଏ ନାହିଁ, ସେମାନେ ମଧ୍ୟ ସେତେବେଳେ ତାଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଭଗବାନ । ଏପରି କି, ବ୍ୟାଘ୍ରକୁ ମଧ୍ୟ ବ୍ୟାଘ୍ର ବୋଲି ବୋଧ ହେବ ନାହିଁ, ଭଗବାନଙ୍କର ରୂପ ବୋଲି ବୋଧ ହେବ । ଏହି ରୂପେ ଏହି ପ୍ରଗାଢ଼ ଭକ୍ତିର ଅବସ୍ଥାରେ ସର୍ବଭୂତଗଣ ଆମମାନଙ୍କର ଉପାସ୍ୟ ହୋଇପଡ଼ନ୍ତି । ''ହରିଙ୍କୁ ସର୍ବଭୂତଠାରେ ଅବସ୍ଥିତ ଜାଣି ଜ୍ଞାନୀ ବ୍ୟକ୍ତିର ସର୍ବଭୂତଙ୍କଠାରେ ଅବ୍ୟଭିଚାରିଣୀ ଭକ୍ତି ରହିବା ଉଚିତ''।[୧] ଏହିପରି ପ୍ରଗାଢ଼ ସର୍ବଗ୍ରାହୀ ପ୍ରେମର ଫଳ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଆତ୍ମନିବେଦନ । ସେତେବେଳେ ଦୃଢ଼ ବିଶ୍ୱାସ ହୁଏ ଯେ, ସଂସାରର ଭଲ ମନ୍ଦ ଯାହା କିଛି ଘଟେ, କିଛି ଆମମାନଙ୍କର ଅନିଷ୍ଟକର ନୁହେଁ–ଅପ୍ରାତିକୂଲ୍ୟ । ସେତେବେଳେ ସେହି ପ୍ରେମିକ ପୁରୁଷ ଦୁଃଖ ଆସିଲେ କହିପାରନ୍ତି, 'ଆସୁ ଦୁଃଖ–କଷ୍ଟ ଆସିଲେ କହିପାରନ୍ତି, ଆସୁ କଷ୍ଟ, ତୁମେ ମଧ୍ୟ ମୋର ପ୍ରିୟତମଙ୍କ ନିକଟରୁ ଆସିଛ ।' ସର୍ପ ଆସିଲେ ସର୍ପକୁ ମଧ୍ୟ ସେ ବ୍ୟକ୍ତି ସ୍ୱାଗତ ଜଣାଇପାରନ୍ତି । ମୃତ୍ୟୁ ଆସିଲେ ଏହିପରି ଭକ୍ତ ମୃତ୍ୟୁକୁ ସହାସ୍ୟରେ ଅଭିନନ୍ଦନ କରିପାରନ୍ତି । 'ଧନ୍ୟ ମୁଁ, ମୋ ନିକଟକୁ ଏମାନେ ଆସୁଛନ୍ତି, ଆସନ୍ତୁ ସମସ୍ତେ'। ଭଗବାନ ଏବଂ ଯାହାକିଛି ତାଙ୍କର—ସେହି ସକଳ ପ୍ରତି ପ୍ରଗାଢ଼ ପ୍ରେମରୁ ପ୍ରସୂତ ଏହି ପୂର୍ଣ୍ଣ ନିର୍ଭରାବସ୍ଥାରେ ଭକ୍ତ ନିକଟରେ ସୁଖ ଓ ଦୁଃଖର ବିଶେଷ ପ୍ରଭେଦ ରହେ ନାହିଁ । ସେତେବେଳେ ସେ ଆଉ ବିରକ୍ତିଭାବ ଅନୁଭବ କରନ୍ତି ନାହିଁ । ଆଉ ପ୍ରେମସ୍ୱରୂପ ଭଗବାନଙ୍କ ଇଚ୍ଛାରେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ନିର୍ଭରତା ଅବଶ୍ୟ ମହାବୀରତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ଓ କ୍ରିୟାକଳାପଜନିତ ଯଶୋରାଶି ଅପେକ୍ଷା ଅଧିକତର ବାଞ୍ଛନୀୟ । ଅଧିକାଂଶ ମାନବ ଦେହସର୍ବସ୍ୱ । ଦେହ ହିଁ ସେମାନଙ୍କ ଚକ୍ଷୁରେ ସମଗ୍ର ଜଗତ୍‌ତୁଲ୍ୟ, ଦେହର ସୁଖ ହିଁ ସେମାନଙ୍କ ନିକଟରେ ସମସ୍ତ । ଏହି ଦେହ ଓ ଦୈହିକ ଭୋଗ ବସ୍ତୁର ଉପାସନାରୂପକ ମହାଅସୁର ଆମ ସମସ୍ତଙ୍କ ଭିତରେ ପ୍ରବେଶ କରିଛି । ଆମେ ଖୁବ୍ ବଡ଼ ବଡ଼ କଥା କହିପାରୁ, ଉଚ୍ଚ ଉଚ୍ଚ ଆଦର୍ଶର କଥା ଉଲ୍ଲେଖ କରିପାରୁ, କିନ୍ତୁ ତଥାପି ଆମେ ସମସ୍ତେ ଶକୁନି ପରି । ଆମେ ଯେତେ ଉଚ୍ଚକୁ ଉଠିଛୁ ବୋଲି ମନେ କରୁ ନା କାହିଁକି, ଆମର ମନ କିନ୍ତୁ ଶକୁନି ପରି ଶବର

୧ ଏବଂ ସର୍ବେଷୁ ଭୂତେଷୁ ଭକ୍ତିରବ୍ୟଭିଚାରିଣୀ ।
କର୍ତ୍ତବ୍ୟା ପଣ୍ଡିତୈର୍ଜ୍ଞାତ୍ୱା ସର୍ବଭୂତମୟଂ ହରିମ୍ ॥

—ବିଷ୍ଣୁ ପୁରାଣ ୧/୧୯/୯

ଗଳିତ ମାଂସଖଣ୍ଡ ପ୍ରତି ଆକୃଷ୍ଟ । ପଚାର, ଆମ ଶରୀରକୁ ବ୍ୟାଘ୍ର କବଳରୁ ରକ୍ଷା କରିବାର ପ୍ରୟୋଜନ କଅଣ? ଆମେ ବ୍ୟାଘ୍ରକୁ ଏହି ଶରୀରଟିକୁ ଦେଇପାରୁ ନାହିଁ କାହିଁକି? ଏଥିରେ ତ ବ୍ୟାଘର ତୃପ୍ତି ହୁଅନ୍ତା, ଆଉ ଏହା ସହିତ ଆତ୍ମୋତ୍ସର୍ଗ ଓ ଉପାସନାର କେତେ ଟିକିଏ ବା ପ୍ରଭେଦ? ଅହଂକୁ ତୁମେ କଅଣ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ରୂପରେ ନାଶ କରିପାରିବ? ପ୍ରେମଧର୍ମର ଏହା ଅତି ଉଚ୍ଚ ଚୂଡ଼ା ଏବଂ ଅତି ଅଳ୍ପ ଲୋକ ଏହି ଅବସ୍ଥାକୁ ଆରୋହଣ କରିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଯେତେଦିନ ଯାଏ ମନୁଷ୍ୟ ଏହିପରି ଆତ୍ମତ୍ୟାଗ ପାଇଁ ସର୍ବାନ୍ତଃକରଣରେ ପ୍ରସ୍ତୁତ ନ ହୋଇଛି, ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଭକ୍ତ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ । ଆମେ ସମସ୍ତେ ଅଳ୍ପାଧିକ ସମୟ ପାଇଁ ଶରୀରକୁ ବଞ୍ଚାଇ ରଖିପାରୁ ଏବଂ ଅଳ୍ପାଧିକ ସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟସମ୍ଭୋଗ ମଧ୍ୟ କରିପାରୁ; କିନ୍ତୁ ତଦ୍ୱାରା ହେଲା କଅଣ ? ଶରୀର ତ ଦିନେ ନା ଦିନେ ଚାଲିଯିବ । ଶରୀରର ତ କୌଣସି ନିତ୍ୟତା ନାହିଁ । ଧନ୍ୟ ସେହିମାନେ, ଯେଉଁମାନଙ୍କର ଶରୀର ଅନ୍ୟର ସେବାରେ ନାଶ ହୁଏ । ସାଧୁବ୍ୟକ୍ତି କେବଳ ଅନ୍ୟର ସେବା ଲାଗି ଧନ, ଏପରିକି ପ୍ରାଣ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଉତ୍ସର୍ଗ କରିବାକୁ ସର୍ବଦା ପ୍ରସ୍ତୁତ ଥାଆନ୍ତି । ଏହି ଜଗତରେ ମୃତ୍ୟୁ ହିଁ ଏକମାତ୍ର ସତ୍ୟ—ଏପରିସ୍ଥଳେ ଯଦି ଆମ ଦେହ କୌଣସି ମନ୍ଦ କାର୍ଯ୍ୟରେ ନ ଯାଇ ଭଲ କାର୍ଯ୍ୟରେ ଚାଲିଯାଏ, ତେବେ ତାହା ଖୁବ୍ ଭଲ ବୋଲି କହିବାକୁ ହେବ ।[୧] ଆମେ କୌଣସି ପ୍ରକାରେ ପଚାଶ ଷାଠିଏ ବା ଶହେ ବର୍ଷ ବଞ୍ଚିପାରୁ, କିନ୍ତୁ ତାହା ପରେ ? ତା'ପରେ କଅଣ ହେବ? ଯେ କୌଣସି ବସ୍ତୁ ମିଶ୍ରଣରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ, ତାହା ହିଁ ବିଶ୍ଳିଷ୍ଟ ହୋଇ ବିନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ । ଏପରି ସମୟ ଆସିବ, ଯେତେବେଳେ ଏହା ବିଶ୍ଳିଷ୍ଟ ହେବ ହିଁ ହେବ । ଈଶା ମରିଛନ୍ତି, ବୁଦ୍ଧ ମରିଛନ୍ତି, ମହମ୍ମଦ ମରିଛନ୍ତି । ଜଗତର ସକଳ ବଡ଼ ବଡ଼ ମହାପୁରୁଷ ଓ ଆଚାର୍ଯ୍ୟଗଣ ମରିଛନ୍ତି । ଭକ୍ତ କହନ୍ତି, ଏହି କ୍ଷଣସ୍ଥାୟୀ ଜଗତର ଯେତେବେଳେ ସମସ୍ତ କ୍ରମଶଃ କ୍ଷୟପ୍ରାପ୍ତ ହେଉଛି, ଏଠାରେ ଆମେ ଯେତିକି ସମୟ ପାଉଁ ତାହାର ସଦ୍‌ବ୍ୟବହାର କରିବା ଆବଶ୍ୟକ । ପୁଣି ପ୍ରକୃତରେ ଜୀବନର ସର୍ବପ୍ରଧାନ କାର୍ଯ୍ୟ ଜୀବନକୁ ସର୍ବଭୂତଙ୍କ ସେବାରେ ବିନିଯୋଗ କରିବା । ଏହି ଭୟାନକ ଦେହାତ୍ମବୁଦ୍ଧି ହିଁ ଜଗତରେ ସର୍ବପ୍ରକାର ସ୍ୱାର୍ଥପରତାର ମୂଳ । ଆମମାନଙ୍କର ମହାଭ୍ରମ ଏହି ଯେ, ଆମର ଏହି ଶରୀରଟିକୁ ମୁଁ ବୋଲି ଭାବିଥାଉ ଆଉ ଯେ କୌଣସି ପ୍ରକାରେ ହେଉ ତାହାକୁ ରକ୍ଷା ଓ ତାହାର ସ୍ୱଚ୍ଛନ୍ଦତା ବିଧାନ କରିବାର ତତ୍ପର ହେଉ । ଯଦି ତୁମେ ନିଶ୍ଚିତ ଭାବରେ ଜାଣିପାର ଯେ, ତୁମେ ଶରୀରଠାରୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ପୃଥକ, ତେବେ ଏ ଜଗତରେ ଏପରି କିଛି ନାହିଁ ଯାହା ସହିତ ତୁମର ବିରୋଧ ଉପସ୍ଥିତ ହେବ; ସେତେବେଳେ ତୁମେ ସର୍ବପ୍ରକାର ସ୍ୱାର୍ଥପରତାକୁ ଅତିକ୍ରମ କରିଥାଅ । ଏହି ହେତୁରୁ ଭକ୍ତ କହନ୍ତି, ''ଆମମାନଙ୍କୁ ଜଗତର ସକଳ ପଦାର୍ଥ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମୃତବତ୍ ରହିବାକୁ ହେବ'' ଏବଂ ତାହା ହିଁ ବାସ୍ତବିକ ଆତ୍ମସମର୍ପଣ— ଶରଣାଗତି—ଯାହା ହେବାର ହେଉ । ''ତୁମର ଇଚ୍ଛା ପୂର୍ଣ୍ଣ ହେଉ''- ଏହି ବାକ୍ୟର ଅର୍ଥ ଏପ୍ରକାର ଆତ୍ମସମର୍ପଣ ବା ଶରଣାଗତି । ସ୍ୱାର୍ଥ ପାଇଁ ସଂଗ୍ରାମ କରିବା ଏବଂ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ମନେ କରିବା ଯେ ଭଗବାନଙ୍କର ଇଚ୍ଛାନୁକ୍ରମେ ହିଁ ଆମର ଦୁର୍ବଳତା ଓ ସାଂସାରିକ

---

[୧] ଧନାନି ଜୀବିତଞ୍ଚୈବ ପରାର୍ଥେ ପ୍ରାଜ୍ଞ ଉତ୍ସୃଜେତ ।
ସନ୍ନିମିତେ ବରଂ ତ୍ୟାଗୋ ବିନାଶେ ନିୟତେ ସତି ॥ —ହିତୋପଦେଶ

ଆକାଙ୍‌କ୍ଷା ଜନ୍ମିଥାଏ । ଏହା ନିର୍ଭରତା ନୁହେଁ । ହୋଇପାରେ, ଆମର ସ୍ୱାର୍ଥପୂର୍ଣ୍ଣ କାର୍ଯ୍ୟରୁ ଭବିଷ୍ୟତରେ ମଙ୍ଗଳ କିନ୍ତୁ ସେ ବିଷୟ ଭଗବାନ ବିଚାର କରିବେ, ସେଥିରେ ତୁମ ଆମର କିଛି କହିବାର ନାହିଁ । ପ୍ରକୃତ ଭକ୍ତ ନିଜ ପାଇଁ କଦାପି କୌଣସି ଇଚ୍ଛା ବା କାର୍ଯ୍ୟ କରନ୍ତି ନାହିଁ । "ପ୍ରଭୁ, ଲୋକମାନେ ତୁମ ନାମରେ ବଡ଼ ବଡ଼ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରନ୍ତି, ତୁମ ନାମରେ କେତେ ଦାନ କରନ୍ତି; ମୁଁ ଦରିଦ୍ର ମୁଁ ଅକିଞ୍ଚନ, ମୋର ଦେହ ତୁମର ପାଦପଦ୍ମରେ ସମର୍ପଣ କଲି । ପ୍ରଭୁ, ମୋତେ ତ୍ୟାଗ କର ନାହିଁ ।" ଏହା ହିଁ ଭକ୍ତ ହୃଦୟର ଗଭୀର ପ୍ରଦେଶରୁ ଉତ୍‌ଥିତ ପ୍ରାର୍ଥନା । ଯେ ଥରେ ଏହି ଅବସ୍ଥାରେ ଆସ୍ୱାଦ କରିଛି, ତାହା ପକ୍ଷରେ ଏହି ପ୍ରିୟତମ ପ୍ରଭୁଙ୍କ ଚରଣରେ ଆତ୍ମସମର୍ପଣ–ଜଗତର ସମୁଦାୟ ଧନ, ପ୍ରଭୁତ୍ୱ, ଏପରି କି ମନୁଷ୍ୟ ଯେତେଦୂର ମାନଯଶ ଓ ଭୋଗସୁଖର ଆଶା କରିପାରେ, ତାହା ଅପେକ୍ଷା ମଧ୍ୟ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ବୋଲି ପ୍ରତୀତ ହୁଏ । ଭଗବାନଙ୍କଠାରେ ନିର୍ଭରତାଜନିତ ଏହି ଶାନ୍ତି ଆମମାନଙ୍କ ବୁଦ୍ଧିର ଅତୀତ ଓ ଅମୂଲ୍ୟ । ଆତ୍ମସମର୍ପଣରୁ ଏହି ଅପ୍ରାକୃତିକୂଲ୍ୟ–ଅବସ୍ଥା ଲାଭ କଲେ ତାହାର କୌଣସି ସ୍ୱାର୍ଥ ନ ଥାଏ, ଆଉ ସ୍ୱାର୍ଥ ଯେବେ ନାହିଁ ସେତେବେଳେ ଆଉ ତାହାର ସ୍ୱାର୍ଥହାନିକର ବସ୍ତୁ ଜଗତରେ କଅଣ ଥାଇପାରେ ? ଏହି ପରମ ନିର୍ଭରାବସ୍ଥାରେ ସର୍ବପ୍ରକାର ଆସକ୍ତି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣରୂପେ ଦୂର ହୁଏ; କେବଳ ସେହି ସର୍ବଭୂତର ଅନ୍ତରାତ୍ମା ଓ ଆଧାରସ୍ୱରୂପ ଭଗବାନଙ୍କ ପ୍ରତି ସର୍ବାବଗାହିନୀ ଆସକ୍ତି ରହିଯାଏ । ଭଗବାନଙ୍କ ପ୍ରତି ଏହି ପ୍ରେମର ଆକର୍ଷଣ ଜୀବାତ୍ମାର ବନ୍ଧନର କାରଣ ନୁହେଁ, ବରଂ ତା'ର ସର୍ବବନ୍ଧନମୋଚନରେ ସାହାଯ୍ୟ କରେ ।

ପରାବିଦ୍ୟା ଓ ପରାଭକ୍ତି ଏକ

ଉପନିଷଦ୍ ପରା ଓ ଅପରା ବିଦ୍ୟାନାମକ ଦୁଇଟି ବିଦ୍ୟା ଭିନ୍ନରୂପେ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । ଆଉ ଭକ୍ତ ନିକଟରେ ପରାବିଦ୍ୟା ଓ ପରାଭକ୍ତି ମଧ୍ୟରେ ବାସ୍ତବିକ୍ କିଛି ପ୍ରଭେଦ ନାହିଁ । ମୁଣ୍ଡକ ଉପନିଷଦ୍‌ରେ କଥିତ ଅଛି, "ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନୀମାନେ କହନ୍ତି, ଜାଣିବାର ଉପଯୁକ୍ତ ଦୁଇ ପ୍ରକାର ବିଦ୍ୟା ଅଛି–ପରା ଓ ଅପରା । ତାହା ମଧ୍ୟରେ ଅପରା ବିଦ୍ୟା–ଋଗ୍‌ବେଦ, ଯଜୁର୍ବେଦ, ସାମବେଦ, ଅଥର୍ବବେଦ, ଶିକ୍ଷା (ଉଚ୍ଚାରଣ, ଯତି ଇତ୍ୟାଦି ବିଦ୍ୟା), କଳ୍ପ (ଯଜ୍ଞପଦ୍ଧତି), ବ୍ୟାକରଣ, ନିରୁକ୍ତ (ବୈଦିକ ଶବ୍ଦସମୂହର ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତି ଓ ସେମାନଙ୍କର ଅର୍ଥ ଯେଉଁ ଶାସ୍ତ୍ରଦ୍ୱାରା ଜଣାଯାଏ), ଛନ୍ଦଃ, ଜ୍ୟୋତିଷ । ଆଉ ପରାବିଦ୍ୟା ସେହି, ଯଦ୍ୱାରା ସେହି ଅକ୍ଷରକୁ ଜାଣି ହୁଏ ।"[୧]

ସୁତରାଂ ସ୍ପଷ୍ଟ ଦେଖାଗଲା ଯେ, ଏହି ପରାବିଦ୍ୟା ଓ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ ଏକ ପଦାର୍ଥ । ଦେବୀଭାଗବତ ଆମମାନଙ୍କୁ ପରାଭକ୍ତିର ଏହି ନିମ୍ନଲିଖିତ ଲକ୍ଷଣ କହି ଦେଇଛନ୍ତି— "ଯେପରି ତୈଳ ଏକ

---

[୧] ଦ୍ୱେ ବିଦ୍ୟେ ବେଦିତବ୍ୟେ ଇତି ହାସ୍ମ ଯଦ୍ ବ୍ରହ୍ମବିଦୋ ବଦନ୍ତି ପରା ଚୈବାପରା ଚ। ତତ୍ରାପରା ଋଗ୍‌ବେଦୋ ଯଜୁର୍ବେଦଃ ସାମବେଦୋଽଥର୍ବବେଦଃ ଶିକ୍ଷା କଳ୍ପୋ ବ୍ୟାକରଣଂ ନିରୁକ୍ତଂ ଛନ୍ଦୋ ଜ୍ୟୋତିଷମିତି । ଅଥ ପରା–ଯୟା ତଦକ୍ଷରମଧିଗମ୍ୟତେ ।

— ମୁଣ୍ଡକୋପନିଷଦ୍, ୧ମ ମୁଣ୍ଡକ, ୧ମ ଖଣ୍ଡ, ୪ର୍ଥ ଓ ୫ମ ଶ୍ଳୋକ ।

ପାତ୍ରରୁ ପାତ୍ରାନ୍ତରକୁ ଢାଳିବା ସମୟରେ ଅବିଚ୍ଛିନ୍ନ ଧାରାରେ ପତିତ ହୁଏ, ସେପରି ମନ ଯେତେବେଳେ ଅବିଚ୍ଛିନ୍ନ ଭାବରେ ଭଗବାନଙ୍କୁ ସ୍ମରଣ କରିଥାଏ, ସେତେବେଳେ ପରାଭକ୍ତିର ଉଦୟ ହୋଇଛି ବୋଲି ବୁଝିବାକୁ ହେବ ।''[୧] ଅବିଚ୍ଛିନ୍ନ ଆସକ୍ତିର ସହିତ ଭଗବାନଙ୍କ ଆଡ଼କୁ ହୃଦୟ ଓ ମନର ଏପରି ଅବିରତ ଓ ନିତ୍ୟସ୍ଥିରତା ହିଁ ମାନବହୃଦୟର ସର୍ବୋଚ୍ଚ ଭଗବତ୍‌ପ୍ରେମର ପ୍ରକାଶ । ଅନ୍ୟ ସକଳ ପ୍ରକାର ଭକ୍ତି କେବଳ ଏହି ପରାଭକ୍ତିର— ରାଗାନୁରାଗା ଭକ୍ତିର ସୋପାନମାତ୍ର । ଯେତେବେଳେ ମନୁଷ୍ୟ-ହୃଦୟରେ ପରାନୁରାଗର ଉଦୟ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ତାହାର ମନ ସର୍ବଦା ଭଗବାନଙ୍କ ଚିନ୍ତା କରିବ, ଆଉ ଅନ୍ୟ କିଛି ତାହାର ସ୍ମୃତିପଥରେ ଉଦିତ ହେବ ନାହିଁ । ସେ ନିଜ ମନରେ ସେତେବେଳେ ଭଗବାନଙ୍କ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଚିନ୍ତାକୁ ସ୍ଥାନ ଦେବ ନାହିଁ । ତା'ର ଆତ୍ମା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ପବିତ୍ର ହୋଇ ଏବଂ ମାନସିକ ଓ ଭୌତିକ ସବୁପ୍ରକାର ବନ୍ଧନକୁ ଅତିକ୍ରମ କରି ଶାନ୍ତ ଓ ମୁକ୍ତଭାବ ଧାରଣ କରିବ । ଏପରି ଲୋକ କେବଳ ଭଗବାନଙ୍କୁ ନିଜ ଅନ୍ତରରେ ଉପାସନା କରିବାକୁ କ୍ଷମ । ତାଙ୍କ ନିକଟରେ ଅନୁଷ୍ଠାନପଦ୍ଧତି, ପ୍ରତିମାଦି, ଶାସ୍ତ୍ରାଦି ମତାମତ ସମୁଦାୟ ଅନାବଶ୍ୟକ ହୋଇପଡ଼େ । ସେଗୁଡ଼ିକଦ୍ୱାରା ତାଙ୍କର ଆଉ କୌଣସି ଉପକାର ହୁଏ ନାହିଁ । ଭଗବାନଙ୍କୁ ଏପରି ଭାବରେ ଭଲପାଇବା କିଛି ସହଜ କର୍ମ ନୁହେଁ । ସାଧାରଣ ମାନବୀୟ ପ୍ରେମ ସେଠାରେ ହିଁ ବୃଦ୍ଧି ପାଏ, ଯେଉଁଠାରେ ଏହାର ପ୍ରତିଦାନ ପାଏ । ଯେଉଁଠାରେ ପ୍ରତିଦାନ ନ ପାଏ, ସେଠାରେ ଉଦାସୀନତା ଆସି ପ୍ରେମର ସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରେ । ନିତାନ୍ତ ଅଳ୍ପ କ୍ଷେତ୍ରରେ କିନ୍ତୁ କୌଣସି ପ୍ରକାର ପ୍ରତିଦାନ ନ ପାଇଲେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରେମର ବିକାଶ ଦେଖାଯାଏ । ଆମେ ଏହା ଅଗ୍ନିକୁ ପତଙ୍ଗର ଭଲପାଇବା ସହିତ ତୁଳନା କରିପାରୁ । ପତଙ୍ଗ ଅଗ୍ନିକୁ ଭଲପାଏ, ଆଉ ଏଥିରେ ଆତ୍ମସମର୍ପଣ କରି ପ୍ରାଣତ୍ୟାଗ କରେ । ଏହିପରି ଭାବରେ ଭଲପାଇବା ପତଙ୍ଗର ସ୍ୱଭାବ । ଜଗତରେ ଯେତେ ପ୍ରକାର ପ୍ରେମ ଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ, ତନ୍ମଧ୍ୟରେ କେବଳ ପ୍ରେମ ଲାଗି ଯେ ପ୍ରେମ ତାହା ହିଁ ସର୍ବୋଚ୍ଚ ଓ ପୂର୍ଣ୍ଣ ନିଃସ୍ୱାର୍ଥପ୍ରେମ । ଏହିପରି ପ୍ରେମ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକତାରୂପ ଭୂମିକାରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲେ ପରାଭକ୍ତି ଆଡ଼କୁ ଘେନିଯାଏ ।

ପ୍ରେମ ତ୍ରିକୋଣାତ୍ମକ

ପ୍ରେମକୁ ଆମେମାନେ ଗୋଟିଏ ତ୍ରିକୋଣରୂପରେ ପ୍ରକାଶ କରିପାରୁ । ତାହାର ପ୍ରତ୍ୟେକ କୋଣ ଯେପରି ତାହାର ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଅଭିବାଜ୍ୟ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟର ପ୍ରକାଶକ । ତିନି କୋଣ ବ୍ୟତୀତ କୌଣସି ତ୍ରିକୋଣ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ଆଉ ପ୍ରକୃତ ପ୍ରେମ ତା'ର ନିମ୍ନଲିଖିତ ତିନିଟି ଲକ୍ଷଣ ବ୍ୟତୀତ କୌଣସିପ୍ରକାରେ ରହିପାରେ ନାହିଁ । ପ୍ରେମସ୍ୱରୂପ ଏହି ତ୍ରିକୋଣର ଗୋଟିଏ କୋଣ ଏହି ଯେ, ପ୍ରେମରେ କୌଣସି ପ୍ରକାର କିଣାବିକା ନାହିଁ । ଯେଉଁଠାରେ କୌଣସି ପ୍ରତିଦାନର ଆଶା ଥାଏ, ସେଠାରେ ପ୍ରକୃତ ପ୍ରେମ ଜନ୍ମିପାରେ ନାହିଁ । ଏହା କେବଳ ଦୋକାନଦାରିରେ

[୧] ଚେତସୋ ବର୍ତ୍ତନଞ୍ଚୈବ ତୈଳଧାରାସମଂ ସଦା । ଇତ୍ୟାଦି—

—ଦେବୀଭାଗବତ, ୭ମ ସ୍କନ୍ଧ, ୩୭ ଅଧ୍ୟାୟ, ୧୨ଶ ଶ୍ଲୋକ ।

ପରିଣତ ହୁଏ ମାତ୍ର । ଯେତେଦିନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆମର ଭଗବାନଙ୍କ ପ୍ରତି ଭୟମିଶା ଭକ୍ତି ଓ ତାଙ୍କର ଆଜ୍ଞାପାଳନ ପାଇଁ ତାଙ୍କ ନିକଟରେ କୌଣସି ପ୍ରକାର ବରପ୍ରାପ୍ତିର ଆକାଂକ୍ଷା ଥାଏ, ସେତେଦିନ ଯାଏ ଆମ ହୃଦୟରେ ପ୍ରକୃତ ପ୍ରେମ ଜନ୍ମିପାରେ ନାହିଁ । ଯେଉଁମାନେ ଭାଗବାନଙ୍କ ନିକଟରୁ କିଛି ପ୍ରାପ୍ତିର ଆଶାରେ ଉପାସନା କରନ୍ତି, ସେମାନେ ସେହି ବରପ୍ରାପ୍ତିର ଆଶା ନ ଥିଲେ ତାଙ୍କୁ ଉପାସନା କରିବେ ନାହିଁ । ଭଗବାନ ପ୍ରେମାସ୍ପଦ ବୋଲି ଭକ୍ତ ତାହାଙ୍କୁ ଭଲ ପାଆନ୍ତି; ପ୍ରକୃତ ଭକ୍ତର ଏହି ଦେବବାଞ୍ଛିତ ପ୍ରେମୋଲ୍ଲାସର ଆଉ କୌଣସି ହେତୁ ନାହିଁ । କଥିତ ଅଛି, କୌଣସି କାଳରେ ଗୋଟିଏ ବନରେ ଜଣେ ରାଜାଙ୍କ ସହିତ କୌଣସି ସାଧୁଙ୍କର ସାକ୍ଷାତ୍ ହୋଇଥିଲା । ସେ ସାଧୁଙ୍କ ସହିତ କିୟତ୍‌କ୍ଷଣ ଆଳାପ କରି ତାଙ୍କର ପବିତ୍ରତା ଓ ଜ୍ଞାନପରିଚୟ ପାଇ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହେଲେ । ପରିଶେଷରେ ତାଙ୍କୁ ଅନୁରୋଧ କଲେ, ''ମୋତେ କୃତାର୍ଥ କରିବା ପାଇଁ ମୋଠାରୁ କିଛି ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ହେବ ।'' ସାଧୁ ସେଥିରେ ଅସ୍ୱୀକୃତ ହେଲେ ଓ କହିଲେ, ''ବନର ଫଳ ମୋର ଆହାର ପାଇଁ ଯଥେଷ୍ଟ, ପର୍ବତନିଃସୃତ ପବିତ୍ର ସରିତ୍ ମୋର ପାନୀୟ ପାଇଁ ପର୍ଯ୍ୟାପ୍ତ, ବୃକ୍ଷତ୍ୱକ ମୋର ପରିଧେୟ ପାଇଁ ପର୍ଯ୍ୟାପ୍ତ ଏବଂ ଗିରିଗୁହା ମୋର ବାସସ୍ଥାନ ପାଇଁ ଯଥେଷ୍ଟ । ମୁଁ କାହିଁକି ତୁମଠାରୁ କିମ୍ବା ଅପରଠାରୁ କିଛି ଦ୍ରବ୍ୟ ଗ୍ରହଣ କରିବି !'' ରାଜା କହିଲେ, ''ପ୍ରଭୁ, ମୋତେ ଅନୁଗୃହୀତ କରିବା ପାଇଁ ମୋ ହସ୍ତରୁ କିଛି ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତୁ, ଏବଂ ମୋ ସହିତ ରାଜଧାନୀକୁ ଓ ମୋର ରାଜପ୍ରାସାଦକୁ ଚାଲନ୍ତୁ ।'' ଅନେକ ଅନୁରୋଧ ପରେ ଅବଶେଷରେ ସେ ରାଜାଙ୍କ ସହିତ ଯିବାକୁ ସ୍ୱୀକାର କଲେ ଏବଂ ତାଙ୍କ ପ୍ରାସାଦକୁ ଯାଇଥିଲେ । ଦାନ କରିବାକୁ ଉଦ୍ୟତ ହେବା ପୂର୍ବରୁ ରାଜା ପୁନଃ ପୁନଃ ବର ଭିକ୍ଷା କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ, ''ପ୍ରଭୁ, ମୋର ଆହୁରି ସନ୍ତାନସନ୍ତତି ହୁଅନ୍ତୁ, ମୋର ଧନବୃଦ୍ଧି ହେଉ, ମୋର ରାଜ୍ୟ ବିସ୍ତାର ହେଉ, ମୋର ଶରୀର ନିରୋଗ ହେଉ, ଇତ୍ୟାଦି ।'' ରାଜା ନିଜ ପ୍ରାର୍ଥନା ଶେଷ କରିବା ପୂର୍ବରୁ ସାଧୁ ନୀରବରେ ଉଠି ଚାଲିଗଲେ । ଏହା ଦେଖି ରାଜା ହତବୁଦ୍ଧି ହୋଇ ତାଙ୍କର ପଶ୍ଚାଦ୍‌ଗମନ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ-ଚିତ୍କାରକରି କହିଲେ, ''ପ୍ରଭୁ, ଆପଣ ଚାଲିଗଲେ? ମୋର ଦାନ ଗ୍ରହଣ କଲେ ନାହିଁ ?'' ସାଧୁ ରାଜାଙ୍କ ଆଡ଼କୁ ଅନାଇ କହିଲେ, ''ଭିକ୍ଷୁକ, ମୁଁ କୌଣସି ଭିକ୍ଷୁକଠାରୁ ଭିକ୍ଷା କରେ ନାହିଁ । ତୁମେ ନିଜେ ଜଣେ ଭିକ୍ଷୁକ, ତୁମେ ମୋତେ କିପରି କିଛି ଦାନ କରିପାରିବ ? ମୁଁ ଏତେ ମୂର୍ଖ ନହେଁ ଯେ, ତୁମ ପରି ଭିକ୍ଷୁକ ନିକଟରୁ ଭିକ୍ଷା କରିବି । ଯାଅ, ମୋର ଅନୁସରଣ କର ନାହିଁ ।'' ଏଠାରେ ଭିକ୍ଷୁକ ଏବଂ ଭଗବାନଙ୍କର ପ୍ରକୃତ ପ୍ରେମିକମାନଙ୍କ ଭିତରେ ବେଶ୍ ପ୍ରଭେଦ ଦେଖାଇ ଦିଆଯାଇଛି । ଏପରି କିଏ ମୁକ୍ତିଲାଭ ପାଇଁ ଭଗବାନଙ୍କର ଉପାସନା ମଧ୍ୟ ଅଧମ ଉପାସନା । ପ୍ରେମ କୌଣସି ଲାଭ ଚାହେଁ ନାହିଁ । ପ୍ରେମ କେବଳ ପ୍ରେମ ପାଇଁ ହୋଇଥାଏ । ଭକ୍ତ ଭଗବାନଙ୍କୁ ଭଲ ପାଆନ୍ତି, କାରଣ ସେ ଭଲ ନ ପାଇ ରହିପାରନ୍ତି ନାହିଁ । ତୁମେ ଗୋଟିଏ ସୁନ୍ଦର ପ୍ରାକୃତିକ ଦୃଶ୍ୟ ଦେଖି ତାକୁ ଭଲପାଇଲ, ତୁମେ ସେହି ଦୃଶ୍ୟ ନିକଟରୁ କୌଣସି ପ୍ରକାର ଅନୁଗ୍ରହ ଭିକ୍ଷା କରୁ ନାହିଁ । ଆଉ ସେହି ଦୃଶ୍ୟ ମଧ୍ୟ ତୁମ ନିକଟରୁ କୌଣସି ପ୍ରାର୍ଥନା କରେ ନାହିଁ । ତଥାପି ଏହାକୁ ଦର୍ଶନ କରି ତୁମ ମନରେ ଆନନ୍ଦର ଉଦୟ ହୁଏ—ତାହା ତୁମ ମନର ଅଶାନ୍ତି ଦୂର କରିଦିଏ, ତାହା ତୁମକୁ ଶାନ୍ତ କରିଦିଏ, ତୁମକୁ

କ୍ଷଣକାଳ ପାଇଁ ନଶ୍ୱର ପ୍ରକୃତିର ବାହାରକୁ ଘେନିଯାଏ ଏବଂ ଏକ ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ଆନନ୍ଦରେ ଉତ୍‌ଫୁଲ୍ଲ କରିଦିଏ । ପ୍ରେମର ଏହି ଭାବଟି ଉକ୍ତ ତ୍ରିକୋଣାତ୍ମକ ପ୍ରେମର ଏକ କୋଣ । ପ୍ରେମ ପରିବର୍ତ୍ତେ ଅନ୍ୟ କିଛି କାମନା କର ନାହିଁ । ତୁମେ ଯେପରି କେବଳ ଦେଇଯାଉଛ । ଭଗବାନଙ୍କୁ ତୁମର ପ୍ରେମ ଦିଅ, କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କ ନିକଟରୁ ତତ୍‌ପରିବର୍ତ୍ତେ ଅନ୍ୟ କିଛି ଆଶା କର ନାହିଁ ।

ପ୍ରେମସ୍ୱରୂପ ତ୍ରିକୋଣର ଦ୍ୱିତୀୟ କୋଣ ଏହି ଯେ, ପ୍ରେମରେ କୌଣସିପ୍ରକାର ଭୟ ନାହିଁ । ଯେଉଁମାନେ ଭଗବାନଙ୍କୁ ଭୟରେ ଭଲ ପାଆନ୍ତି, ସେମାନେ ମନୁଷ୍ୟାଧମ, ସେମାନଙ୍କର ମନୁଷ୍ୟତ୍ୱର ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସ୍ଫୂର୍ତ୍ତି ହୋଇ ନାହିଁ । ସେମାନେ ଶାସ୍ତି ଭୟରେ ଭଗବାନଙ୍କର ଉପାସନା କରନ୍ତି । ସେମାନେ ମନେକରନ୍ତି ଯେ, ସେ ଜଣେ ମହାନ୍ ପୁରୁଷ, ତାଙ୍କର ଗୋଟିଏ ହସ୍ତରେ ଦଣ୍ଡ ଆଉ ଗୋଟିଏ ହସ୍ତରେ ଚାବୁକ୍; ତାଙ୍କର ଆଜ୍ଞା ପାଳନ ନ କଲେ ସେମାନେ ଦଣ୍ଡିତ ହେବେ । ଦଣ୍ଡ ଭୟରେ ଭଗବାନଙ୍କର ଉପାସନା ଅତି ନିମ୍ନଶ୍ରେଣୀର ଉପାସନା । ଏପରି ଉପାସନାକୁ ଯଦି ଉପାସନା ବୋଲାଯାଏ, ତେବେ ଏହା ପ୍ରେମର ଅତି ଅପରିଣତ ଅବସ୍ଥାମାତ୍ର ବୋଲି କହିବାକୁ ହେବ । ଯେତେଦିନଯାଏ ହୃଦୟରେ କୌଣସି ଭୟ ଥାଏ ସେତେଦିନ ଯାଏ ପ୍ରେମ-ବିକାଶର ସମ୍ଭାବନା କାହିଁ ? ପ୍ରେମ ସ୍ୱଭାବତଃ ସମସ୍ତ ଭୟକୁ ନାଶ କରିଦିଏ । ମନରେ ଭାବି ଦେଖ, ଜଣେ ତରୁଣୀ ଜନନୀ ପଥରେ ଛିଡ଼ା ହୋଇଥିବାବେଳେ ଗୋଟିଏ କୁକୁର ଭୁକିଲେ ସେ ଭୀତା ହୋଇ ସନ୍ନିହିତ ଗୃହମଧ୍ୟରେ ପ୍ରବେଶ କରନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଯଦି ତାଙ୍କର ଶିଶୁ ତାଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ଥାଏ ଏବଂ ଯଦି ଗୋଟିଏ ସିଂହ ଶିଶୁ ଉପରକୁ ଡେଇଁପଡ଼େ, ସେତେବେଳେ ସେହି ଜନନୀ କେଉଁଠାରେ ଥିବ, ଭାବି ଦେଖ ? ଅବଶ୍ୟ ସେ ତତ୍‌କ୍ଷଣାତ୍ ସିଂହମୁଖରେ ପ୍ରବିଷ୍ଟ ହେବ । ପ୍ରେମ ବାସ୍ତବିକ ସମୁଦାୟ ଭୟକୁ ଦୂର କରିଦିଏ । କାଳେ ଜଗତର ସମ୍ପର୍କ ନଷ୍ଟ ହୋଇଯିବ, ଏହିପରି ଗୋଟିଏ ସ୍ୱାର୍ଥପର ଭାବରୁ ଭୟ ଜନ୍ମିଥାଏ । ମୁଁ ନିଜକୁ ଯେତେ କ୍ଷୁଦ୍ର ଓ ସ୍ୱାର୍ଥପର କରି ପକାଇବି, ମୋର ଭୟ ମଧ୍ୟ ସେହି ପରିମାଣରେ ବୃଦ୍ଧି ପାଇବ । ଯଦି କେହି ବିବେଚନା କରେ ଯେ ସେ କିଛି ନୁହେଁ, ତା'ର ନିଶ୍ଚୟ ଭୟ ଆସିବ । ମାତ୍ର ତୁମେ ନିଜକୁ କ୍ଷୁଦ୍ର ବୋଲି ଯେତେ କମ୍ ଭାବିବ, ସେତେ ତୁମର ଭୟ କମିଯିବ । ଯେତେଦିନ ଯାଏ ତୁମଠାରେ ପ୍ରେମ ରହିପାରେ ନାହିଁ । ପ୍ରେମ ଓ ଭୟ ଦୁଇଟି ବିପରୀତ ଭାବାପନ୍ନ । ଯେଉଁମାନେ ଭଗବାନଙ୍କୁ ଭଲପାଆନ୍ତି, ସେମାନେ କଦାପି ତାଙ୍କୁ ଭୟ କରିବେ ନାହିଁ । ପ୍ରକୃତ ଭଗବଦ୍‌ପ୍ରେମିକ, 'ଭଗବାନଙ୍କ ନାମ ବୃଥା ଉଚ୍ଚାରଣ କର ନାହିଁ' ଏହି ଆଦେଶ ଶୁଣି ହାସ୍ୟ କରନ୍ତି । ପ୍ରେମ-ଧର୍ମରେ ଭଗବନ୍ନିନ୍ଦା ପୁଣି କାହିଁ ? ଯେପରି ହେଉ ନା କାହିଁକି, ତୁମେ ପ୍ରଭୁଙ୍କର ନାମ ଯେତେ ନେଇପାର, ସେତେ ହିଁ ମଙ୍ଗଳ । ତୁମେ ତାଙ୍କୁ ଭଲ ପାଅ, ତେଣୁ ତୁମେ ତାଙ୍କର ନାମ ନେଉଛ ।

ପ୍ରେମରୂପ ତ୍ରିକୋଣର ତୃତୀୟ କୋଣଟି ଏହି ଯେ, ପ୍ରେମିକର ଅନ୍ୟ ଦ୍ୱିତୀୟ ଭଲପାଇବାର ପାତ୍ର ରହିବ ନାହିଁ , କାରଣ ତାହା ହିଁ ପ୍ରେମିକର ସର୍ବୋଚ୍ଚ ଆଦର୍ଶ ହେବ । ଯେତେଦିନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆମ ଭଲପାଇବାର ପାତ୍ର ଆମର ସର୍ବୋଚ୍ଚ ଆଦର୍ଶ ହୋଇ ନାହିଁ, ସେତେଦିନ ଯାଏ ପ୍ରକୃତ ପ୍ରେମ ଆସି ପାରିବ ନାହିଁ । ହୋଇପାରେ ଅନେକ ସ୍ଥଳରେ ମନୁଷ୍ୟର ପ୍ରେମ ମନ୍ଦ ଦିଗକୁ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହୁଏ;

କିନ୍ତୁ ପ୍ରେମିକ ଲୋକପକ୍ଷରେ ତାହାର ପ୍ରିୟ ବସ୍ତୁଟି ତାହାର ସର୍ବୋଚ୍ଚ ଆଦର୍ଶ । କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତି ଅତି କୁତ୍ସିତ ଲୋକ ଭିତରେ ନିଜର ଉଚ୍ଚ ଆଦର୍ଶ ଦେଖିପାରେ, ପୁଣି ଅନ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତି ଖୁବ୍ ଭଲ ଲୋକ ଭିତରେ ତାହା ଦେଖିବାକୁ ପାଏ; କିନ୍ତୁ ସବୁ ସ୍ଥଳରେ କେବଳ ଆଦର୍ଶଟିକୁ ପ୍ରକୃତ ଓ ପ୍ରଗାଢ଼ରୂପେ ଭଲପାଇବା ହୋଇପାରେ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ବ୍ୟକ୍ତିର ଉଚ୍ଚତମ ଆଦର୍ଶକୁ ଈଶ୍ୱର ବୋଲି ଧରାଯାଏ । ଅଜ୍ଞାନୀ ହୁଅନ୍ତୁ, ଜ୍ଞାନୀ ହୁଅନ୍ତୁ, ସାଧୁ ହୁଅନ୍ତୁ, ପାପୀ ହୁଅନ୍ତୁ, ନର ବା ନାରୀ, ଶିକ୍ଷିତ ବା ଅଶିକ୍ଷିତ ସମସ୍ତ ଲୋକଙ୍କର ଉଚ୍ଚତମ ଆଦର୍ଶ ଈଶ୍ୱର । ସମୁଦାୟ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ, ମହତ୍ତ୍ୱ ଓ ଶକ୍ତିର ଉଚ୍ଚତମ ଆଦର୍ଶସମୂହର ସମଷ୍ଟି ବିଧାନ କଲେ ପ୍ରେମମୟ ଓ ପ୍ରେମାସ୍ପଦ ଭଗବାନଙ୍କର ପୂର୍ଣ୍ଣତମ ଭାବ ମିଳି ପାରିବ । ଏହି ଆଦର୍ଶଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତ୍ୟେକ ବ୍ୟକ୍ତିର ମନରେ କୌଣସି ନା କୌଣସି ପ୍ରକାରେ ସ୍ୱଭାବତଃ ବିଦ୍ୟମାନ । ସେଗୁଡ଼ିକ ଯେପରି ଆମ ମନର ଅଙ୍ଗ ବା ଅଂଶବିଶେଷ । ମାନବପ୍ରକୃତିରେ ଯେଉଁସବୁ କ୍ରିୟାର ବିକାଶ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ, ସେସବୁ ଆଦର୍ଶଗୁଡ଼ିକ ବ୍ୟାବହାରିକ ଜୀବନରେ ପରିଣତ କରିବାର ଚେଷ୍ଟାସ୍ୱରୂପ । ଆମେ ଆମର ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ ସମାଜରେ ଯେଉଁ ନାନାବିଧ ବ୍ୟାପାର ଓ ଆନ୍ଦୋଳନ ଦେଖିପାରୁ, ତାହା ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଆତ୍ମାର ବିଭିନ୍ନ ଆଦର୍ଶକୁ କାର୍ଯ୍ୟରେ ପରିଣତ କରିବାର ଚେଷ୍ଟାର ଫଳମାତ୍ର । ଯାହା ଭିତରେ ଅଛି, ତାହା ହିଁ ବାହାରକୁ ଆସିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରୁଛି । ମାନବ ହୃଦୟରେ ଆଦର୍ଶର ଚିରପ୍ରବଳ ପ୍ରଭାବ ହିଁ ସେହି ଏକମାତ୍ର ସର୍ବନିୟନ୍ତା ମହାଶକ୍ତି, ଯାହାର କ୍ରିୟା ମାନବଜାତି ମଧ୍ୟରେ ନିୟତ ବର୍ତ୍ତମାନ । ହୋଇପାରେ ଶତ ଜନ୍ମ, ସହସ୍ର ସହସ୍ର ବର୍ଷ ଧରି ଚେଷ୍ଟା ପରେ ମନୁଷ୍ୟ ବୁଝିପାରେ ଯେ, ଆମମାନଙ୍କର ଅଭ୍ୟନ୍ତରସ୍ଥ ଆଦର୍ଶ ବାହ୍ୟ ଅବସ୍ଥା ସହିତ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ମିଳିପାରେ ନାହିଁ । ଏତିକି ବୁଝିପାରିଲେ ସେ ବହିର୍ଜଗତକୁ ନିଜ ଆଦର୍ଶ ଅନୁସାରେ ଗଠନ କରିବାର ଚେଷ୍ଟା ପରିତ୍ୟାଗ କରି ଆଦର୍ଶକୁ ସେହି ଉଚ୍ଚତମ ପ୍ରେମର ଭୂମିରୁ ଆଦର୍ଶରୂପେ ଉପାସନା କରେ । ସମସ୍ତ ନିମ୍ନ ଆଦର୍ଶଗୁଡ଼ିକ ଏହି ପୂର୍ଣ୍ଣ ଆଦର୍ଶର ଅନ୍ତର୍ଗତ । ସମସ୍ତେ ଏକଥାର ସତ୍ୟତା ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି ଯେ, କୁ-ରୂପାରେ ମଧ୍ୟ ଜଣେ ପ୍ରେମିକ ହେଲେନ୍‌ର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଦେଖିଥାଆନ୍ତି ।

ବାହାରେ ଲୋକ କହିପାରନ୍ତି, ପ୍ରେମ ଅପାତ୍ରରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ହେଉଛି, କିନ୍ତୁ ଯେ ପ୍ରେମିକ ସେ ସବର୍ଣ୍ଣ ବା ଅସବର୍ଣ୍ଣ ଜାତିର ପ୍ରଭେଦ ଦେଖନ୍ତି ନାହିଁ; ସେ ପ୍ରେମିକାକୁ ରାଜରାଣୀ ପରି ଦେଖିଥାଆନ୍ତି । ଯେଉଁ ଜାତିର ହେଉ, କିମ୍ବା ରାଜରାଣୀ ହେଉ, ପ୍ରକୃତ ପକ୍ଷରେ ଆମ ପ୍ରେମର ଆଧାରଗୁଡ଼ିକ ଯେପରି କେତେଗୁଡ଼ିଏ କେନ୍ଦ୍ରବିଶେଷ, ଯାହାର ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ ଆଦର୍ଶଗୁଡ଼ିକ ସତେ ଯେପରି ଘନୀଭୂତ ହୋଇଥାଏ । ଜଗତ୍ ସାଧାରଣତଃ କାହାର ଉପାସନା କରେ ? ଅବଶ୍ୟ ଏହା ଉଚ୍ଚତମ ଭକ୍ତ ଓ ପ୍ରେମିକର ସର୍ବାବଗାହୀ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଆଦର୍ଶ ନୁହେଁ । ନରନାରୀଗଣ ସାଧାରଣତଃ ନିଜ ହୃଦୟାଭ୍ୟନ୍ତରୀଣ ଆଦର୍ଶକୁ ଉପାସନା କରନ୍ତି । ପ୍ରତ୍ୟେକେ ନିଜ ନିଜ ଆଦର୍ଶକୁ ବାହାରକୁ ଆନୟନ କରି ତାହାର ସମ୍ମୁଖରେ ଭୂମିଷ୍ଠ ହୋଇ ପ୍ରଣାମ କରନ୍ତି । ଏହି କାରଣରୁ ମଧ୍ୟ ଆମେ ଦେଖିପାରୁ ଯେ, ଯେଉଁମାନେ ନିଜେ ନିଜେ ନିଷ୍ଠୁର ଓ ରକ୍ତପିପାସୁ, ସେମାନେ କେବଳ ରକ୍ତପିପାସୁ ଈଶ୍ୱରଙ୍କର ଉପାସନା କରନ୍ତି; କାରଣ ସେମାନେ କେବଳ ନିଜର ଉଚ୍ଚତମ ଆଦର୍ଶକୁ ଭଲପାଆନ୍ତି । ଏହିହେତୁରୁ ସାଧୁବ୍ୟକ୍ତିର ଈଶ୍ୱର-ଆଦର୍ଶ ଅତି ଉଚ୍ଚ, ଏବଂ ସେମାନଙ୍କର ଆଦର୍ଶ ଅପର ବ୍ୟକ୍ତିର ଆଦର୍ଶଠାରୁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ପୃଥକ୍ ।

ପ୍ରେମର ଭଗବାନଙ୍କ ପ୍ରମାଣ ସେ ନିଜେ

ଯେଉଁ ପ୍ରେମିକ ବ୍ୟକ୍ତି ସ୍ୱାର୍ଥପରତା ଓ ଫଳାକାଙ୍କ୍ଷାଶୂନ୍ୟ ହୋଇଛନ୍ତି ଏବଂ ଯାହାଙ୍କର କୌଣସି ଭୟ ନାହିଁ, ତାଙ୍କର ଆଦର୍ଶ କଅଣ ? ମହାମହିମମୟ ଈଶ୍ୱରଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ସେ କହିବେ— "ମୁଁ ତମ୍ଭକୁ ମୋର ସର୍ବସ୍ୱ ଦାନ କରିବି, ତୁମ ନିକଟରୁ ମୁଁ କିଛି ଚାହିଁବି ନାହିଁ । ବାସ୍ତବିକ ଏପରି କିଛି ନାହିଁ, ଯାହାକୁ ମୁଁ 'ମୋର' ବୋଲି କହିପାରେ ।" ଯେତେବେଳେ ମନୁଷ୍ୟ ଏହିପରି ଅବସ୍ଥା ଲାଭ କରେ, ସେତେବେଳେ ତାହାର ଆଦର୍ଶ ପୂର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରେମର ଆଦର୍ଶରୂପେ ଛିଡ଼ା ହୁଏ । ଏହା ସେତେବେଳେ ପ୍ରେମଜନିତ ପୂର୍ଣ୍ଣ ନିର୍ଭୀକତାର ଆଦର୍ଶରେ ପରିଣତ ହୁଏ । ଏହିପରି ପୁରୁଷର ସର୍ବୋଚ୍ଚ ଆଦର୍ଶରେ କୌଣସିପ୍ରକାର ବିଶେଷତ୍ୱରୂପ ସଙ୍କୀର୍ଣ୍ଣତା ନ'ଥାଏ । ଏହା ସାର୍ବଭୌମ ପ୍ରେମ, ଅନନ୍ତ ଓ ଅସୀମ ପ୍ରେମ, ଏହା ହିଁ ପ୍ରେମସ୍ୱରୂପ । ପ୍ରେମଧର୍ମର ଏହି ମହାନ୍ ଆଦର୍ଶକୁ ସେତେବେଳେ କୌଣସି ପ୍ରକାର ପ୍ରତୀକ ବା ପ୍ରତିମାର ସହାୟତା ନ ନେଇ ସେହିପରି ଉପାସନା କରାଯାଏ । ଏହା ହିଁ ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ପରାଭକ୍ତି–ଗୋଟିଏ ସାର୍ବଭୌମ ଆଦର୍ଶକୁ ଆଦର୍ଶ ବୋଲି ଉପାସନା କରିବା । ଅନ୍ୟ ସକଳ ପ୍ରକାର ଭକ୍ତି କେବଳ ଏହି ଭକ୍ତିଲାଭର ସୋପାନମାତ୍ର । ଏହି ପ୍ରେମରୂପକ ଧର୍ମକୁ ଅନୁସରଣ କରି କରି ଆମେ ଯେଉଁ ସମସ୍ତ ସିଦ୍ଧି ବା ଅସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରୁ, ସେ ସମସ୍ତ ସେହି ଏକମାତ୍ର ଆଦର୍ଶଲାଭର ପଥରେ ଘଟିଥାଏ, ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରକାରାନ୍ତରେ ତାହାର ସହାୟତା କରେ । ଗୋଟିଏ ପରେ ଗୋଟିଏ ବସ୍ତୁ ଗୃହୀତ ହୁଏ ଏବଂ ଆମମାନଙ୍କର ଅଭ୍ୟନ୍ତରବର୍ତ୍ତୀ ଆଦର୍ଶ ଏହା ଉପରେ ଏକ ଏକ କରି ପ୍ରକ୍ଷିପ୍ତ ହୋଇଥାଏ । କ୍ରମଶଃ ଏହି ସମୁଦାୟ ବାହ୍ୟବସ୍ତୁ କ୍ରମବିସ୍ତାରଶୀଳ ସେହି ଆଭ୍ୟନ୍ତରୀଣ ଆଦର୍ଶର ପ୍ରକାଶକଙ୍କ ପକ୍ଷେ ଅନୁପଯୁକ୍ତ ବୋଧହୁଏ ଏବଂ ସ୍ୱଭାବତଃ ଗୋଟିକ ପରେ ଗୋଟିଏ ପରିତ୍ୟକ୍ତ ହୁଏ । ଅବଶେଷରେ ସେହି ସାଧକ ବୁଝିପାରନ୍ତି ଯେ, ବାହ୍ୟବସ୍ତୁରେ ଆଦର୍ଶକୁ ଉପଲବ୍ଧି କରିବାର ଚେଷ୍ଟା ବୃଥା । ଆଦର୍ଶର ସହିତ ତୁଳନା କଲେ ସକଳ ବାହ୍ୟବସ୍ତୁ ଅତି ତୁଚ୍ଛ । କାଳକ୍ରମେ ସେ ସେହି ସର୍ବୋଚ୍ଚ ଓ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ନିର୍ବିଶେଷଭାବାପନ୍ନ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଆଦର୍ଶକୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣରୂପେ ଅନ୍ତରରେ ଜୀବନ୍ତ ଓ ସତ୍ୟ ଭାବରେ ଅନୁଭବ କରିବାର ସାମର୍ଥ୍ୟ ଲାଭ କରନ୍ତି । ଯେତେବେଳେ ଭକ୍ତ ଏହି ଅବସ୍ଥାରେ ଉପନୀତ ହୁଅନ୍ତି, ସେତେବେଳେ ଭଗବାନଙ୍କୁ ପ୍ରମାଣ କରାଯାଏ କି ନାହିଁ, ଭଗବାନ ସର୍ବଜ୍ଞ ଓ ସର୍ବଶକ୍ତିମାନ କି ନା—ଏ ସକଳ ପ୍ରଶ୍ନ ତାଙ୍କ ମନରେ ଉଦିତ ହୁଏ ନାହିଁ । ତାଙ୍କ ନିକଟରେ ଭଗବାନ ପ୍ରେମମୟ, ସେ ପ୍ରେମର ସର୍ବୋଚ୍ଚ ଆଦର୍ଶ ଏବଂ ଏହି ଭାବ ହିଁ ତାଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଯଥେଷ୍ଟ । ସେ ପ୍ରେମରୂପ ବୋଲି ସ୍ୱତଃସିଦ୍ଧ, ଅନ୍ୟପ୍ରମାଣନିରପେକ୍ଷ । ପ୍ରେମିକ ନିକଟରେ ପ୍ରେମମୟଙ୍କର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ପ୍ରମାଣର କିଛିମାତ୍ର ଆବଶ୍ୟକତା ନାହିଁ । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଧର୍ମର ବିଚାରକସ୍ୱରୂପ ଭଗବାନଙ୍କୁ ପ୍ରମାଣ କରିବାରେ ଅନେକ ପ୍ରମାଣର ଆବଶ୍ୟକ ହୁଏ ସତ୍ୟ, କିନ୍ତୁ ଭକ୍ତ ଭଗବାନଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏପରି ଧାରଣା କରେ ନାହିଁ ବା କରିପାରେ ନାହିଁ । ତାଙ୍କ ନିକଟରେ ଭଗବାନ କେବଳ ପ୍ରେମସ୍ୱରୂପରେ ବିଦ୍ୟମାନ । "କେହି ସ୍ୱାମୀଙ୍କୁ ସ୍ୱାମୀ ଲାଗି ଭଲ ପାଏ ନାହିଁ, ସ୍ୱାମୀର ଅନ୍ତର୍ବର୍ତ୍ତୀ ଆତ୍ମା ଲାଗି ଲୋକେ ସ୍ୱାମୀଙ୍କୁ ଭଲ ପାଇଥାଆନ୍ତି । କେହି ପତ୍ନୀକୁ

ପତ୍ନୀ ଲାଗି ଭଲ ପାଏ ନାହିଁ, ପତ୍ନୀର ଅନ୍ତର୍ବର୍ତ୍ତୀ ଆତ୍ମା ଲାଗି ଲୋକେ ପତ୍ନୀକୁ ଭଲ ପାଇଥାଆନ୍ତି ।' କେହି କେହି କହନ୍ତି, ''ମନୁଷ୍ୟର ସର୍ବପ୍ରକାର କର୍ମର ମୂଳ ହେଉଛି ସ୍ୱାର୍ଥପରତା ।'' ଆମ ବିବେଚନାରେ ତାହା ମଧ୍ୟ ପ୍ରେମ, ତେବେ ବିଶିଷ୍ଟତାହେତୁ ନିମ୍ନଭାବାପନ୍ନ ହୋଇଯାଇଛି ମାତ୍ର । ଯେତେବେଳେ ମୁଁ ନିଜକୁ ଜଗତର ସକଳ ବସ୍ତୁରେ ଅବସ୍ଥିତ ବୋଲି ଭାବେ, ସେତେବେଳେ ନିଶ୍ଚୟ ମୋଠାରେ ସ୍ୱାର୍ଥପରତା ରହିପାରେ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଯେତେବେଳେ ମୁଁ ଭ୍ରମବଶତଃ ନିଜକୁ କ୍ଷୁଦ୍ର ମନେ କରେ, ସେତେବେଳେ ମୋର ପ୍ରେମ ସଙ୍କୀର୍ଣ୍ଣ ଓ ବିଶେଷ ଭାବ ଧାରଣ କରେ । ପ୍ରେମବିଷୟକୁ ସଙ୍କୀର୍ଣ୍ଣ ଓ ସୀମାବଦ୍ଧ କରିବା ଆମମାନଙ୍କର ଭ୍ରମ । ଏହି ଜଗତର ସକଳ ବସ୍ତୁ ଭଗବଦ୍ ପ୍ରସୂତ; ସୁତରାଂ ପ୍ରେମର ଯୋଗ୍ୟ । କିନ୍ତୁ ଏହା ସ୍ମରଣ ରଖିବା କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ଯେ, ସମଷ୍ଟିକୁ ଭଲ ପାଇଲେ ଅଂଶଗୁଡ଼ିକୁ ମଧ୍ୟ ଭଲ ପାଇବା ହେଲା ସମଷ୍ଟି ହିଁ ଭକ୍ତର ଭଗବାନ । ଆଉ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପ୍ରକାର ଈଶ୍ୱର, ସ୍ୱର୍ଗସ୍ଥ ପିତା, ଶାସ୍ତା, ସ୍ରଷ୍ଟା, ନାନାବିଧ ମତାମତ, ଶାସ୍ତ୍ର ଆଦି ଭକ୍ତଙ୍କ ନିକଟରେ ନିରର୍ଥକ; ସେମାନଙ୍କ ନିକଟରେ ଏହାର କୌଣସି ପ୍ରୟୋଜନିତା ନାହିଁ; କାରଣ ସେମାନେ ପରାଭକ୍ତି ପ୍ରଭାବରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣରୂପେ ଏହି ସକଳର ଉପରକୁ ଚାଲିଯାଇଛନ୍ତି । ଯେତେବେଳେ ଅନ୍ତର ଶୁଦ୍ଧ, ପବିତ୍ର ଏବଂ ଐଶ୍ୱରିକ ପ୍ରେମାମୃତରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ଅନ୍ୟ ସର୍ବପ୍ରକାର ଈଶ୍ୱର ବିଷୟକ ଧାରଣା ବାଳକୋଚିତ ଓ ଅସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବା ଅନୁପଯୁକ୍ତ ବୋଲି ପରିତ୍ୟକ୍ତ ହୁଏ । ବାସ୍ତବିକ ପରାଭକ୍ତିର ପ୍ରଭାବ ଏହିପରି । ସେତେବେଳେ ସେହି ଉଚ୍ଚାବସ୍ଥାପନ୍ନ ଭକ୍ତ ତାହାର ଭଗବାନଙ୍କୁ ମନ୍ଦିର ବା ଗୀର୍ଜାରେ ଅନ୍ୱେଷଣ କରିବାକୁ ଯାଏ ନାହିଁ; ସେ ଏପରି ସ୍ଥାନ ଦେଖିବାକୁ ପାଏ ନାହିଁ, ଯେଉଁଠାରେ ସେ ନାହାନ୍ତି । ସେ ତାଙ୍କୁ ମନ୍ଦିରର ଭିତରେ ବାହାରେ ସର୍ବତ୍ର ଦେଖିବାକୁ ପାଏ । ଏହାର କାରଣ, ସେ ପୂର୍ବରୁ ତାଙ୍କୁ ନିତ୍ୟ ଦୀପ୍ତିମାନ୍ ଓ ନିତ୍ୟବର୍ତ୍ତମାନ ଏକ ସର୍ବଶକ୍ତିମାନ, ଅନିର୍ବାଣ ପ୍ରେମଜ୍ୟୋତିରୂପେ ନିଜର ହୃଦୟରେ ସ୍ୱମହିମାରେ ବିରାଜ ମାନ ଥିବା ଦେଖିପାରିଛି ।

ମାନବୀୟ ଭାଷାରେ ଭଗବଦ୍-ପ୍ରେମର ବର୍ଣ୍ଣନା

ମାନବୀୟ ଭାଷାରେ ପ୍ରେମର ଏହି ପରମୋଚ୍ଚ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଆଦର୍ଶର ପରିଚୟ ପ୍ରଦାନ କରିବା ଅସମ୍ଭବ । ଉଚ୍ଚତମ ମାନବ-କଳ୍ପନା ମଧ୍ୟ ତାହାର ଅନନ୍ତ ପୂର୍ଣ୍ଣତା ଓ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଅନୁଭବ କରିବାକୁ ଅକ୍ଷମ । ତଥାପି ସର୍ବଦେଶର ପ୍ରେମଧର୍ମର ନିମ୍ନ ଓ ଉଚ୍ଚ ଉଭୟ ଅବସ୍ଥାର ଲକ୍ଷଣ ପ୍ରକାଶ କରିବାରେ ଚିରକାଳ ଏହି ଅନୁପଯୋଗୀ ମାନବୀୟ ଭାଷା ବ୍ୟବହାର କରାହୋଇଛି । କେବଳ ଏତିକି ନୁହେଁ, ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ପ୍ରକାରର ମାନବୀୟ ପ୍ରେମ ଏହି ଅବ୍ୟକ୍ତ-ଭଗବଦ୍-ପ୍ରେମର ପ୍ରତୀକରୂପେ ଗୃହୀତ ହୋଇଛି । ମାନବ ଐଶ୍ୱରିକ ବିଷୟସମୂହ ନିଜର ମାନବୀୟ ଭାବରେ ପ୍ରକାଶ କରିପାରେ, ଆମ ନିକଟରେ ସେହି ପୂର୍ଣ୍ଣ କେବଳମାତ୍ର ଆମମାନଙ୍କର ଆପେକ୍ଷିକ ଭାଷାରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇପାରେ । ସମୁଦାୟ ଜଗଦ୍ ଆମ ନିକଟରେ ଆଉ କଅଣ ? ଅନନ୍ତ ଯେପରି ସାନ୍ତ ଭାଷାରେ ଲିଖିତ ମାତ୍ର । ଏହି କାରଣରୁ ଭକ୍ତଗଣ ଭଗବାନ ଓ ତାଙ୍କ ପ୍ରେମର ଉପାସନା ବିଷୟରେ ଲୌକିକ ପ୍ରେମର ଲୌକିକ ଶବ୍ଦସମୂହ ବ୍ୟବହାର କରିଥାଆନ୍ତି ।

ପରାଭକ୍ତିର କେତେଜଣ ବ୍ୟାଖ୍ୟାତା ଏହି ପରାଭକ୍ତିକୁ ତା ନିମ୍ନଲିଖିତ ବିଭିନ୍ନ ଉପାୟରେ ବୁଝିବାକୁ ଓ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଅନୁଭବ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି । ଏ ମଧ୍ୟରେ ସର୍ବନିମ୍ନ ଅବସ୍ଥାକୁ 'ଶାନ୍ତ ଭକ୍ତି' କୁହାଯାଏ । ଯେତେବେଳେ ମନୁଷ୍ୟ ହୃଦୟରେ ପ୍ରେମାଗ୍ନି ପ୍ରଜ୍ୱଳିତ ହୋଇ ନାହିଁ, ସେତେବେଳେ ତାହାର ବୁଦ୍ଧି ପ୍ରେମର ଉନ୍ମତ୍ତତାରେ ଆତ୍ମହରା ହୋଇ ନାହିଁ, ଏହି ବାହ୍ୟ କ୍ରିୟାକଳାପ ବାହ୍ୟ ଭକ୍ତିଠାରୁ ଟିକିଏ ଉନ୍ନତ ସାଧାରଣ ଧରଣ ପ୍ରେମର ଉଦୟ ହୋଇଛି ମାତ୍ର, ଯେତେବେଳେ ତାହା ତୀବ୍ର ବେଗସମ୍ପନ୍ନ ପ୍ରେମର ଉନ୍ମତ୍ତତା ଲକ୍ଷଣଦ୍ୱାରା ଲକ୍ଷିତ ହୋଇ ନାହିଁ, ଏହିପରି ଭାବରେ ଭଗବାନଙ୍କ ଉପାସନାକୁ ଶାନ୍ତଭକ୍ତି ବା ଶାନ୍ତ ପ୍ରେମ କୁହାଯାଏ । ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ, ଜଗତରେ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ଲୋକ ଅଛନ୍ତି, ସେମାନେ ଧୀରେ ଧୀରେ ସାଧନପଥରେ ଅଗ୍ରସର ହେବାକୁ ଭଲପାଆନ୍ତି । ଆଉ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ଲୋକ ଅଛନ୍ତି, ସେମାନେ ଝଡ଼ପରି ବେଗରେ ଚାଲିଯାଆନ୍ତି । ଶାନ୍ତଭକ୍ତ ଧୀର ଶାନ୍ତ ନମ୍ର । ତଦପେକ୍ଷା ଆଉ ଟିକିଏ ଉଚ୍ଚତର ଅବସ୍ଥା ଦାସ୍ୟ । ଏ ଅବସ୍ଥାରେ ମନୁଷ୍ୟ ଆପଣାକୁ ଈଶ୍ୱରଙ୍କର ଦାସ ବୋଲି ଭାବେ । ବିଶ୍ୱାସୀ ଭୃତ୍ୟର ପ୍ରଭୁ ଭକ୍ତି ହିଁ ତାହାର ଆଦର୍ଶ ।

ତା'ପରେ ସଖ୍ୟ-ପ୍ରେମ—ଏହି ସଖ୍ୟ-ପ୍ରେମର ସାଧକ ଭଗବାନଙ୍କୁ ସମ୍ବୋଧନ କରି କହିଥାଏ, ''ତୁମେ ମୋର ପ୍ରିୟ ବନ୍ଧୁ ।''[୧] ଯେପରି ମନୁଷ୍ୟ ବନ୍ଧୁ ନିକଟରେ ଆପଣାର ହୃଦୟ ଖୋଲିଦିଏ, ଜାଣେ ଯେ ବନ୍ଧୁ ତାହାର ଦୋଷ ଲାଗି ତାକୁ କଦାପି ତିରସ୍କାର ନ କରି ଯହିଁରେ ତା'ର ହିତ ହେବ, ସେଥିପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରିବ । ଦୁଇ ବନ୍ଧୁଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଯେପରି ଗୋଟାଏ ସମାନ ସମାନ ଭାବ ଥାଏ, ସେହିପରି । ସଖ୍ୟ-ପ୍ରେମର ସାଧକ ଓ ତାହାର ସଖାରୂପ ଭଗବାନଙ୍କ ଆମ ହୃଦୟର ଅତି ସନ୍ନିହିତ ବନ୍ଧୁ, ସେହି ବନ୍ଧୁଙ୍କ ନିକଟରେ ଆମେ ଆମ ଜୀବନର ସମସ୍ତ କଥା ଖୋଲି କହିପାରୁ, ଆମ ଅନ୍ତରର ଗଭୀରତମ ପ୍ରଦେଶର ଗୁପ୍ତଭାବ ସବୁ ତାଙ୍କ ନିକଟରେ ଜଣାଇ ପାରୁ । ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଭରସା ଅଛି ଯେ, ଯହିଁରେ ଆମର ମଙ୍ଗଳ ହେବ ତାହା ସେ କରିବେ । ଏହା ଭାବି ଆମେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣରୂପେ ନିଶ୍ଚିନ୍ତ ହୋଇପାରୁ । ଏପରି ଅବସ୍ଥାରେ ଭକ୍ତ ଭଗବାନଙ୍କୁ ତାହାର ସମାନ ବୋଲି ମନେ କରନ୍ତି । ଭଗବାନ ଯେପରି ଆମର ଖେଳନା ଏବଂ ଆମେ ସମସ୍ତେ ଯେପରି ଏ ଜଗତରେ ଖେଳା କରିଛୁ । ଯେପରି ପିଲାମାନେ ଖେଳା କରନ୍ତି, ଯେପରି ମହା ଯଶସ୍ୱୀ ରାଜା ମହାରାଜାମାନେ ନିଜ ନିଜର ଖେଳା କରିଯାଆନ୍ତି, ସେହିପରି ସେହି ପ୍ରେମର ଆଧାର ପ୍ରଭୁ ମଧ୍ୟ ନିଜେ ଜଗତ୍ ସହିତ ଖେଳା କରୁଛନ୍ତି । ସେ ପୂର୍ଣ୍ଣ; ତାଙ୍କର କିଛିମାତ୍ର ଅଭାବ ନାହିଁ । ତାଙ୍କର ସୃଷ୍ଟି କରିବାର ଆବଶ୍ୟକତା କଅଣ ? କୌଣସି ଅଭାବ ପୂରଣ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଆମେ କାର୍ଯ୍ୟ କରୁ । ଆଉ ଅଭାବ କହିଲେ ଅସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣତାକୁ ବୁଝାଏ । ଭଗବାନ ପୂର୍ଣ୍ଣ; ତାଙ୍କର କୌଣସି ଅଭାବ ନାହିଁ । ତେବେ କାହିଁକି ସେ ନିୟତ ଏହି କର୍ମମୟ ସୃଷ୍ଟି ନେଇ ବ୍ୟସ୍ତ ଅଛନ୍ତି ? ତାଙ୍କର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ କଅଣ ? ଭଗବାନଙ୍କ ସୃଷ୍ଟିର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ବିଷୟରେ ଆମେ ଯେଉଁ ଉପନ୍ୟାସ କଳ୍ପନା କରୁ, ସେଗୁଡ଼ିକ ଗଳ୍ପ ହିସାବରେ ସୁନ୍ଦର ହୋଇପାରେ, କିନ୍ତୁ ତାହାର କୌଣସି ମୂଲ୍ୟ ନାହିଁ । ବାସ୍ତବିକ ସମସ୍ତ ତାଙ୍କର

[୧] ତ୍ୱମେବ ବନ୍ଧୁଶ୍ଚ ସଖା ତ୍ୱମେବ—ପାଣ୍ଡବଗୀତା

ଖେଳା । ଏ ଜଗତ୍ ତାଙ୍କର ଖେଳ; କ୍ରମାଗତ ଏହି ଖେଳ ଚାଲିଛି । ତାଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ସମୁଦାୟ ଜଗତଟି ଗୋଟିଏ ମଜାର ଖେଳମାତ୍ର । ଯଦି ତୁମେ ଖୁବ୍ ନିଃସ୍ୱ ହୁଅ, ତେବେ ସେହି ନିଃସ୍ୱତ୍ୱକୁ ଗୋଟିଏ ମହା ତାମସା ବୋଲି ବିବେଚନା କର; ବଡ଼ ମନୁଷ୍ୟ ହେବ ତ ଏହି ବଡ଼ ମନୁଷ୍ୟତ୍ୱକୁ ତାମସାରୂପେ ଉପଭୋଗ କର । ବିପଦ ଆସେ ତ ତାହା ହିଁ ଏକ ସୁନ୍ଦର ତାମସା, ଏବଂ ସୁଖ ପାଇଲେ ମନେ କରିବାକୁ ହେବ, ଏ ହିଁ ଏକ ସୁନ୍ଦର ତାମସା । ଜଗତଟି କେବଳ ମାତ୍ର କ୍ରୀଡ଼ାକ୍ଷେତ୍ର— ଆମେ ଏଠାରେ ବେଶ୍ ନାନା ଭାବରେ ମଜା କରୁଛୁ— ଯେପରି ଖେଳ ଚାଲିଛି ଏବଂ ଭଗବାନ ଆମ ସହିତ ସର୍ବଦା ଖେଳା କରୁଛନ୍ତି, ଆମେ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କ ସହିତ ଖେଳୁଛୁ । ଭଗବାନ ଆମର— ଅନନ୍ତ କାଳର ଖେଳସଙ୍ଗୀ । କିପରି ସୁନ୍ଦର ଖେଳା କରୁଛନ୍ତି । ଖେଳ ଶେଷ ହେଲା । ଏକ ଯୁଗ ଶେଷ ହେଲା । ତା'ପରେ ପୁଣି ଖେଳ ଆରମ୍ଭ— ପୁଣି ଜଗତର ସୃଷ୍ଟି । କେବଳ ତୁମେ ଯେତେବେଳେ ଭୁଲିଯାଅ ଯେ, ସବୁ ହିଁ ଖେଳ, ଆଉ ତୁମେ ମଧ୍ୟ ଖେଳର ସହାୟକ, କେବଳ ସେତିକିବେଳେ ହିଁ ଦୁଃଖକଷ୍ଟ ଆସି ଉପସ୍ଥିତ ହୁଏ । ସେତିକିବେଳେ ହୃଦୟ ଗୁରୁଭାରାକ୍ରାନ୍ତ ହୁଏ, ଆଉ ସଂସାର ତୁମ ଉପରେ ଗୁରୁ ବିକ୍ରମରେ ଚାପି ବସେ । କିନ୍ତୁ ଯେତେବେଳେ ତୁମେ ଏହି ଦୁଇ ଦଣ୍ଡ ଜୀବନର ପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳ ଘଟଣାବଳୀରେ ସତ୍ୟବୋଧ ତ୍ୟାଗ କର ଏବଂ ଯେତେବେଳେ ସଂସାରକୁ କ୍ରୀଡ଼ାରଙ୍ଗଭୂମି ଓ ଆପଣାକୁ ତାଙ୍କର କ୍ରୀଡ଼ାସହାୟକ ବୋଲି ମନେକର, ତତ୍‌କ୍ଷଣାତ୍ ତୁମର ଦୁଃଖ ଚାଲିଯିବ । ପ୍ରତି ଅଣୁରେ ସେ ଖେଳା କରୁଛନ୍ତି । ସେ ଖେଳା କରୁ କରୁ ପୃଥିବୀ, ସୂର୍ଯ୍ୟ, ଚନ୍ଦ୍ର ପ୍ରଭୃତି ନିର୍ମାଣ କରୁଛନ୍ତି । ସେ ମନୁଷ୍ୟହୃଦୟ, ପ୍ରାଣୀ ଓ ଉଦ୍ଭିଦସମୂହ ସହିତ କ୍ରୀଡ଼ା କରୁଛନ୍ତି । ଆମେ ତାଙ୍କର ଶତରଞ୍ଜ ଖେଳରେ ଖେଳ-ଗୋଟି ସ୍ୱରୂପ । ସେ ସେଗୁଡ଼ିକୁ ଯେପରି ଗୋଟିଏ ଛକଜାଗାରେ ବସାଇ ସେମାନଙ୍କୁ ଚାଳିତ କରୁଛନ୍ତି; ସେ ଆମକୁ ପ୍ରଥମେ ଏକ ଦିଗରେ ପରେ ଅପର ଦିଗରେ ସଜାଉଛନ୍ତି, ଆମେମାନେ ଜ୍ଞାତ ବା ଅଜ୍ଞାତସାରରେ ତାଙ୍କ କ୍ରୀଡ଼ାର ସହାୟକ । ଅହୋ କି ଆନନ୍ଦ ! ଆମେମାନେ ତାଙ୍କର କ୍ରୀଡ଼ା ସହାୟକ ।

ତା'ର ପର ଅବସ୍ଥାକୁ ବାତ୍ସଲ୍ୟ-ପ୍ରେମ କୁହାଯାଏ । ଏଥିରେ ଭଗବାନଙ୍କୁ ପିତା ବୋଲି ନ ଭାବି ସନ୍ତାନ ବୋଲି ଭାବିବାକୁ ହୁଏ । ଏହା ସାମାନ୍ୟ କିଛି ନୂତନ ପ୍ରକାର ବୋଧ ହୋଇପାରେ, କିନ୍ତୁ, ଏହାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଆମର ଭଗବଦ୍ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଧାରଣାଠାରୁ ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ ଭାବଗୁଡ଼ିକ ସବୁ ଦୂର କରିଦେବା । ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟଭାବ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଭୟ ଆସେ । ଭଲପାଇବାରେ କିନ୍ତୁ ଭୟ ରହିବା ଉଚିତ ନୁହେଁ । ଚରିତ୍ରଗଠନ ନିମିତ୍ତ ଭକ୍ତି ଓ ଆଜ୍ଞାବହତାର ଅଭ୍ୟାସ ଆବଶ୍ୟକ ସତ୍ୟ, କିନ୍ତୁ ଥରେ ଚରିତ୍ର ଗଠିତ ହେଲେ ଯେତେବେଳେ ପ୍ରେମିକ ଶାନ୍ତ-ପ୍ରେମର ଟିକିଏ ଆସ୍ୱାଦ ପାଏ, ପୁଣି ପ୍ରେମର ତୀବ୍ର ଉନ୍ମତ୍ତତା ମଧ୍ୟ କିଛି ଆସ୍ୱାଦ କରେ, ସେତେବେଳେ ତାହାର ଆଉ ନୀତିଶାସ୍ତ୍ର, ସାଧନନିୟମ ଏଗୁଡ଼ିକର କିଛିମାତ୍ର ପ୍ରୟୋଜନ ରହେ ନାହିଁ । ପ୍ରେମିକ କହେ, ଭଗବାନଙ୍କୁ ମହାମହିମ, ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟଶାଳୀ, ଜଗନ୍ନାଥ, ଦେବଦେବରୂପେ ଚିନ୍ତା କରିବାକୁ ମୋର ଇଚ୍ଛା ହୁଏ ନାହିଁ । ଭଗବାନଙ୍କ ଧାରଣାରୁ ଏହି ଭୟୋତ୍ପାଦକ ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟଭାବ ନିକଟରେ ଭୟ ପାଆନ୍ତି ନାହିଁ, ସନ୍ତାନ ପ୍ରତି ତାଙ୍କର

ଭକ୍ତି ମଧ୍ୟ ହୁଏ ନାହିଁ । ସନ୍ତାନ ନିକଟରୁ ସେମାନଙ୍କର ପ୍ରାର୍ଥନା କରିବାର ମଧ୍ୟ କିଛି ନ ଥାଏ । ସନ୍ତାନର ସବୁବେଳେ ପାଉଣାର ଦାବି । ସନ୍ତାନକୁ ଭଲ ପାଇବା ପାଇଁ ବାପ-ମା ଶତ ଶତବାର ଶରୀର ତ୍ୟାଗ କରିବାକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ । ସେମାନଙ୍କର ଏକ ସନ୍ତାନ ନିମିତ୍ତ ସେମାନେ ସହସ୍ର ଜୀବନ ଉତ୍ସର୍ଗ କରିବାକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ । ଏହି ଭାବରୁ ଭଗବାନଙ୍କୁ ବାତ୍ସଲ୍ୟ-ଭାବରେ ଭଲପାଇବାକୁ ହୁଏ । ଯେଉଁ ସକଳ ସମ୍ପ୍ରଦାୟରେ ଭଗବାନ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହୁଅନ୍ତି, ଯେଉଁମାନେ ସେଥିରେ ବିଶ୍ୱାସ କରନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଏହି ବାତ୍ସଲ୍ୟଭାବ ଉପାସନା କରିବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ମୁସଲମାନମାନଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଭଗବାନଙ୍କୁ ଏହିପରି ସନ୍ତାନ ଭାବରେ ଭାବିବା କଠିନ । ସେମାନେ ଭୟରେ ଏ ଭାବରୁ ଦୂରରେ ରହନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଖ୍ରୀଷ୍ଟିୟାନ ଓ ହିନ୍ଦୁ ସହଜରେ ଏହା ବୁଝି ପାରନ୍ତି, କାରଣ ସେମାନଙ୍କର ବାଳକ-ଯୀଶୁ, ବାଳ-ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ରହିଛନ୍ତି । ଭାରତୀୟ ରମଣୀଗଣ ଅନେକ ସମୟରେ ଆପଣାକୁ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କର ମାତା ବୋଲି କଳ୍ପନା କରନ୍ତି । ଖ୍ରୀଷ୍ଟିୟାନ ଜନନୀମାନେ ମଧ୍ୟ ଆପଣାକୁ ଖ୍ରୀଷ୍ଟଙ୍କର ମାତା ବୋଲି ଚିନ୍ତା କରିପାରନ୍ତି । ଏଥିରୁ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟଦେଶରେ ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ମାତୃଭାବର ଜ୍ଞାନ ଆସିବ, ଆଉ ତାହା ସେମାନଙ୍କର ବିଶେଷ ପ୍ରୟୋଜନ । ଭଗବାନଙ୍କ ପ୍ରତି ଭୟ ଓ ଭକ୍ତିରୂପ ଏହି କୁସଂସ୍କାର ଆମ ମାନଙ୍କର ଅନ୍ତରରେ ଦୃଢ଼ମୂଳ ହୋଇଛି । ଭଗବତ୍ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଏହି ଭୟ-ଭକ୍ତି-ମହିମାର ଭାବ ଏହି ପ୍ରେମ ଭିତରେ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାବରେ ନିମଜ୍ଜିତ କରିଦେବାକୁ ଅନେକ ଦିନ ଲାଗେ ।

ମନୁଷ୍ୟ-ପ୍ରେମର ଏହି ଐଶ୍ୱରିକ ଆଦର୍ଶକୁ ଆଉ ଏକ ପ୍ରକାରରେ ପ୍ରକାଶ କରା ହେଉଛି । ତାହାର ନାମ ମଧୁର ଏବଂ ତାହା ହିଁ ସର୍ବପ୍ରକାର ପ୍ରେମ ମଧ୍ୟରେ ସର୍ବୋଚ୍ଚ । ଜଗତର ସର୍ବୋଚ୍ଚ ପ୍ରେମ ଉପରେ ଏହାର ଭିତ୍ତି-ଆଉ ମାନବୀୟ ପ୍ରେମ ମଧ୍ୟରେ ଏହା ହିଁ ସର୍ବାପେକ୍ଷା ପ୍ରବଳତମ । ସ୍ତ୍ରୀ-ପୁରୁଷଙ୍କ ପ୍ରେମରେ ଯେପରି ମନୁଷ୍ୟର ସମୁଦାୟ ପ୍ରକୃତିକୁ ଓଲଟପାଲଟ କରି ପକାଏ, ଆଉ କେଉଁ ପ୍ରେମ ସେପରି କରିପାରିବ ? କେଉଁ ପ୍ରେମ ଲୋକର ଗତି ପରମାଣୁ ମଧ୍ୟରେ ସଞ୍ଚାରିତ ହୋଇ ତାହାକୁ ପାଗଳ କରିପକାଏ-ନିଜର ପ୍ରକୃତିକୁ ଭୁଲାଇ ଦିଏ-ମନୁଷ୍ୟକୁ ହୁଏତ ଦେବତା କିମ୍ବା ପଶୁ କରି ଦିଏ ? ଏହି ମଧୁର ପ୍ରେମରେ ଭଗବାନଙ୍କୁ ଆମର ପତିରୂପେ ଚିନ୍ତା କରାଯାଏ । ଆମେ ସମସ୍ତେ ସ୍ତ୍ରୀ । ଜଗତରେ ଆଉ କେହି ପୁରୁଷ ନାହିଁ । କେବଳ ଏକମାତ୍ର ପୁରୁଷ ଅଛନ୍ତି-ସେହି ଜଣେ, ଆମର ସେହି ପ୍ରେମାସ୍ପଦ ହିଁ ଏକମାତ୍ର ପୁରୁଷ । ପୁରୁଷ ସ୍ତ୍ରୀକୁ ଓ ସ୍ତ୍ରୀ ପୁରୁଷକୁ ଯେଉଁ ସ୍ନେହ ଦେଇ ଭଲପାଇଥାଏ, ସେହି ସ୍ନେହ ଭଗବାନଙ୍କୁ ଅର୍ପଣ କରିବାକୁ ହେବ । ଆମେମାନେ ଜଗତରେ ଯେତେ ପ୍ରକାର ପ୍ରେମ ଦେଖିବାକୁ ପାଉ, ଏବଂ ଯାହା ଘେନି ଆମେ ଅଳ୍ପାଧିକ ପରିମାଣରେ ଖେଳା କରୁଛୁ, ଭଗବାନ ସେମାନଙ୍କର ଏକମାତ୍ର ଲକ୍ଷ୍ୟ । ତେବେ ଦୁଃଖର ବିଷୟ, ଯେଉଁ ଅନନ୍ତ ସମୁଦ୍ରରେ ମହାନ୍ ପ୍ରେମର ନଦୀ ସଦା ପ୍ରବାହିତ ହେଉଛି, ମନୁଷ୍ୟ ତାହାକୁ ଜାଣେ ନାହିଁ, ସୁତରାଂ ନିର୍ବୋଧ ପରି ସେ ମନୁଷ୍ୟରୂପ କ୍ଷୁଦ୍ର କ୍ଷୁଦ୍ର ପ୍ରତିମା ପ୍ରତି ଏହା ପ୍ରୟୋଗ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରେ । ମନୁଷ୍ୟ-ପ୍ରକୃତିରେ ସନ୍ତାନ ପ୍ରତି ଯେଉଁ ପ୍ରବଳ ସ୍ନେହ ଦେଖାଯାଏ, ତାହା କେବଳ ଗୋଟିଏ ସନ୍ତାନରୂପ କ୍ଷୁଦ୍ର ପିତୁଳା ପାଇଁ ନୁହେଁ; ଯଦି ତୁମେ ଅନ୍ଧଭାବରେ ଏକମାତ୍ର

ସନ୍ତାନଠାରେ ତାକୁ ପ୍ରୟୋଗ କର, ତୁମେ ସେଥିପାଇଁ ବିଶେଷ କଷ୍ଟ ଭୋଗ କରିବ । କିନ୍ତୁ ଏହି ଭୋଗରୁ ତୁମର ଏପରି ବୋଧ ଆସିବ ଯେ, ତୁମ ଭିତରେ ଯେ ପ୍ରେମ ଅଛି, ତାହା ଯଦି କୌଣସି ମନୁଷ୍ୟଠାରେ ପ୍ରୟୋଗ କର, ତେବେ ଶୀଘ୍ର ହେଉ ବା ବିଳମ୍ବରେ ହେଉ, ଅଶାନ୍ତି ଆନୟନ କରିବ । ସୁତରାଂ ଆମର ସେହି ପୁରୁଷୋତ୍ତମଙ୍କ ଉପରେ ପ୍ରୟୋଗ କରିବାକୁ ହେବ-ଯାହାଙ୍କର ବିନାଶ ନାହିଁ, ଯାହାଙ୍କର କଦାପି କୌଣସି ପରିବର୍ତ୍ତନ ନାହିଁ ଏବଂ ଯାହାଙ୍କ ପ୍ରେମସମୁଦ୍ରରେ ଜୁଆରଭଟ୍ଟା ନାହିଁ । ଯେ ପ୍ରକୃତ ପକ୍ଷରେ ପ୍ରେମର ଅନନ୍ତ ସମୁଦ୍ର ସ୍ୱରୂପ ଆମର ପ୍ରେମ ଯେପରି ପ୍ରକୃତ ଲକ୍ଷ୍ୟରେ ତାଙ୍କରି ନିକଟରେ ପହଞ୍ଚେ, ସମସ୍ତ ନଦୀ ସମୁଦ୍ରରେ ମିଳିତ ହୁଏ । ଗୋଟିଏ ମାତ୍ର ଜଳବିନ୍ଦୁ ପର୍ବତ ଦେହରୁ ପତିତ ହୋଇ କେବଳ ଗୋଟିଏ ନଦୀରେ (ତାହା ଯେତେ ବଡ଼ ହେଉ ନା କାହିଁକି) ସ୍ଥିର ରହିପାରେ ନାହିଁ । ଅବଶେଷରେ ସେହି ଜଳବିନ୍ଦୁଟି କୌଣସି ନା କୌଣସି ରୂପରେ ସମୁଦ୍ରରେ ପ୍ରବେଶ କରେ । ଭଗବାନ ଆମମାନଙ୍କର ସର୍ବପ୍ରକାର ଭାବର ଏକମାତ୍ର ଲକ୍ଷ୍ୟ । ଯଦି ରାଗିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କର, ତେବେ ଭଗବାନଙ୍କ ଉପରେ ରାଗ । ତୁମର ପ୍ରେମାସ୍ପଦ-ତୁମର ସଖାଙ୍କୁ-ଧମକ ଦିଅ । ଆଉ କାହାକୁ ତୁମେ ନିର୍ଭୟରେ ତିରସ୍କାର କରିପାରିବ ? ମର୍ତ୍ତ୍ୟଜୀବ ତୁମର ରାଗ ସହ୍ୟ କରିବ ନାହିଁ; ସେଥିରେ ତୁମ ଉପରେ ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ଆସିବ । ଯଦି ତୁମେ ମୋ ପ୍ରତି କ୍ରୁଦ୍ଧ ହୁଅ, ମୁଁ ଅବଶ୍ୟ ତୁମ ପ୍ରତି କ୍ରୁଦ୍ଧ ହେବି, କାରଣ ମୁଁ ତୁମର କ୍ରୋଧ ସହି ପାରିବି ନାହିଁ । ତୁମର ପ୍ରେମାସ୍ପଦଙ୍କୁ କହ, 'ତୁମେ ମୋ ନିକଟକୁ କାହିଁକି ଆସୁନାହଁ? କାହିଁକି ମୋତେ ଏକା କରି ରଖିଛ ?' ତାହା ଛଡ଼ା ଆଉ କାହିଁରେ ଆନନ୍ଦ ଅଛି ? ଛୋଟ ଛୋଟ ମାଟିର ମୂର୍ତ୍ତିରେ ଆଉ କି ସୁଖ ଅଛି ? ଅନନ୍ତ ଆନନ୍ଦସ୍ୱରୂପଙ୍କୁ ହିଁ ଆମକୁ ଅନ୍ୱେଷଣ କରିବାକୁ ହେବ-ଭଗବାନ ହିଁ ଏହି ଆନନ୍ଦର ଘନୀଭୂତ ଭାବ । ଆମର ପ୍ରବୃତ୍ତି ଓ ଭାବାଦି ଯେପରି ସମସ୍ତ ତାଙ୍କ ନିକଟକୁ ଯାଏ । ସେସବୁ ତାଙ୍କରି ଲାଗି ଅଭିପ୍ରେତ । ଏସବୁ ଯଦି ଲକ୍ଷ୍ୟଭ୍ରଷ୍ଟ ହୁଅନ୍ତି, ତେବେ ଏମାନେ କୁତ୍ସିତ ରୂପ ଧାରଣ କରିବେ । ଯେତେବେଳେ ସେମାନେ ତାଙ୍କର ଠିକ୍ ଲକ୍ଷ୍ୟସ୍ଥଳ ଅର୍ଥାତ୍ ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ନିକଟରେ ପହଞ୍ଚିବେ, ସେତେବେଳେ ଅତି ନିମ୍ନତମ ବୃତ୍ତି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରୂପାନ୍ତରିତ ହୋଇଯିବ । ମନୁଷ୍ୟର ମନ ଓ ଶରୀରର ସମୁଦାୟ ଶକ୍ତି, ସେଗୁଡ଼ିକ ଯେଉଁ ଭାବରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୁଅନ୍ତୁ ନା କାହିଁକି, ଭଗବାନ ହିଁ ସେମାନଙ୍କର ଏକମାତ୍ର ଲକ୍ଷ୍ୟ-ଏକାୟନ । ମନୁଷ୍ୟହୃଦୟର ସମସ୍ତ ଶ୍ରଦ୍ଧା, ସମସ୍ତ ପ୍ରବୃତ୍ତି ଯେପରି ଭଗବାନଙ୍କ ଦିଗରେ ଯାଏ । ସେହି କେବଳ ଏକମାତ୍ର ପ୍ରେମର ପାତ୍ର । ଏ ମନୁଷ୍ୟହୃଦୟ ଆଉ କାହାକୁ ଭଲ ପାଇବ ? ସେ ପରମ ସୁନ୍ଦର, ପରମ ମହତ୍, ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟସ୍ୱରୂପ, ମହତ୍ତ୍ୱରୂପ । ତାଙ୍କ ଅପେକ୍ଷା ଜଗତରେ ଆଉ କିଏ ସୁନ୍ଦର ଅଛି ? ତାଙ୍କ ବ୍ୟତୀତ ଜଗତରେ ଆଉ କିଏ ସ୍ୱାମୀ ହେବାର ଉପଯୁକ୍ତ ? ଜଗତରେ ଆଉ କିଏ ସେପରି ଶ୍ରଦ୍ଧାର ପାତ୍ର ଅଛି ? ଅତଏବ ସେ ଯେପରି ଆମର ସ୍ୱାମୀ ହୁଅନ୍ତି, ସେ ଯେପରି ଆମର ପ୍ରେମାସ୍ପଦ ହୁଅନ୍ତି ।

ଅନେକ ସମୟରେ ଏପରି ଘଟେ ଯେ, ଭଗବଦ୍‌ଭକ୍ତଗଣ ଏହି ଭଗବତ୍‌ପ୍ରେମର ବିଷୟ କହିବାକୁ ଯାଇ ସର୍ବପ୍ରକାର ମାନବୀୟ ପ୍ରେମର ଭାଷା ହିଁ ଏହାକୁ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବାର ଉପଯୋଗୀ

ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିଥାଆନ୍ତି । ମୂର୍ଖମାନେ ଏ କଥା ବୁଝନ୍ତି ନାହିଁ—ସେମାନେ ଏହା କଦାପି ବୁଝିପାରିବେ ନାହିଁ । ସେମାନେ ଏହାକୁ କେବଳ ଜଡ଼ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେଖିଥାଆନ୍ତି । ସେମାନେ ଏହି ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ପ୍ରେମୋନ୍ମତ୍ତତା ବୁଝିପାରନ୍ତି ନାହିଁ । କିପରି ବା ବୁଝିବେ ? "ହେ ପ୍ରିୟତମ, ତୁମ ଅଧରରେ ଗୋଟିଏ ମାତ୍ର ଚୁମ୍ବନ ! ଯାହାକୁ ତୁମେ ଥରେ ଚୁମ୍ବନ ଦେଇଛ, ତୁମ ଲାଗି ତାହାର ପିପାସା ବର୍ଦ୍ଧିତ ହୋଇଛି । ତାହାର ସମସ୍ତ ଦୁଃଖ ଚାଲିଯାଏ । ସେ ତୁମ ବ୍ୟତୀତ ଆଉ ସବୁ ଭୁଲି ଯାଏ ।"[1] ପ୍ରିୟତମଙ୍କ ସେହି ଚୁମ୍ବନ—ତାଙ୍କ ଅଧର ସହିତ ସେହି ସ୍ପର୍ଶ ଲାଗି ବ୍ୟାକୁଳ ହୁଅ—ଯାହା ଭକ୍ତକୁ ପାଗଳ କରିଦିଏ ଏବଂ ଯାହା ମନୁଷ୍ୟକୁ ଦେବତା କରିପାରେ । ଭଗବାନ ଯାହାକୁ ଥରେ ତାଙ୍କର ଅଧରାମୃତ ଦେଇ କୃତାର୍ଥ କରିଛନ୍ତି, ତା'ର ସମୁଦାୟ ପ୍ରକୃତି ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇଯାଏ । ତାହାର ପକ୍ଷରେ ଜଗତ୍ ଉଡ଼ିଯାଏ, ଚନ୍ଦ୍ର ସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ଆଉ ଅସ୍ତିତ୍ୱ ନ ଥାଏ ଏବଂ ସମଗ୍ର ଜଗତ୍‌ପ୍ରପଞ୍ଚ ସେହି ଏକ ଅନନ୍ତ ପ୍ରେମସମୁଦ୍ରରେ ମିଶିଯାଏ । ଏହା ହିଁ ପ୍ରେମୋନ୍ମତ୍ତତାର ଚରମାବସ୍ଥା, ତଥାପି ପ୍ରକୃତ ଭଗବତ୍-ପ୍ରେମିକ ସେଥିରେ ମଧ୍ୟ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ନୁହନ୍ତି । ସ୍ୱାମୀ-ସ୍ତ୍ରୀର ପ୍ରେମ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କ ନିକଟରେ ସେତେ ଉନ୍ମାଦକର ନୁହେଁ । ଭକ୍ତମାନେ ଅବୈଧ (ପରକୀୟା) ପ୍ରେମର ଭାବ ଗ୍ରହଣ କରିଥାଆନ୍ତି, କାରଣ ତାହା ଅତିଶୟ ପ୍ରବଳ । ଏହାର ଅବୈଧତା ସେମାନଙ୍କର ଲକ୍ଷ୍ୟ ନୁହେଁ । ଏହି ପ୍ରେମର ପ୍ରକୃତି ଏପରି ଯେ, ଏହା ଯେତେ ବାଧା ପାଏ ସେତେ ଉଗ୍ରଭାବ ଧାରଣ କରେ । ସ୍ୱାମୀ-ସ୍ତ୍ରୀର ସ୍ନେହ ଅବାଧ-ସେଥିରେ କୌଣସି ବାଧା ବିଘ୍ନ ନାହିଁ । ସେଥିପାଇଁ ଭକ୍ତମାନେ କଳ୍ପନା କରନ୍ତି, ଯେପରି କୌଣସି ବାଳିକା ତା'ର ପ୍ରିୟତମ ପୁରୁଷଠାରେ ଆସକ୍ତ ଏବଂ ତା'ର ପିତା, ମାତା ବା ସ୍ୱାମୀ ସେହି ପ୍ରେମର ବିରୋଧୀ । ଯେତେ ସେହି ପ୍ରେମ ବାଧା ପାଏ, ସେତେ ତାହା ପ୍ରବଳଭାବ ଧାରଣ କରେ । ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ବୃନ୍ଦାବନରେ କିପରି ଲୀଳା କରୁଥିଲେ, କିପରି ସମସ୍ତେ ତାଙ୍କୁ ଉନ୍ମତ୍ତ ହୋଇ ଭଲପାଉଥିଲେ, କିପରି ତାଙ୍କର ଇଙ୍ଗିତ ପାଇ ସେହି ଭାଗ୍ୟବତୀ ଗୋପୀମାନେ ସମସ୍ତ ଜଗତକୁ ଭୁଲିଯାଇ ସକଳ ବନ୍ଧନ ଓ ଜାଗତିକ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ, ଏହାର ସମୁଦାୟ ସୁଖ ଦୁଃଖ ଭୁଲି, ତାଙ୍କ ସହିତ ସାକ୍ଷାତ କରିବାକୁ ଆସୁଥିଲେ—ମାନବୀୟ ଭାଷା ତାହା ପ୍ରକାଶ କରିବାକୁ ଅକ୍ଷମ । ମନୁଷ୍ୟ-ହେ ମନୁଷ୍ୟ, ତୁମେ ଐଶ୍ୱରିକ ପ୍ରେମବିଷୟକ କଥା କହ, ଅଥଚ ଜଗତର ସମସ୍ତ ଭ୍ରମାତ୍ମକ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ମଧ୍ୟ ନିଯୁକ୍ତ ରହିପାରେ । ତୁମର କ'ଣ ମନ ମୁଖ ଏକ ? "ଯେଉଁଠାରେ ରାମ ଅଛନ୍ତି, ସେଠାରେ କାମ ରହିପାରେ ନାହିଁ । ଯେଉଁଠାରେ କାମ, ସେଠାରେ ରାମ ରହିପାରନ୍ତି ନାହିଁ ।"[2] ଏ ଉଭୟ କଦାପି ଏକତ୍ର ରହିପାରନ୍ତି ନାହିଁ । ଆଲୋକ-ଅନ୍ଧାର କଦାପି ଏକ ସଙ୍ଗେ ରହେ ନାହିଁ ।

---

[1] ସୁରତବର୍ଦ୍ଧନଂ ଶୋକନାଶନଂ ସ୍ୱରିତବେଣୁନା ସୁଷ୍ଠୁଚୁମ୍ବିତମ୍
ଇତରରାଗବିସ୍ମାରଣଂ ନୃଣାଂ ବିତର ବୀର ନସ୍ତେଽଧରାମୃତମ୍ ॥
—ଶ୍ରୀମଦ୍‌ଭାଗବତ, ୧୦ମ ସ୍କନ୍ଧ, ୩୧ଶ ଅଧ୍ୟାୟ ୧୪ ଶ୍ଳୋକ ।

[2] ଜହାଁ ରାମ ତହାଁ କାମ ନାହାଁ, ଜହାଁ କାମ ତହାଁ ନହାଁ ରାମ । (ତୁଳସୀଦାସ)

ଉପସଂହାର

ଯେତେବେଳେ ପ୍ରେମର ଏହି ଉଚ୍ଚତମ ଆଦର୍ଶରେ ଉପନୀତ ହେବାକୁ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ଜ୍ଞାନ କେଉଁଆଡ଼େ ଚାଲିଯାଏ । ସେତେବେଳେ କିଏ ଆଉ ଜ୍ଞାନ ବା ଦର୍ଶନ ଲାଗି ବ୍ୟସ୍ତ ହେବ ? ମୁକ୍ତି, ଉଦ୍ଧରଣ, ନିର୍ବାଣ, ଏ ସମସ୍ତ ସେତେବେଳେ କୁଆଡ଼େ ଚାଲିଯିବ । ଏହି ଈଶ୍ୱର-ପ୍ରେମ ସମ୍ଭୋଗ କରି ପାରିଲେ କିଏ ମୁକ୍ତ ହେବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରିବ ? ''ଭଗବାନ, ମୁଁ ଧନ, ଜନ, ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ, ବିଦ୍ୟା, ଏପରିକି ମୁକ୍ତି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଚାହେଁ ନାହିଁ । ଜନ୍ମେ ଜନ୍ମେ ଯେପରି ତୁମଠାରେ ମୋର ଅହେତୁକୀ ଭକ୍ତି ରହିଥାଉ ।'' ଭକ୍ତ କହନ୍ତି, ''ଚିନି ହେବା ଭଲ ନୁହେଁ, ଚିନି ଖାଇବାକୁ ଭଲ ପାଏ ।'' ସେତେବେଳେ କିଏ ମୁକ୍ତ ହେବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରିବ ? କିଏ ଭଗବାନଙ୍କ ସହିତ ଅଭେଦଭାବ ଆକାଙ୍କ୍ଷା କରିବ ? ଭକ୍ତ କହନ୍ତି, ''ମୁଁ ଜାଣେ ସେ ଓ ମୁଁ ଏକ, ତଥାପି ମୁଁ ତାଙ୍କଠାରୁ ମୋତେ ପୃଥକ୍ ରଖି ପ୍ରିୟତମଙ୍କୁ ସମ୍ଭୋଗ କରିବି ।'' ପ୍ରେମ ଲାଗି ପ୍ରେମ—ଏହା ହିଁ ତାହାର ସର୍ବୋଚ୍ଚ ସୁଖ । ପ୍ରିୟତମଙ୍କୁ ସମ୍ଭୋଗ କରିବା ଲାଗି କିଏ ସହସ୍ରବାର ବଦ୍ଧ ନ ହେବ ? ସେ ସ୍ୱୟଂ ଭଲ ପାଇବାକୁ ଚାହାଁନ୍ତି ଏବଂ ଚାହାଁନ୍ତି ଯେ ଭଗବାନ ଯେପରି ତାଙ୍କୁ ଭଲ ପାଆନ୍ତି । ତାଙ୍କର ନିଷ୍କାମ ପ୍ରେମ ଯେପରି ଉଜାଣି ବହିଯାଏ । ପ୍ରେମିକ ଯେପରି ନଦୀର ଉତ୍ପତ୍ତିସ୍ଥାନ ଆଡ଼କୁ ସ୍ରୋତର ବିପରୀତ ଦିଗରେ ଧାଆନ୍ତି । ଜଗତ୍ ତାଙ୍କୁ ପାଗଳ କହେ । ମୁଁ ଜଣକୁ ଜାଣେ ଯାହାଙ୍କୁ ଲୋକେ ପାଗଳ ବୋଲି କହୁଥିଲେ ଏବଂ ଉତ୍ତରରେ ସେ କହୁଥିଲେ, ''ବନ୍ଧୁଗଣ, ସମସ୍ତ ଜଗତଟି ଏକ ପାଗଳଖାନା । କେହି ସାଂସାରିକ ପ୍ରେମ ନେଇ ଉନ୍ମତ୍ତ, କେହି ନାମ ନିମିତ୍ତ, କେହି ବା ଯଶ ପାଇଁ, କେହି ଅର୍ଥଲାଳସାରେ, ଆଉ କେହି ମୁକ୍ତି ବା ସ୍ୱର୍ଗଲାଭ ପାଇଁ ଉନ୍ମତ୍ତ । ଏହି ବିରାଟ ପାଗଳଖାନାରେ ମୁଁ ମଧ୍ୟ ପାଗଳ । ମୁଁ ଭଗବାନଙ୍କ ପାଇଁ ପାଗଳ । ତୁମେ ଯଦି ଅର୍ଥ ପାଇଁ ପାଗଳ, ମୁଁ ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ପାଇଁ ପାଗଳ । ତୁମେ ପାଗଳ, ମୁଁ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି । ମୋର ମନେହୁଏ, ମୋର ପାଗଳାମି ହିଁ ସର୍ବୋତ୍କୃଷ୍ଟ ।'' ପ୍ରକୃତ ଭକ୍ତର ପ୍ରେମ ଏହିପରି ତୀବ୍ର ଉନ୍ମତ୍ତତା ଏବଂ ଏହାର ସମ୍ମୁଖରେ ଆଉ ସବୁ ଉଡ଼ିଯାଏ । ସମୁଦାୟ ଜଗତ ତାଙ୍କ ନିକଟରେ ପ୍ରେମ, କେବଳ ପ୍ରେମପୂର୍ଣ୍ଣ; ପ୍ରେମିକଚକ୍ଷୁରେ ଏହିପରି ପ୍ରତୀୟମାନ ହୁଏ । ଯେତେବେଳେ ମନୁଷ୍ୟ ଭିତରେ ଏହି ପ୍ରେମ ପ୍ରବେଶ କରେ, ସେତେବେଳେ ସେ ଅନନ୍ତକାଳ ପାଇଁ ସୁଖୀ, ଅନନ୍ତକାଳ ପାଇଁ ମୁକ୍ତ ହୋଇଯାଏ । ଭଗବତ୍‌ପ୍ରେମର ଏହି ପବିତ୍ର ଉନ୍ମତ୍ତତା ହିଁ କେବଳ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ଅନ୍ତରସ୍ଥ ସଂସାର-ବ୍ୟାଧି ଅନନ୍ତ କାଳ ପାଇଁ ଆରୋଗ୍ୟ କରିପାରେ ।

ପ୍ରେମଧର୍ମରେ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କୁ ଦ୍ୱୈତଭାବରେ ଆରମ୍ଭ କରିବାକୁ ହୁଏ । ଭଗବାନ ଆମ ପକ୍ଷରେ ଆମଠାରୁ ଭିନ୍ନ ଏବଂ ଆମେ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କଠାରୁ ଆମକୁ ଭିନ୍ନ ବୋଧ କରୁ । ପ୍ରେମ ଏଥି ମଧ୍ୟକୁ ଆସି ଉଭୟର ମିଳନ ସମ୍ପାଦନ କରେ । ସେତେବେଳେ ମନୁଷ୍ୟ ଭଗବାନଙ୍କ ଆଡ଼କୁ ଅଗ୍ରସର ହୋଇଥାଏ ଏବଂ ଭଗବାନ ମଧ୍ୟ ମନୁଷ୍ୟର କ୍ରମଶଃ ଅଧିକତର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ହୋଇଥାଆନ୍ତି । ମନୁଷ୍ୟ, ସଂସାରରେ ସବୁ ସମ୍ବନ୍ଧ—ଯେପରି ପିତା, ମାତା, ପୁତ୍ର, ସଖା, ପ୍ରଭୁ, ପ୍ରଣୟୀ ପ୍ରଭୃତି ଭାବ, ନେଇ ତାହାର

ପ୍ରେମର ଆଦର୍ଶ ଭଗବାନଙ୍କଠାରେ ଆରୋପ କରିଥାଆନ୍ତି । ତାଙ୍କ ନିକଟରେ ଭଗବାନ ଏହି ସର୍ବପ୍ରକାର ରୂପରେ ବିରାଜିତ । ସେ ସେତେବେଳେ ଉନ୍ନତିର ଚରମ ସୀମାରେ ଉପସ୍ଥିତ ହୁଅନ୍ତି, ଯେତେବେଳେ ସେ ନିଜ ଉପାସ୍ୟ ଦେବତାଙ୍କଠାରେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣରୂପେ ନିମଗ୍ନ ହୋଇଯାଆନ୍ତି । ଆମେ ପ୍ରଥମାବସ୍ଥାବେଳେ ସମସ୍ତେ ନିଜ ନିଜକୁ ଭଲପାଉ, ଏହି କ୍ଷୁଦ୍ର ଅହଂର ଅସଙ୍ଗତ ଦାବୀ ପ୍ରେମକୁ ମଧ୍ୟ ସ୍ୱାର୍ଥପର କରିପକାଏ । ଅବଶେଷରେ କିନ୍ତୁ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଜ୍ଞାନଜ୍ୟୋତିଃର ବିକାଶ ହୁଏ, ଏବଂ ଏହି କ୍ଷୁଦ୍ର 'ଅହଂ' ସେହି ଅନନ୍ତ ସହିତ ଏକୀଭୂତ ହୋଇଯାଇଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ମନୁଷ୍ୟ ସ୍ୱୟଂ ଏହି ପ୍ରେମଜ୍ୟୋତିଃ ସମ୍ମୁଖରେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇଯାଏ । ପୂର୍ବରୁ ତାଙ୍କର ଅଳ୍ପାଧିକ ପରିମାଣରେ ଯେଉଁସବୁ ମଇଳା ବା ବାସନା ଥିଲା, ସେତେବେଳେ ସେ ସବୁ ଚାଲିଯାଏ । ଅବଶେଷରେ ସେ ଏଇ ସୁନ୍ଦର ପ୍ରାଣ-ଆହ୍ଲାଦକର ସତ୍ୟ ଅନୁଭବ କରନ୍ତି ଯେ, ପ୍ରେମ ପ୍ରେମିକ ଓ ପ୍ରେମାସ୍ପଦ ...

